НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЧЕРКАС БОРИС

Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540)

КИЇВ 2006

ЗМІСТ

Загадка історії (замість вступу) .....
Історіографічна та джерельна база проблеми.....

РОЗДІЛ 1
Литва, Крим: причини конфлікту .....

РОЗДІЛ 2
Служба українського населення ВКЛ в системі політичних зносин Вільно зі степовими ордами .....

РОЗДІЛ 3
Оборона українських земель від кримсько-турецької агресії.....

РОЗДІЛ 4
Новий хан, нова політика, старі проблеми .....

РОЗДІЛ 5
Воєнні кампанії на українських землях ВКЛ 1517-1520 рр. .....

РОЗДІЛ 6
Військово-політичні місії Остафія Дашковича .....

РОЗДІЛ 7
Зміна сил .....

РОЗДІЛ 8
„Вітовтова” політика в дії .....

РОЗДІЛ 9
Остання спроба Криму дістатися своєї старої мети.....

РОЗДІЛ 10
Стародубська війна і угода 1540 р. .....

РОЗДІЛ 11
Українське козацтво наприкінці XV - перша половина XVI ст. .....
Погляд з сьогодення (замість висновків). .....

ЗАГАДКА ІСТОРІЇ (ЗАМІСТЬ ВСТУПУ)

Час, коли Європа переживала розквіт гуманізму і відродження, час великих географічних відкриттів і розвитку науки та освіти, час зародження національних держав і абсолютистських монархій, Україна зустріла відсутністю власної державності і розпорошеністю своїх земель між цілим рядом країн. Найбільший масив українських земель перебував у складі Великого князівства Литовського, Королівства Польського та Великого князівства Московського. Закарпаття належало угорцям. У той час, коли в Європі годі було шукати вільних нічийних територій, південний масив українських земель, за виключенням Криму і Чорноморського узбережжя, що належали Османській імперії і Кримському ханату, залишався маловідомим. В час, коли іспанські конкістадори відкривали невідомі міста і цивілізації на далеких материках, в українських степах можна було побачити кинуті міста з розвинутою системою водопроводів і каналізацій, кам'яні мости, перекинуті через річки, старовинні укріплення поряд з річковими переправами і т.п. В той час, коли для більшості європейських народів набіги кочовиків (гунів, аварів, угрів і монголів) перейшли в розділ старовинних легенд, для українців напади степовиків були частиною життя.

Всі держави, складовою яких була Україна, на початок XVI ст. знаходились у перманентному дипломатичному і воєнному протистоянні один з одним. Важливою причиною такого стану речей було саме питання володіння українськими територіями. Литва воювала з Москвою, Польща з Молдавією. Навіть між Вільно і Краковом, незважаючи на підпорядкованість спільному монарху, постійно виникали суперечки з приводу встановлення сталого й точного кордону по українських землях. Таке протистояння призводило до суттєвих збитків, а під час воєн і до розорення тих чи інших регіонів України. Ситуація погіршувалася тим, що нерідко українському населенню

доводилося воювати один проти одного у стані ворогуючих сторін. Війська Великого князівства Литовського плюндрували Сіверщину, а Московської держави - північну Київщину. Польща і Молдавія по черзі громили Покуття.

Проте, якими б руйнівними для українських земель не були ці війни, вони все ж мали локальне значення і, відповідно, не йшли за масштабом у ніяке порівняння з татарсько-турецькою агресією. Саме вона справляла найбільший вплив на демографічне, економічне, політичне, соціальне, а в кінцевому рахунку й культурне становище на українських землях. Основного удару з боку Кримського ханату і Османської імперії з ряду причин завдавалося саме по українських землях Великого князівства Литовського і Польщі. Ці дві держави у відносинах з південними сусідами намагалися діяти скоординовано. Польща брала на себе зносини з Османською імперією, а Литва - з Кримом та іншими ордами.

На сьогодні українська історіографія ще не може похвалитися насиченістю працями, присвяченими проблемам литовсько-кримських відносин і місця України в них. Найбільшими дослідженнями у вітчизняній науці з цієї проблематики є роботи М.Грушевського, А.Яковлева, Ф.Петруня, В.Панашенко, В.Крота і Н.Рашби, Ф.Шабульдо, В.Ластовського і О.Галенка. Такий стан речей в історіографії, з огляду на важливість проблеми, виглядає дещо дивним, якщо забути той факт, що школа Грушевського була розгромлена в 1930-х р. Фактично було втрачено тяглість між українськими дослідниками початку і кінця XX ст. На сьогодні дослідження „кочового” фактора в історії України дещо пожвавилися, але, на жаль, цілий пласт проблем досі залишається не розв’язаним. Перед нами весь час постає питання: ЧОМУ? Чому кримці плюндрували Україну, чому Велике князівство Литовське не змогло належним чином захистити свої південні кордони. Чому взагалі потрібно було напружувати сили різним державам у боротьбі за здавалось би, пустинні чи принаймні слабко заселенні території. І якщо

вже таке напруження відбувалось, то яке місце і роль у цьому процесі належали Україні та її населенню. Саме на ці питання ми й спробували відповісти у своєму дослідженні.

ІСТОРІОГРАФІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ

Ступінь дослідження ролі України в політичних відносинах Великого князівства Литовського (далі ВКЛ – *Авт.*) з Кримським ханатом у 1515-1540 рр. донині залишається незадовільним. Причини такого стану речей, на нашу думку, криються, передусім, у недостатній кількості джерельного матеріалу, використаного попередніми дослідниками, та у відсутності комплексних підходів до його опрацювання. Як правило, представники різних національних історіографічних шкіл обмежувалися залученням до своїх праць лише найдоступніших джерел. Так, польські дослідники використовували переважно польські і частково литовські документи, а російські вчені, навпаки, в основному опрацьовували документи з власних архівосховищ, і т.п. По-друге, ці історики, описуючи політичні і воєнні контакти Кракова, Вільна, Кіркору*, Москви, ігнорували роль України у цьому процесі, що унеможливлювало детальну реконструкцію політичної ситуації на півдні Східної Європи. Що стосується українських вчених, то, віддаючи належне доробку представників попередніх генерацій, слід констатувати, що прорив у дослідженні українського пізнього середньовіччя у вітчизняній історіографії припадає на кінець XX ст. Сьогоднішній стан розвитку історичної науки дає можливість об’єктивно й неупереджено, на основі комплексу документальних та наративних джерел, дослідити проблему політичних відносин ВКЛ з Кримським ханатом, а також роль і місце в цьому процесі України.

Слід зазначити, що професійне вивчення історії політичних відносин ВКЛ і Криму розпочалося з другої половини XIX ст. Першою монументальною розробкою, присвяченою цій проблемі, стала праця польського вченого

---

* У XV - першій половині XVI ст. у Кримському ханаті столицею був Кіркор або Кіркер.

К.Пуласького “Стосунки з Менглі-Гіреєм - ханом татаров перекопських (1469-1515)”, що вийшла друком у 1881 році[1]. Автору, на основі польсько-литовських джерел, вдалося більш-менш повно розкрити кримську політику ВКЛ. Основна цінність праці полягає у введенні в обіг понад півтораста документів Литовської Метрики, що надає їй певного джерелознавчого спрямування. Щоправда, у датуванні окремих документів польський вчений припустився чималої кількості помилок. Продовженням пошуків у даному напрямі стала велика стаття того ж автора, що побачила світ у 1898 р.[2] На жаль, у цій праці К.Пуласький не зробив окремого виносу документів, обмежившись лише широкими цитатами з них. Автор і в цій праці знову припустився помилок, зокрема у визначенні хронології спільних литовсько-кримських походів на Велике князівство Московське (далі ВКМ – *Авт.*). Великий похід українських козаків під Очаків 1519 р. був віднесений ним на три роки назад і приписаний діям Лянцькоронського. Наприкінці ж статті К.Пуласький, посилаючись на Миколу Карамзіна, повторює за ним помилку, стверджуючи, ніби у 1523 р. Остафій Дашкович знищив Очаків і плюндрував Крим (насправді було знищено ханську фортецю Іслам і захоплено кримсько-турецькі кораблі в морі). Загальною помилкою К. Пуласького, яка, на жаль, і до сьогодні перекочовує у більшість праць польських, українських та російських істориків, є перебільшення значення унії між ВКМ і Королівством Польським (далі КП. – *Авт.*). В той же час, незважаючи на всі недоліки, заслуги польського вченого у розробці проблеми є незаперечними.

---

1 Pulaski K. Stosunki z Mendli – Girejem chanem tatarow perekopskich (1469-1515). // Stosunki Polski z Tatarszczizna od polowi XV wieku. – Krakow-Warszawa, 1881. – S. 1 – 449.

2 Pulaski K.Machmet –Girej chan Tatarow perekopskich i stosunki jego s Polska (1515 - 1523). // Szkic i poszukiwania historyczne. – Serja druga. – Petersburg, 1898. – S. 283 – 351.

У 1887 р. вийшла в світ фундаментальна монографія В.Смирнова, присвячена історії Кримського ханата.[3] Ввівши у науковий обіг значну кількість східних джерел, російський вчений дослідив політичну і соціально-економічну історію ханата, показав ступінь його залежності від Оттоманської Порти на різних етапах кримської історії. В той же час недостатнє опрацювання автором литовських джерел призвело до деякої однобокості праці, в ній майже відсутній показ зовнішньої політики Перекопської Орди щодо ВКЛ і Польщі, ігнорується козацький фактор.

Важливою віхою у дослідженні політичних відносин ВКЛ з Перекопською та іншими ордами стали праці вчених-літуаністів М.Любавського, М.Володимирського-Буданова, В.Антоновича, М.Довнар-Запольського. Зокрема М.Любавський[4] і М.Довнар-Запольський[5] зробили великий внесок у вивчення державного устрою та еволюції внутрішніх відносин ВКЛ. Їм належить незаперечна заслуга у з'ясуванні ролі впливу татарського фактора на політичні, воєнні, соціально-економічні і фінансові заходи уряду. Крім того, М.Любавський дослідив питання про залежність ВКЛ від Польщі, довівши, що у зазначений період, попри координацію зовнішньої політики з Короною, воно залишалося цілком незалежною державою. Саме він ввів у науковий обіг термін "Литовсько-Руське князівство", чим вдало означив важливу роль руського (українського, білоруського) фактора в житті держави. Історична розвідка

---

3 Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII вв. – СПб., 1887.

4 Любавский М. Литовско-Русский сейм. – М., 1901; Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско – Русского государства. – М., 1892; Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1915.

5 Довнар-Запольский М.В. Литовские упоминки татарским ордам. Скарбовая книга Литовской метрики 1502-1509. – Симферополь, 1898; Довнар-Запольський М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908.

М.Володимирського-Буданова[6] цікава передусім тим, що в ній вперше об'єктом дослідження було обрано не держави як такі та їх уряди, а конкретну групу населення на лісостеповому пограниччі Великого Кордону, а також вплив політичних і воєнних відносин на процес залюднення й господарського освоєння південноукраїнських земель.

Поява історичних праць М.Грушевського[7] відкрила нову сторінку в дослідженні східноєвропейської історії. Видатний український вчений, спираючись на досягнення попередників, на підставі введеного в науковий обіг нового масиву джерел представив Україну не тільки як об'єкт, а й як суб'єкт політичних відносин у Східній Європі XV – XVI ст. М.Грушевський прямо вказував на те, що Україна у кримському питанні була залишена сам-на-сам з кочовиками. Як наслідок, були створені умови для виникнення недержавної воєнної сили, яка отримала назву "козацтво". Що стосується держави, то український історик вважав її діяльність у цьому аспекті не просто безпорадною, а й шкідливою. На його думку, правлячий режим зовсім не дбав про оборону України: не будував нових і не ремонтував старих замків, не утримував військ на кордоні, м'яко і поступливо поводився у відносинах з Кримом. Щоправда, М.Грушевський зауважував, що в перші роки правління Сигізмунда I уряд намагався дещо покращити становище.

Слід також відмітити монографію П.Клепатського, яка вийшла у світ 1912 р.[8] У своїй праці вчений дослідив різні

---

6 Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. - К., 1886. – С. 1 – 85.

7 Грушевский М. Барское староство: исторические очерки (XV-XVIII). – К., 1894; Грушевский М. Заселение юго – восточного Подолья в XV – начале XVI в. // Архив ЮЗР. – Ч. VIII. – Т. I. - К., 1893; Грушевський М. Історія України-Руси.-Т. 4. – К., 1993; Т. 5. – 1998; Т. 6. – 1995; Т. 7. – 1995.

8 Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912.

аспекти життя Київської землі, зміни її політичного статусу за часів литовської доби. Дослідник дав доволі детальний опис географії, природних і кліматичних умов Київщини. Вивчаючи становище різних груп населення, П.Клепатський показав вплив природних умов на економіку краю. Водночас проблема політичного і воєнного впливу на Київську землю кочових і напівкочових держав була розглянута ним поверхово.

Ряд важливих аспектів теми було розробленно в статтях І.Каманіна[9], С.Рудницького[10], А.Яковлєва[11] і Л.Коланковського[12]. Зокрема, Каманін у своїй праці "До питання про козацтво до Богдана Хмельницького"[13] зробив досить сміливий висновок: вже наприкінці XV ст. в південній частині України існували козацькі громади, які жили самостійно і в разі необхідності допомагали прикордонним старостам. І.Каманін, як і М.Грушевський, відводив козакам провідну роль в організації надійного захисту України від вторгнень степовиків. Крім того, вчений, будучи

---

9 Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. – К., 1894.

10 Рудницький С. Руські землі польської корони при кінці ХУ в. Ворожі напади й організація пограничної оборони // Записки НТШ, - Т. 31 – 32. – 1899. - С. 1-54.

11 Яковлев А. Бунт черкасцев і каневцев в 1536 году // Україна. – Рік 1-й. – Т. 1. – К., 1907;
Яковлев А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI в.в. – К., 1907.

12 Kolankowski L. Obrona Rusi za Iagiellonow na przelomie XV-XVI w. - 1916. – S. 466-480; Kolankowski L. Dzieze Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonow. – W., 1930; Kolankowski L. Problem Krymu w dziejach jagiellonskich // Kwartalnik Historychny, R. XLIX. – Zeszyt 3. - Lwow, 1935. – S. 279-300; Kolankowski L. Polska Iagiellonow. – Lwow, 1936. – 374 s.

13 Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. – К., 1894.

професійним архівістом, ввів у науковий обіг чимало невідомих до того часу документів.

У статті С.Рудницького[14] досліджуються перші спроби польського уряду зорганізувати прикордонну оборону у відповідь на напади кримських військ. Праця цікава передусім великим обсягом архівних матеріалів, які опрацював вчений. Щодо А.Яковлєва, то він у своїх статтях навів цікаві документи про життя українського населення на прикордонні. Щоправда, ці матеріали не були новими, але у попередніх публікаціях вони містили чимало помилок, на які вказав і які виправив дослідник.[15] У 1916 р. Л.Коланковський у статті "Оборона Русі за Ягеллонів на переломі XV-XVI ст"[16] на основі польських джерел визначив чисельність найманих військ на території Галичини, специфіку їх утримання, рівень оплати. За свідченням самого автора, стаття була написана у відповідь на закиди українських і російських вчених щодо ігнорування польським (про Велике князівство Литовське мова не йшла) урядом українських проблем. Внаслідок цього Л.Коланковський явно перебільшив роль найманців у справі оборони кордону, зокрема від нападів кримців і білгородців. При цьому дослідник ігнорував такі очевидні речі, як криваві громадянські війни в Криму в 20 – 30-х рр. і зростання активності й військового потенціалу українського козацтва. Крім того, намагаючись прикрасити оборонну політику держави, Л.Коланковський безпідставно об'єднав українські

[14] Рудницький С. Руські землі польської корони при кінці ХУ в. Ворожі напади й організація пограничної оборони // Записки НТШ, - Т. 31 – 32. – 1899. - С. 1-54.

[15] Яковлев А. Бунт черкасцев і каневцев в 1536 году // Україна. – Рік 1-й. – Т. 1. – К., 1907. – С. 81-96; Яковлев А. З історії регистрації українських козаків в 1-й пол. XVI в. // Україна. – Рік 1-й. – Т. 1. – К., 1907. – С. 265-279; Яковлев А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI в.в. – К., 1907.

[16] Kolankowski L. Obrona Rusi za Iagiellonow na przelomie XV-XVI w. - 1916. – S. 466-480.

замки у три захисні лінії. Помилковість цієї думки була доведена вже О.Мальченком. У 20 – 30-х рр. XX ст. з під пера польського дослідника вийшов ряд грунтовних робіт, пов'язаних з проблемами політичних відносин у Східній Європі, а також з роллю в цьому процесі східних країн. Серед них найпомітнішими стали дослідження з політичної історії ВКЛ[17] і Польщі[18], що містять багатий масив фактів, роздумів, концепцій. Особливо цінною є його стаття "Проблема Криму у ягеллонській історії"[19], яка безпосередньо стосується досліджуваної теми. В ній польський дослідник визначив зовнішні та внутрішні чинники кримської політики, що спонукали цю державу до наступу на Україну. Л.Коланковський чимало уваги приділив ролі Москви в організації кримських походів на північ. Зіставивши зміст листів Івана III і воєнні акції перекопців, він довів, що напрямок воєнних дій визначався у столиці Московської держави. Щоправда, Л.Коланковський переоцінив московський вплив, не помітивши певного збігу експансіоністських планів московського уряду із зовнішньополітичним курсом Кримського ханата.

З української історіографії того часу слід згадати праці А.Кримського[20], цінність яких полягає передусім у тому, що дослідник дивився на турецьку і кримську держави неупередженим поглядом (у Європі тоді домінувала думка, що ці країни були суто агресивними і грабіжницькими).

---

17 Kolankowski L. Dzieze Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonow. – W., 1930.

18 Kolankowski L. Polska Iagiellonow. – Lwow, 1936.

19 Kolankowski L. Problem Krymu w dziejach jagiellonskich // Kwartalnik Historychny, R. XLIX. – Zeszyt 3. - Lwow, 1935. – S. 279-300.

20 Кримський А. Історія Туреччини. К. – Львів, 1996; Кримський А. Сторінки з історії Криму // Студії з Криму. – 1930. - № I – IX. – С. 1 – 17.

У 1932 і 1940 рр. вийшли друком статті В.Сироєчковського. В першій[21] російський дослідник показав і проаналізував маршрути пересування московських і кримських посольських валок, а також військові шляхи, якими кримці здійснювали напади на ВКМ. Друга робота присвячена історії правління кримського хана Мухаммеда І Гірея (1515-1523)[22]. У ній відтворено не тільки загальну історію Криму певного періоду, а й структуру державного апарату, війська, економіки, зроблено спробу з'ясувати, який вплив на хана мали великі феодальні роди тощо. Однак стаття написана на основі документів лише московських посольських книг. Зрозуміло, що така однобокість різко обмежила її дослідницьку глибину, хоча, разом з тим, вона дає можливість побачити Кримське ханство очима російських політиків XVI ст. До того ж, В.Сироєчковський досить ретельно опрацював документи, присвячені саме Криму, вирізнивши їх із загального джерельного масиву, виданого у збірниках документів Русского Исторического Общества, чим полегшив подальшу розробку теми.

У 1948 р. було опубліковане дослідження І.Смірнова, присвячене східній політиці ВКМ часів правління Василія III[23], в якому докладно висвітлено політичні зносини Москви з європейськими ханствами в першій третині XVI ст. та їх наслідки для Східної Європи. Автор окремо зупинився на подіях 1521 р., коли війська кримського і казанського ханів, за участю українського загону черкаського старости О.Дашковича, прорвали російську засічну лінію і дійшли до Москви. Разом з тим, автор дещо переоцінив силу

---

[21] Сыроечковский В.Е. Пути и условия сношений Москвы с Крымом на рубеже XVI в. //Известия академии наук СССР. – Л., 1932.

[22] Сыроечковский В.Е. Мухаммед-Герай и его вассалы // Ученые записки МГУ - В. 61. – Т. 2. – М., 1940. – С.3-71.

[23] Смирнов И.И. Восточная политика Василия III // Исторические записки. – Кн. 27. – М., 1948. – С. 18-66.

антимосковських настроїв у Криму. Слабко було розкрите і українське питання у московсько-кримських відносинах.

У другій половині XX ст. вийшла низка праць, присвячених розробці цілого ряду аспектів історії Східної Європи в цілому і ВКЛ зокрема[24], які значною мірою

---

[24] Базилевич К.В. Внешняя политика Русского государства. – М., 200; Баненис Э.Д. Посольская служба Великого княжества Литовского (середина XV в. – 1569 г.): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Вильнюс, /Ин-т истории АН Литовской ССР/, 1982; Би-Арслан Балбекович Кочекаев Ногайско-Русские отношения в XV-XVIII вв. – Алма-Ата, 1988; Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М., 1998; Думин С.В. Татарские царевичи в Великом княжестве Литовском (XV-XVI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. –1989; Каргалов В.В. На степной границе. – М., 1974; Кром М.М. Стародубская война (1534-1537 гг.) // Очерки феодальной России. – Выпуск, 3. – М., 1999; Кузнецов А.Б. Дипломатическая борьба России за безопасность южных границ (пер. пол. XVI в.). – Минск,, 1986; Ochmanski I. Organizanja obrony w Wielkim Ksiestwie Litewskim przed napadami Tatarow Krymskich w XV-XVI w. // SMHW. – T. V. – 1960. - S. 161 – 398; Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (XIV-XV вв.) – М., - 1975; Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV-XVI вв. – М., 1963; Петросян И.Е. К истории создания янычарского корпуса. //Тюркологический сборник. – М., 1984; Османская империя и страны центральной, восточной и юго-восточной Европы XV –XVI вв. –М., 1984; Сафаргалиев М.Г. Распад золотой Орды. – Саранск, 1960; Гонца Г.В. Молдавия и османская агрессия в последней четв.XV-первой трети XVI в. – Кишинев, 1984; Кузнецов А.Б. Дипломатическая борьба России за безопасность южных границ (пер. пол. XVI в.). – Минск, 1986; Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма (от древнейших времен до нач. XIX в.). – Кишинев, 1964; Семенова Л.Е. Некоторые аспекты международного положения Молдавского княжества во второй половине XV в. // Юго-Восточная Европа в средние века. – Кишинев, 1972; Флоря Б.Н. Антитурецкая коалиция и «Бескоролевье» 1587 г. в Речи Посполитой // Юго-Восточная Европа в средние века. – Кишинев, 1972; Базылев Л. Польско-турецкие дипломатические связи в XVI в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв. – М., 1979; Хорошкевич А. Л. Русь и Крым. – М., 1999; Хорошкевич А.Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV - начала XVI в. – М., 1980; Boras Zygmunt Poczet hetmanow polskich. – Cz. 1. –

прислужилися автору даної розробки. Серед них слід виділити праці Є.Охмянського, І.Грекова, В.Каргалова, А.Хорошкевич, Л.Базилєва і Б.Флорі.

У 1960 р. Є.Охмянський видав статтю, присвячену організації оборони у ВКЛ проти нападів кримців у XV-XVI ст.[25] Публікація вченого містить значний масив матеріалу щодо дислокації урядових військ на українських землях, хронології татарських нападів і походів у степ литовсько-руських полків. Але роль українського козацтва у цих процесах польським вченим дещо занижена.

У 1963 і 1975 рр. побачили світ монографії І.Грекова[26], спрямовані на вивчення складного плетива політичних

Poznan, 1991; Dworzaczek Wlodzimierz hetman Jan Tarnowski. – W., 1985; Dr. Marja Kuzminska Olbracht Marcinowich Gasztold. Б.м. б.д.; Marawski Kazimierz Czasy Zygmuntowskie na tle prądów odrodzenia. – Warszawa, 1965; Przybylinski Ryszard Hetman Wielki Koronny Mikołaj Mielecki (ok. 1540-1585). – Toruń, 2003; Janusz Mallek, Wojcjech Polak Podroz dyplomatyczna Jana Ocieskiego do Konstantynopola w roku 1531 w wielte jego diariusza. – Б.м.б.р. – S. 53-62; Некрасов А.М. Возникновение и эволюция Крымского государства в XV-XVI вв. // Отечественная история. – 1992. - № 2. – С. 48-58; Виноградов А.В. Крымские ханы в XVI в. // Отечественная история. – 1992. - № 2. – С. 58 – 69; Трепавлов В.Р. История Ногайской орды. – М., 2001; Кульпин Э.С. Проблемы генезиса Российского государства. – М., 2006; История внешней политики России. – Т. 1. – М., 1999. Саганович Г.М. Войска Вялікага княства Літоускага у XVI-XVII стст. – Мінск, 1994; Ермалович М. Беларуская дзяржава Вялыкае княства Литоускае. – Мінск, 2000; Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400-1700 рр. Кримський ханой, османи та піднесення Російської імперії //Кримські татари, історія і сучасність (До 5—річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ,13-14 травня 1994 р.) К.,1995. – С. 116-129;Іналджик Г. Османська історія. Класична доба 1300-1600. – К., 1998;

25 Ochmanski I. Organizanja obrony w Wielkim Ksiestwie Litewskim przed napadami Tatarow Krymskich w XV-XVI w. // SMHW. – T. V. – 1960. - S. 161 – 398.

26 Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (XIV-XV вв.) – М., - 1975; Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV-XVI вв. – М., 1963.

взаємин країн Східної Європи і впливу на них Золотої Орди на зламі XIV-XV ст. Ці праці дають змогу простежити еволюцію відносин між Литовською, Польською, Московською, Кримською та іншими державами Центрально-Східного європейського регіону й ті зміни, які відбувалися в них протягом кількох століть. Попри намір автора рівномірно охопити всю східноєвропейську політику, основний акцент він зробив все ж таки на історії ВКМ.

Заслуговує на увагу монографія В.Каргалова[27], присвячена історії засічних ліній Московського великого князівства, їх функціонування і забезпечення. Автор добре показав динаміку татарських нападів на російські кордони і оборонні дії місцевого населення разом з присланими з інших регіонів полками. Матеріал, який містить праця, дає можливість порівняти рівень захисних споруд на прикордонні Литовської і Московської держав, особливо в зоні розселення українців.

Цінну інформацію щодо польсько-турецьких політичних відносин та їх впливу на Східну Європу дають статті Л.Базилєва[28] і Б.Флорі[29].

Вагоме значення для вивчення історії XV-початку XVI ст. мають праці А.Хорошкевич[30], присвячені зовнішній політиці Російської держави. Щоправда, вченій, як і її попередникам, притаманне перебільшення антимосковських настроїв у Криму і Туреччині.

---

27 Каргалов В.В. На степной границе. – М., 1974.

28 Базылев Л. Польско-турецкие дипломатические связи в XVI в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв. – М.:"Наука", 1979. – С. 12 – 28.

29 Флоря Б.Н. Антитурецкая коалиция и «Бескоролевье» 1587 г. в Речи Посполитой // Юго-Восточная Европа в средние века. – Кишинев, 1972. – С. 254-276.

30 Хорошкевич А. Л. Русь и Крым. – М., 1999; Хорошкевич А.Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV - начала XVI в. – М., 1980.

З російської історіографії кінця XX ст. на найбільшу увагу заслуговують праці А.Некрасова[31], А.Виноградова[32], В.Трепавлова[33], Е.Кульпіна[34], присвячені історії східних орд та їх зносинам з Російською державою, а також колективна монографія "История внешней политики"[35].

Чималу користь для з'ясування політичної ситуації у Північному Причорномор'ї XV-XVI ст. автору принесло використання праць присвячених молдавській історії[36]. З білоруських праць про історію ВКЛ слід згадати дослідження Г.Сагановича[37] і М.Єрмаловича[38]. Суттєвий інтерес становллять праці турецького вченого Г. Іналджика (перекладені нещодавно О.Галенком)[39]. Особливо цінною

---

31 Некрасов А.М. Возникновение и эволюция Крымского государства в XV-XVI вв. // Отечественная история. – 1992. - № 2. – С. 48-58.

32 Виноградов А.В. Крымские ханы в XVI в. // Отечественная история. – 1992. - № 2. – С. 58 – 69.

33 Трепавлов В.Р. История Ногайской орды. – М., 2001.

34 Кульпин Э.С. Проблемы генезиса Российского государства. – М., 2006.

35 История внешней политики России. – Т. 1. – М., 1999.

36 Гонца Г.В. Молдавия и османская агрессия в последней четверти XV - первой трети XVI в. – Кишинев, 1984; Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма (от древнейших времен до нач. XIX в.). – Кишинев, 1964; Семенова Л.Е. Некоторые аспекты международного положения Молдавского княжества во второй половине XV в. // Юго-Восточная Европа в средние века. – Кишинев, 1972. – С. 207 – 234; Семенова Л.Е. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. М., 2006.

37 Саганович Г.М. Войска Вялікага княства Літоускага у XVI-XVII стст. – Мінск, 1994.

38 Ермалович М. Беларуская дзяржава Вялыкае княства Литоускае. – Мінск, 2000.

39 Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400-1700 рр. Кримський ханой, османи та піднесення Російської імперії //Кримські татари, історія і сучасність (До 5—річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ,13-14 травня 1994 р.) К.,1995. – С. 116-129;Іналджик Г. Османська історія. Класична доба 1300-1600. – К., 1998.

для розкриття досліджуваної теми є стаття, спрямована на аналіз зовнішньополітичного курсу Кримської і Російської держав у XV-XVIII ст. Вчений вважає, що ці дві країни, з'явившись як уламки Золотої Орди, самі почали зазіхати на її місце в Європі та Азії. Крім того, на думку Г.Іналджика, завоювання і приєднання Криму Росією стало можливим завдяки використанню Москвою українських збройних сил.

У 80-х рр. XX ст. починається поступове нарощення зусиль вітчизняних вчених у дослідження історії України литовської доби. Так, у 1983 р. побачила світ стаття В.Крота і Н.Рашби "Боротьба населення України проти турецько-кримських завойовників наприкінці XV-першої половини XVI ст."[40] Автори зробили спробу реконструювати складну ситуацію, в якій опинилась Україна внаслідок систематичних нападів степовиків. Близькою за тематикою, але із залученням додаткових фактів, стала стаття В.Панашенко[41].

По суті, одночасно побачили світ монографії Ф.Шабульдо[42] і П.Саса[43]. Перша з них являє собою синтезне дослідження історії українських земель у складі ВКЛ. Вона розкриває стратегічне значення України у відносинах Вільно і Сараю. Основні положення та висновки цієї праці були конкретизовані й поглиблені Ф.Шабульдо у ряді статей[44],

---

[40] Крот В.А. Рашба Н.С. Боротьба населення України проти турецько-кримських завойовників наприкінці ХУ – в першій половині ХУІ ст.// УІЖ – 1983 - №5. – С. 101-110.

[41] Панашенко В.В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – пер. пол. XVI ст. // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 114-132.

[42] Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., - 1987.

[43] Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV- 60-х годах XVI в. – К., 1989.

[44] Шабульдо Ф.М. Czyli istnial yarlik Mamaja na ziemi ukrainski // Lituano-slavica Poznaniensia, Studia historica, IX, Poznan, 2003 – S. 153-172; Шабульдо Ф.М. Наративні джерела й перші дослідникі про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя // Україна в Центрально-Східній

присвячених литовсько-ординським і литовсько-кримським відносинам другої половини XIV – початку XVI ст. а також аналізу доступних джерел, в яких вони віддзеркалилися. Автор уперше звернувся до дослідження початків практики видачі жалуваних ярликів золотоординськими і кримськими ханами на українські землі та конкретних результатів і політичних наслідків антиординської кампанії Великого князівства Литовського 1462 р. Праця П.Саса є грунтовним дослідженням не тільки історії появи та існування приватновласницьких міст, але і їх структури, соціально-економічного розвитку. Дуже цінною є інформація про воєнну службу міщан, їх озброєння, рівня і якості міських фортифікацій тощо.

Кінець XX ст. ознаменувався появою цілого ряду концептуальних праць, які допомогли автору при з'ясуванні багатьох аспектів досліджуваної теми. Насамперед це стосується проблеми виникнення й формування українського козацтва як стану, його впливу на східноєвропейську політику, що знайшло своє відображення у монографіях В.Щербака[45] і С.Леп'явка[46]. Історії розвитку української торгівлі з IX по XVII ст. присвячено працю О.Сидоренко[47]. Монографія А.Гурбика дала автору можливість з'ясувати питання впливу фактора татарських нападів на життя й

Європі. – К., 2000. – С. 57-74; Шабульдо Ф.М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання // Історичні зошити. – 1998; Шабульдо Ф.М. Україна в державотворчих процесах у Криму в кінці XIУ – першій половині XУ ст.//Сучасність.-1996.-№5. – С. 86-87; Шабульдо Ф.М. Договірні ярлики кримського хана Мегмед Гірея для короля польського і великого князя литовського Жигимонта Старого. В друці.

45 Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV – середина XVII ст.). – К., 1997.

46 Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів, 1999.

47 Сидоренко В.І. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст). – К., 1992.

розвиток соціально-територіальних спільнот в Україні[48]. Історію українських фортець, їх розташування, озброєння й утримання розглянуто в книзі О. Мальченка[49]. Цінним є те, що автор вивчив еволюцію будування замків, їх роль у справі захисту України з боку степу тощо. Що стосується проблеми геополітичного становища України, її зв'язків з Кримом, то тут слід відмітити праці Я.Дашкевича[50] і О.Галенка[51]. Осібне місце серед досліджень вітчизняних вчених займають праці О.Русіної[52], спрямовані на вивчення місця і ролі як окремих українських земель, так і України в цілому у системі східноєвропейської політики. Досягнення вітчизняних науковців у дослідженні історії зовнішньополітичних відносин України та історії козаччини знайшли своє місце на сторінках цілого ряду синтетичних праць[53].

При дослідженні автор використав широку джерельну базу. В її основу покладено матеріали державної канцелярії ВКЛ, які дістали назву "Литовська Метрика". Це документи найрізноманітнішого характеру і змісту: листи, пожалування, політичні угоди, люстрації окремих територій і замків, різноманітні реєстри і описи, судові рішення. Найбільшу частку з використаних нами при написанні роботи становлять дипломатичне листування, яке відклалося у книгах

---

[48] Гурбик А. О. Еволюція соціально – територіальних спільнот в середньовічній Україні. – К., 1998.

[49] Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001.

[50] Дашкевич Я.Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) // Записки НТШ. – 1991.-Т. 222.- С. 28 – 44.

[51] Галенко О.І. Дипломатія Кримського ханату (середина XV ст. – 1783) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. - С. 208-263.

[52] Русина О. Під татарами і Литвою. – К., 1998; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998.

[53] Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001; Історія українського козацтва. – Т. І. – К., 2006.

Литовської Метрики. Тематично ці матеріали можна поділити на чотири групи:

представлені ярликами ("докончаннями") документи, що містять політичні угоди ВКЛ з Кримським ханатом;

листування великого князя і Панів-Ради з правителями або впливовими урядовцями Польського королівства*, Кримського і Казанського ханатів, Заволзької і Ногайської орд, Молдавії, ВКМ, Оттоманської Порти та Ливонського ордену. Сюди ж слід віднести службову документацію посольської служби ВКЛ – інструкції послам, мандати, присяги послів та ін.;

листування великого князя і Панів-Ради з українською адміністрацією, здебільшого з приводу певних політичних питань або дипломатичних зносин;

листування прикордонних намісників з кримськими ханами і мурзами.

Цінним джерелом, яке містить великий матеріал, що стосується озброєння українських замків, міст, чисельності гарнізонів, населення, мобілізаційних можливостей України, несення сторожової служби і т.п., є реєстри. На жаль, більшість з них, збережених до цього часу, датуються 1545 і 1552 рр., тобто знаходяться за верхньою межею дослідження, а тому при їхньому використанні ми були змушені відбирати тільки ту інформацію, яка стосується попереднього періоду. Щодо реєстрів першої третини XVI ст., то автор працював з описом міста Овруча 1519 р., реєстрами прикордонної варти Київського воєводства 1522 і 1533 рр., описом литовського війська 1528-1529 рр. та виплатами зі скарбу ВКЛ[54]. Останні цікаві ще й тим, що дають додаткову інформацію про склад

---

* Зауважимо, що оскільки Велике князівство і Польське королівство мали спільного монарха, то тут листування відбувалося між Панами-Ради і Польськими сенаторами. Їхнє листування з королем і великим князем мало місце тоді, коли останній знаходився в якійсь із цих країн.

54 Архив Юго – Западной России. – Ч. 4. - Т. 1. – К., 1867; Ч.7. – Т. 1. – К., 1886; Ч. 7. – Т.2. – К., 1890; Ч. 8. – Т. 5. – К., 1907.

литовських посольств. У свою чергу, це сприяє визначенню конкретних персоналій, які відігравали важливу, хоч і не завжди помітну, роль в політичних відносинах ВКЛ з Кримським ханатом.

У монографії використано також жалувані грамоти і судові вироки, в яких міститься необхідна інформація щодо життя українського населення в умовах Великого Кордону, воєнних і дипломатичних повинностей, які виконували мешканці українських міст і сіл, обслуговуючи воєнні й дипломатичні потреби держави. Можна виділити кілька типів жалуваних грамот: матеріали щодо станової структури населення окремих територій (наприклад, київських міщан, шляхти тощо); грамоти, видані окремим юридичним особам (монастирям, містам), а також конкретним родинам чи персонам.

З судових вироків вдалося почерпнути значну кількість фактів про воєнну службу населення. Наприклад, з великокнязівського вироку з приводу скарги киян на воєводу 1522 р.[55]можна дізнатися про специфіку польової служби міщан і слуг воєводи, умови утримання полонених тощо.

Більшість зазначених документів Литовської Метрики автором було взято з чотирьох фондів Центрального державного історичного архіву України у Києві, де вони зберігаються на мікроплівці[56]. Значну частину документів Метрики було знайдено у різноманітних тематичних документальних збірках[57].

---

[55] Центральний державний історичний архів України у Києві. - Ф. КМФ 36 (Литовська Метрика). - Оп. 1, спр. 15. – Арк. 87.

[56] ЦДІАУК. – Ф. КМФ. 36. – Оп. 1., спр. 7, 10, 11, 15.

[57] Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т. І. - СПб., 1846; Т.ІІ. - СПб., 1848; Архив Юго – Западной России. – Ч. 4. - Т. 1. – К., 1867; Ч.7. – Т. 1. – К., 1886; Ч. 7. – Т.2. – К., 1890; Ч. 8. – Т. 5. – К., 1907; Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. – Томск, 1901; Lietuvos Metrika. – Kn. 5. – Vilnius, 1993; Lietuvos Metrika. Užrašymu kniga 8 (1466-1514). – Vilnius,

Крім документів державної канцелярії, суттєвий інтерес при дослідженні становили приватні архіви українських князівських родин, виданих у збірнику "Архів князів Сангушко"[58].

Чимало цікавої та необхідної інформації нами було знайдено у фондах Російського державного архіву давніх актів (м.Москва)[59]. Особливо важливими для розуміння теми є звіти послів, відсутні в книгах Литовської Метрики. Московські дипломати дуже педантично й відповідально інформували уряд про всі значні події, що відбувались у Кримському ханаті. Особливий інтерес становлять їхні донесення про міжусобну боротьбу в Перекопській Орді, про чисельність військ і прізвища командувачів під час походів кримців на Україну, про відносини хана Мухаммеда-Гірея І з османськими султанами тощо. Зауважимо, що в архіві нами було опрацьовано т.з. шертні грамоти, на зразок присяг, які кримські правителі мали обов'язково видавати голові Литовської держави при підписанні відповідних угод. Решту документації про московсько-кримські зносини знайдено у праці А.Ф.Малиновського[60] та в збірках документів під редакцією Г.Карпова та Г. Штендмана[61].

1995; Lietuvos Metrika. Kn. – Kn. 4. – Vilnius, 1997; Lietuvos Metrika Kn. 25. – Vilnius, 1998; Lietuvos Metrika Kn. 15. – Vilnius, 2002; Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского (1545-1572).- М., 1843; Zrodla dziejowe. – T. VI.. – Warszawa, 1877; Acta Tomiciana. – T. 6. – Poznan, 1857, T. 16 (1). – 1961, T. 16 (2). – 1961; Документы Московского Архива Министерства Юстиции. – Т. 1. – М., 1897; Грамоты Великих князей Литовских с 1390 по 1569 гг. – К. 1868; Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 1; Метрыка Вялікага Княства Літускага. – Кн. 28. – Менск, 2000.

58 Archiwum książąt Sanguszkow w Slawucie. – T. 1. – We Lwowie, 1887. – 204 c.; T. 3. - We Lwowie, 1890.

59 РГАДА, м. Москва. - Ф.123. - Оп. 2. – Спр. 22, 23, 24; Ф. 389. – Оп. 1. Од. Зб. 17. – Арк. 181-181 об.

60 Малиновский А.Ф. Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между Российскими Великими князьями и бывшими в

Свідчення документальних матеріалів доповнює інформація наративних джерел – мемуарів і спогадів, історичних й історико-географічних творів сучасників: М.Меховського[62], Л.Деціюса[63], С.Герберштейна[64], М.Литвина[65] та М.Бронєвського[66]. У своїх працях автори досить докладно описували політичний, військовий, адміністративний устрій країн, які відвідували, звичаї народів, що їх населяли. Надзвичайно цінними в цих спогадах виглядають описи тих подій і явищ, які не знайшли свого відображення в офіційних документах: змалювання характерів і дій окремих осіб, які так чи інакше впливали на політику країн Східної Європи; аналіз морального і бойового стану вояків різних національностей та багато іншого. Той же Михалон Литвин, окрім важливих звісток, дав цікаві рекомендації стосовно того, як треба вести політичні діалоги і воєнні дії з кочовиками, які можуть прислужитися для реконструкції світоглядних позицій певних груп литовського і українського нобілітету[*].

Досить цінними є історичні твори, що з'явилися наприкінці XVI ст., в яких чимало уваги приділено саме

Крыму татарскими царями с 1462 по 1533 год. // ЗООИД. – Т. 5. – Одесса, 1863. – С. 178-419.

61 Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. – Т. I. // Сб. РИО. - СПб., 1892. - Т. 35; Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Нагаями и Турциею. – Т. II. // Сб. РИО. - СПб., 1895. – Т. 95.

62 Матвей Меховский Трактат о двух Сарматиях. – Л., 1936.

63 Decjusz J.L. Ksiega o Czasach Krola Zygmunta. – Warszawa, 1960.

64 Герберштейн С. Записки о Московии. – М., 1988.

65 Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и московитян. – М, 1994.

66 Броневский М. Описание Крыма // ЗООИД. – 1867. - Т. 6. – С. 335 – 367.

* Докладніше про трактат "О нравах татар, литовцев и московитян" та його автора див. у передмові А.Хорошкевич до видання 1994 р.

політичним відносинам ВКЛ і Польщі* з Кримським ханатом, Вони належали польським авторам М.Стрийковському[67], М.Бєльському[68], О.Гван'їні[69], Б.Папроцькому[70], М.Кромеру[71], Ш.Старовольському[72]. У своїх працях (по суті, це були хроніки) автори намагалися досить докладно описати зовнішню політику Польського королівства і ВКЛ за часів правління Сигізмунда І. Найголовніша їхня цінність полягає у великому масиві фактичного матеріалу, використаного істориками. Причому, часто матеріалу унікального, оскільки цим авторам поталанило працювати з документами, що не дійшли до наших днів, а, можливо, й спілкуватися з учасниками чи, принаймні, сучасниками подій, що відбувалися у першій третині XVI ст.

Окреме місце серед використаних наративних джерел посідає літописання ВКЛ і ВКМ. Воно дійшло до наших днів у різних списках. Інформація, яка зберігається в цих літописах, маэ загальний характер, до того ж не завжди точний. Але, разом з тим, літописи часто дозволяють

---

* В досліджуваний період ці дві країни мали спільного монарха, знаходячись, таким чином, у персональній унії, тому в зовнішній політиці вони намагалися координувати свої зусилля. Так, Польща брала на себе обов'язок зносин з Туреччиною, репрезентуючи тим самим себе і ВКЛ. Останнє ж перебрало на себе всю ординську політику (Крим, Казань, Астрахань, заволзькі і ногайські орди). Зважаючи на це, надалі автор буде згадувати тільки ВКЛ. Польща ж буде з'являтись тоді, коли в описуваних подіях безпосередньо її дипломати чи війська брали участь у відносинах з Кримом.

67 Kronika polska, litewska, zmodska i wszystkiej Rusi Marcieja Stryjkowskiego. – W. 1848. – T. 2.

68 Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – T. II (Kn. IV, V).

69 Gwagnin A. Z kroniki Sarmacyi Europskiej. – Krakow, 1860.

70 Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane I wydane r.p. 1584. – Krakow, 1858.

71 Kromer Marcin Mowa na pogrzebie Zygmunta I oraz o pochodzeniu I o dzieash polakow. Ksiegi XXIX i XXX. – Pojezierze-Olsztyn, 1982.

72 Starowolskij Szymon Wojownicy sarmaccy. – W., 1978.

уточнити хронологію перебігу політичних подій, особливо в питанні нападів кочових орд. Також у них чимало було почерпнуто щодо чисельності військ та зображення битв на прикордонні. Додаткові історичні факти, оприлюднені в літописах, взагалі є унікальними (наприклад, повідомлення про видачу Литовським урядом керівникам Заволзької Орди екс-хана Великої Орди Ших-Ахмата)[73].

Важливим додатком до руських послужили молдавські літописи. Завдяки їм вдалося визначити час і масштаб деяких походів татарських і польсько-литовських військ[74].

---

[73] Владимирский летописец //ПСРЛ. – 1965. - Т. 30. – С. 7 – 146; Волынская краткая летопись // ПСРЛ. – 1980. - Т. 35. – С. 118 – 127; Густинская летопись // ПСРЛ. – 1843. - Т. 2 – С. 229 – 377; Евреиновская летопись // ПСРЛ. – 1980. - Т. 35. – С. 214 – 238; Летописный свод 1497 г. // ПСРЛ. – 1963. – Т. 28. – С. 11 – 163; Летопись Рачинского // ПСРЛ. – 1980. - Т. 35. – С. 145 – 172; Ольшевская летопись // ПСРЛ. – 1980. - Т. 35. – С. 173 – 192; Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ. – 1904. - Т. 13. – С. 1 – 302; Румянцевская летопись // ПСРЛ. – 1980. - Т. 35. – С. 193 – 213; Софиевская летопись // ПСРЛ. – 1853. – Т. 6; Уваровская летопись // ПСРЛ. – 1963. – Т. 28. – С. 165 – 357; Хроники Литовская и Жмойтская // ПСРЛ. – 1975. - Т. 32. – С. 15 – 127.

[74] Славяно-Молдавские летописи. – М., 1976.

РОЗДІЛ 1. ЛИТВА, КРИМ: ПРИЧИНИ КОНФЛІКТУ.

Початок XVI ст. ознаменувався для ВКЛ цілою чередою потрясінь зовнішнього і внутрішнього характеру. Держава, яка колись грала одну з ключових ролей у політичному житті Центрально-Східної Європи, держава, на території якої проходили з'їзди європейських монархів, поступово сходила з політичної арени, як провідна сила. Могутні удари московської і кримської держав та внутрішні конфлікти призвели до втрати величезних територій на півдні та сході. Захоплення Смоленська ВКМ у 1513 р. стало тією краплиною, після якої перед ВКЛ постала реальна перспектива загибелі як держави. І якщо придушення повстання М.Глинського й розгром московських військ під Оршею виправили ситуацію в середині та стабілізували її на сході, то у відносинах з Кримським ханатом ситуація залишалась далекою від стабільності[75].

Специфічне географічне розташування українських земель, а саме сусідство зі степом, мало ту особливість, що держава, до якої входила більша їх частина – передусім Київщина і Поділля, мала проводити активну політику щодо кочових народів. Не було виключенням і ВКЛ, яке в другій половині XIV ст. приєднало до себе Сіверщину, Київщину, Поділля та Волинь і впритул зіткнулася з проблемою зносин із Золотою Ордою та ордами, на які вона з часом розпалася[76]. Дипломатичні місії і жорстокі війни лягали великим тягарем на Литовську державу. Проте зиск від утримування

[75] Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1915. – С. 199-200, 204-206; Pulaski K. Stosunki z Mendli – Girejem chanem tatarow perekopskich (1469-1515). // Stosunki Polski z Tatarszczizna od polowi XV wieku. – Krakow-Warszawa, 1881. – S. 1 – 449.

[76] Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., - С. 1987.

українських земель мав для ВКЛ досить суттєві переваги. Залишивши в стороні українське населення як таке, слід відмітити деякі з тих вигід.

Передусім Литовська держава через Україну отримала вихід до Чорного моря, через що відкрилися шляхи до прямих контактів із Молдавією, Валахією, генуезькими колоніями в Криму, князівством Феодоро, Візантією, Туреччиною, Трапезундською імперією тощо. В той же час українські землі прикрили центральні райони ВКЛ від нападів татарських чамбулів. Ні Едигеєвим ні Саїд Ахметовим ордам, не зважаючи на їх потужні удари, так і не вдалося пробитися крізь Київщину і Поділля. При цьому використання союзних орд дало змогу литовським правителям отримати перемоги на інших напрямках. Яскравим прикладом успіху такого союзу стала Грюнвальдська битва, в якій на боці Вітовта воювали татари хана Джелал ад діна[77].

Однією з родзинок України було її становище як транзитної території, через яку відбувалася торгівля Європейської і Азійської цивілізацій. Великий Шовковий шлях, по якому протягом століть текли товари з Далекого Сходу до Європи і назад, приносив величезні прибутки тим країнам, через які він проходив. Одна з частин цього шляху з Малої Азії і Кавказу йшла до Криму, в першу чергу до м.Кафи. Саме з неї товари морем і сушею діставалися європейських країн, і саме сюди надходили товари у зворотному напрямку.

Оскільки в часи середньовіччя домінувало каботажне плавання, то торгові судна плили вздовж узбережжя повз Дашів, Хаджібєй, Білгород-Дністровський та ін. Відповідно ВКЛ, якому належали ці міста, мало значний прибуток завдяки оподаткуванню купців. Про рівень морської торгівлі яскраво свідчить перелік здобичі, захопленої вояками О.Дашковича, які на двох кораблях у 1523 р. в гирлі Дніпра

[77] Разин Е.А. История военного искусства. – М., 1999. – Т. 2. – С. 478

„на чотири тисячі золотих побрали”[78] Сухопутний шлях з Криму пролягав через Перекопський перешийок до Дніпра в районі Таванської переправи. Тут шлях розділявся на три частини. Одна вздовж чорноморського узбережжя йшла на Балкани, друга прямувала на подільські міста Кам’янець, Брацлав, Вінницю і далі до Польщі, а третя повертала на північ по річці чи сушею до Києва. Останній, будучи складським містом, відігравав подібну до Кафи роль перевалочного пункту[79]. Про рівень сухопутної торгівлі можемо дізнатися від Михалона Литвина (зазначимо, що він писав коли відбулась деяка зміна шляхів та їх насиченість). Згідно нього, купці, коли їх збиралося до тисячі чоловік, об’єднувалися в каравани з багатьма навантаженими возами і в’юченими верблюдами. При проходженні через українські землі цих караванів з них мали чималий зиск різні групи населення: збирачі податків, купці, міняли, човнарі, візники, корчмарі та ін. При цьому, за словами литовського дипломата, на це не скаржилися ні московські, ні татарські, ні турецькі піддані. Тому нерідко в київських хатах, крім різних плодів і фруктів, меда, м’яса, риби, можна знайти шовк, дорогоцінні каміння, соболя та інші хутра, прянощі[80].

Таким чином Вітовт, який після довгої боротьби зміг захопити межиріччя Дніпро-Південний Буг-Дністер до Чорного моря включно, взяв під контроль ВКЛ усі сухопутні і морські відрізки Великого Шовкового шляху, що вели через Крим до Європи. До нас дійшли повідомлення про наявність на Тавані і Південному Бузі литовських податкових постів

---

[78] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 911.

[79] Більш детально про функціонування торгових шляхів див. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VI. – К., 1995. – С. 3-108; Сидоренко В.І. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст). – К., 1992. – С. 98-113.

[80] Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и московитян. – М, 1994. – С. 100.

т.з. „бань”[81]. Михалон Литвин писав, що на Тавані сидів литовський збирач податків, який мав право ще й штрафувати, а гроші відсилав до Києва[82]. І недарма після втрати монополії литовцями на контроль південних шляхів, у документах одразу зачастила інформація про погроми литовськими підданими на нижньому Дніпрі караванів[83].

Внаслідок наступу кримців в останній третині XV ст. величезні території від Берегів Чорного моря до річок Єгорлик (приток Дністра), Синюха та Савранка (притоки Південного Буга), Тясмин (приток Дніпра)[84] на півночі були зайняті кочів’ями степовиків і de fakto ввійшли до складу Кримського ханата. Логічним завершенням наступу кримців на Україну стало будівництво ними ряду фортець у пониззі Дніпра – Тягинки, Очакова і Іслама, якими перекопці блокували гирла Південного Бугу та Дніпра і встановили постійний контроль над Таванською переправою[85]. ВКЛ втратило не просто колосальний масив земель, воно втратило одну з найбільших статей доходів державної скарбниці і один з потужних важелів впливу на сусідні країни.

Крім втрати торгової монополії, ВКЛ через кримські напади отримало ще одну велику проблему. Українські землі внаслідок частих спустошень степовиками не тільки з

---

81 Грушевський М. Історія України-Руси. - Т.IV. – К., 1993. – С. 315.

82 Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и московитян. – М, 1994. – С. 100.

83 Сборник императорского русского исторического общества. – Т. 35. – СПб., 1882. – С. 23; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – К., 1995. – С. 84; Голобуцкий В. Запорожское казачество. – К., 1957. – С. 65; Pulaski K. Stosunki z Mendli – Girejem... – S. 269.

84 Любавский М. Очерк истории... – С. 200.

85 Сыроечковский В.Е. Мухаммед-Герай и его вассалы // Ученые записки МГУ - В. 61. – Т. 2. – М., 1940. – С. 7-8; Панашенко В.В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – пер. пол. XVI ст. // Феодалізм на Україні. – К.:”Наукова думка”, 1990. – С. 114-115; ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 7. - Арк. 905.

прибуткових перетворилися на дотаційні але й через велику втрату населення і знищення багатьох міст, перестали виконувати роль надійного щита з боку степу. Нерідкими були випадки, коли кримці проходили Київщину, Поділля і Волинь непомітно, без втрат і зненацька з'являлися на білоруських і литовських землях. Склалася ситуація, коли майже всі українські землі, величезна територія, на якій у свій час існував цілий ряд держав, що грали не останню роль у політичному житті Центрально-Східної Європи, перетворилися на прикордонну територію. Вершиною успіхів кримської сторони стало знищення Києва у 1482 р. Так як ініціатива у відносинах ВКЛ і Криму належала останнім, слід спинитися на питанні, що спонукало Кримський ханат до такої агресивної політики по відношенню до ВКЛ і українських земель, зокрема.

Кримський ханат виник в 40-х рр. XV ст.[86] Протягом тридцяти років зовнішньополітичний курс володарів цієї держави зводився до відстоювання незалежності від генуезців і золотоординського спадкоємця Великої Орди. У цей період історії кримсько-татарської держави (далі - кримська держава. – *Авт.*) ВКЛ виступало її союзником. Саме завдяки литовській підтримці засновнику держави і династії Гіреїв Хаджі вдалося закріпитися на півострові[87]. З часом цей хан завдав ряд нищівних поразок ордам Саїд Ахмета на Поділлі 1455 року[88] і Ахмета на Дону у 1464 р.[89]

---

86 Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М., 1998. - С. 307.

87 Шабульдо Ф.М. Україна в державотворчих процесах у Криму в кінці ХІУ – першій половині ХУ ст.//Сучасність.-1996.-№5. – С. 85.

88 Шабульдо Ф.М. Україна в державотворчих...– С. 86-87; Kolankowski L. Dzieze Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonow. – W., 1930. – S. 315.

89 Базилевич К.В. Внешняя политика Русского государства. – М., 2001. - С. 59.

Причому розгром орди Саїд Ахмета було здійснено за військової допомоги Київського князівства[90].

Проте в 70-х рр. XV ст. ситуація докорінно змінюється. Сини Хаджи-Гірея I Нур-Довлат і Хайдар починають шарпати українські землі ВКЛ. А їх наступник Менглі-Гірей I остаточно змінює батьківський зовнішньополітичний курс і починає широкомасштабний наступ на ВКЛ і КП[91]. Спровокувало зміну кримської політики зближення на антимосковській основі ВКЛ і Великої Орди[92]. Проте це був лише привід, тим більше, що перші напади кримців почалися до укладення угод між Казиміром IV і Ахматом.

В основі кримської зовнішньої політики з останньої третини XV ст. лежало декілька важливих політичних та економічних чинників. Степи Східної Європи за дослідженнями російського вченого Е.Кульпина були найкращими землями по біомасі, великих просторах і кліматичних умовах у всій Євразії, а це, в свою чергу, робило їх найкращим місцем для ведення кочового, екстенсивного за характером, господарства[93]. Проте недоліком цих степових масивів було те, що вони були стиснуті природними перепонами: Карпатами на заході, Чорним морем на півдні, лісостепом (який є зоною ризикованого скотарства) на півночі та сухими степами на сході[94]. Якщо до цього додати такі періодичні природні катаклізми, як посуха, сарана, пожежі, а взимку сильні морози і глибокий сніг, то місця для випасу худоби у, на перший погляд великому ареалі земель, залишається не так уже й багато. Відповідно і вразливість кочовиків стає досить високою. До речі саме люта зима

---

90 Шабульдо Ф.М. Україна в державотворчих... – С. 86-87.

91 Ці дві держави з 40-х рр. XV ст. перебували в персональній унії.

92 Грушевський М. Вказ. Пр.-Т. 4. – С. 321.

93 Кульпин Э.С. Проблемы генезиса Российского государства. – М., 2006. - С. 92.

94 Кульпин Э.С. Указ.соч. – С. 92.

ослабила Велику Орду під час її зимування біля Києва і зробила в підсумку легкою здобиччю кримців[95]. Або у 1516 р. літна посуха і глибокий сніг взимку змусив кримців залишити півострів і зосередитися вздовж Дніпра від Іслама до Черкас[96].

Таким чином бачимо, що збільшення чисельності татар у Кримському ханаті мало рано чи пізно закінчитися зіткненням кочовиків з осілим населенням українських земель, передусім ВКЛ. Якщо Хаджі-Гірей І зі своїми підданими повною мірою вміщувався на півострові і навколишніх землях, то вже на кінець 60-х рр. XV ст., внаслідок, як його успішної політики, так і загальної кризи в Дешт-і-Кіпчаку, населення мало суттєво зрости. Принаймні його нащадки Менглі і Мухаммед-Гіреї оперували кількадесят тисячними військами. Отже, наступ на північ і нищення осілого населення України автоматично розширювало зони кочевій.

Відомо, що найбільший зиск Золота Орда отримувала з оподаткування транзитної торгівлі, оскільки внутрішній ринок кочовиків був доволі слабкий. Кримський ханат, будучи нащадком цієї держави, перейняв її специфіку економіки. Відповідно відсування литовських кордонів на північ мало на меті й захоплення вищезазначених торгових шляхів з усіма їх вигодами. Причорноморський і через степ на Польщу відрізки шляху кримці взяли під контроль повністю. В той же час дніпровський маршрут на північ, хоча й залишився у литовців, проте знищення багатьох міст на ньому передусім Києва і Чорнобиля, знищення великої частини населення Наддніпрянщини і спустошення лівобережжя істотно послабили вплив на нього ВКЛ. А це, в свою чергу, дало можливість Кіркору і Москві пускати

95 Грушевський М. Вказ. Пр.-Т. 4. – С. 332-333.

96 ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 688.

каравани повз литовський кордон[97]. Певно, суттєвою статтею доходів кримської скарбниці було оподаткування видобутку солі в районі Хаджибея і її транспортування до сусідніх країн[98]. Крім вигід, що давала географія регіону, в ході кримської агресії проти ВКЛ (як в принципі і КП,ВКМ та Молдавії) на перші ролі вийшла ще одна стаття доходів, яка поступово почала грати дедалі більшу й впливовішу роль у зовнішній політиці ханату, а саме захоплення ясиру. З часом для багатьох простих кочовиків це стала чи не єдина можливість заробітку[99]. Тому, хотіли цього правителі Криму чи ні, але вони у XVI ст. вже були просто змушені організовувати грабіжницькі рейди на сусідів.

Політичні причини, які спонукали кримців до агресивної зовнішньої політики по відношенню до ВКЛ, мали дві складових. По-перше володіння Кримського ханату були досить вразливими з боку українських земель Литовської держави. В час, коли кримці вже грали одну з провідних ролей у Східній Європі, коли їхні чамбули загрожували Вільно, Москві, Кракову, будь-який похід вояків із Київщини сягав очаківських улусів. А якщо похід організовувався і здійснювався союзним ВКЛ татарським царевичем, то він взагалі діставався півострову. В досліджуваний період Іслам-Гірей саме з Київщини зміг захопити у 1529 р. Очаків, а в 1532 р. стати ханом (див. Далі. – *Авт.*). Відповідно вибиваючи українські поселення з Росі і Тясмина, кримські володарі знищували ту базу, на основі якої ВКЛ могло ефективно тиснути на Крим. Другою складовою кримської політики було не допущення зміцнення держав навколо себе. Тому Кіркор намагався маневрувати напрямками походів

---

97 Литвин Михалон. Указ. соч. – С. 100.

98 Литвин Михалон. Указ.соч. – С. 97.

99 Наприклад у 1516 р. кримці просили грошей бо не мали чим утримувати підданих і стримати відповідно від нападу - ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 675.

своїх військ. Врешті-решт під ударами його вояків опинилися не тільки ВКЛ, але й КП, ВКМ і Молдавія.

Як це не парадоксально, але мілітарні можливості Кримського ханату у порівнянні з ВКЛ були значно слабкіші. Ті 30-60 тис. війська які виставляли кримські хани, були по великому рахунку ополченням усіх придатних до війни чоловіків. Кожен татарський вояк був кіннотником, озброєним передусім стрілецькою (луком) і холодною зброєю. За своїм озброєнням це були легкі війська. Слабка загалом фінансова система ханату унеможливлювала для його правителів утримання постійних військ. Тільки за час правління Саадет-Гірея І бачимо при хані сталі військові підрозділи. Але це були турки, які більше виконували роль особистої гвардії і репресивного органу по відношенню до непокірної знаті (а при бажанні й самого хана)[100]. Отже, оперуючи лише ополченцями-кіннотниками, хани не могли застосовувати у війні з ВКЛ стратегію, подібну до європейських армій – приєднання територій через захоплення міст та інших укріплених пунктів та утримання в них сталих гарнізонів. Проте життя в складних умовах степу робило татарського вояка досить витривалим, здатним швидко подолати великі простори. До того ж специфічне господарство кочовиків давало їм можливість залишати його на довго на жінок, дітей чи старих людей, в той час як осіле населення було більше прив'язане до своїх домівок.

Використовуючи цю специфіку татарських вояків, а також їхню покірність своєму керівництву, хани застосували свою власну стратегію, яка і принесла їм перемогу. Ця стратегія зводилася до того, аби частими, іноді щорічними, а часто й по декілька разів на рік нападати на території ВКЛ, захоплювати в полон або знищувати населення. Документи і згадки сучасників весь час підкреслюють, що нападники

[100] Черкас Б.В. Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20-30-х роках XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. – К.,2000. - С. 101, 109.

намагалися не залишити нікого. Здорових чоловіків і жінок забирали, а слабких, малих і старих убивали. Зрозуміло, що така жорстокість була логічною тільки при умові, коли на меті „розчищення” земель від осілого населення. Штурмуючи міста, кримці в кінцевому підсумку не збиралися їх утримувати, у них просто не було для цього можливостей. Тому населенні пункти теж знищувалися. Військова організація ВКЛ (див. Далі. – *Авт.*) виявилася безсилою проти стратегії кримців.

Закінчуючи розмову про Кримський ханат, слід звернути увагу на османський фактор у політиці Гіреїв.

У другій половині 70-х рр.XV ст. Кримська держава потрапила у васальну залежність від Османської імперії[101]. Не дивлячись на те, що турки поступово протягом XVI ст. перетворили ханів фактично на своїх намісників, проте загалом для безпеки держави османський сюзеренітет грав не останню роль. По-перше турецькі гарнізони зміцнили гарнізони татарських міст, і по-друге люба держава, що збиралася атакувати Крим, мала пам’ятати про небезпеку зіткнення з турецькими військами.

Наступ турків на Угорщину, яку підтримували литовсько-польські Ягеллони, ставив перед Стамбулом досить гостре питання забезпечення свого правого флангу, який проходив по Валахії, Молдавії і всьому Північному Причорномор’ю. Саме над цим регіоном якраз і нависали землі КП і ВКЛ. Концентрація більшості сил в Азії, Середземномор’ї і на Балканах змушувала Порту шукати додаткових сил для стримування Польщі й Литовської держави. Кримський ханат був тим османським дамокловим мечем, який постійно загрожував, і загрожував досить ефективно, Кракову і Вільно. Кримські хани, зрозуміло, не завжди корилися турецькій владі. Мухаммед-Гірей І і його син Іслам-Гірей І намагалися проводити самостійну, не залежну від Стамбула зовнішню політику. Останній навіть

[101] Грушевський М. Вказ. Пр. -Т. 4. – С. 322-323.

відкрито виступив проти османів. Але й за таких умов напади кримців на Україну все одно були вигідними для турків. Коли ж ханський стілець обіймала протурецьки налаштована людина, то походи на північ набирали форми прямої агресії османів у Східній Європі з далеко ідучими планами щодо захоплення Черкас, Києва і всієї Середньої Наддніпрянщини.

Хоча Османська імперія і вважала кочовиків Причорномор'я своєю головною силою у Східній Європі, це ще не означало, що турецькі вояки залишалися в стороні від походів на українські землі ВКЛ і КП. Присутність османів у лавах татар, особливо білгородських, була явищем нерідким, оскільки забезпечувала непогані прибутки від захопленого ясиру. У 20-30-х рр. маємо прямі докази участі турків у походах на північ. Причому, у 1524 р. вони становили більшу частину війська, яке рушило на Україну з Білгорода. В тому ж році кримцям, за даними київського воєводи Андрія Немировича, "…цар Турецький немалую допомогу людьми… вчинив…"[102] Те ж саме готувалося і на наступний рік, але повстання Іслам-Гірея змусило османів спрямувати свої загони проти нього. У 1526 р. Сулейман I готував великий наступ кримсько-турецьких військ, включаючи артилерію, на Київ і сусідні міста.[103] Щоправда, для початку він обмежився рядом грабіжницьких нападів на Україну, які, окрім нищення територій, могли мати на меті ще й перевірку оборони українських земель ВКЛ і КП. Ольшаницький розгром 1527 р. звів ці плани нанівець. Литовські хроніки повідомляють, що, окрім татар, на Ольшаниці було 10 тис. турок[104]. Хоча чисельність останніх і дещо перебільшена, в принципі, це є красномовним фактом їх участі у пограбуваннях українських земель. Коли 1529 року Сигізмунд I віддавав Речицю пану

[102] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т.II. - СПб., 1848. – С. 156.

[103] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т.II. - СПб., 1848. – С. 173.

[104] Хроники Литовская и Жмойтская // ПСРЛ. – 1975. - Т. 32. – С. 107.

Семену Полозовичу у пожиттєве володіння, то литовсько-польський монарх зазначав, що свого часу тамошні мешканці розійшлись внаслідок нападів "неприятелів наших Москвичів і Татар і Турок"[105]. У 1531 р. знову маємо дані про підготовку турків і татар з артилерією рушити на північ[106], що й відбулося у березні 1532 р., коли 1500 турецьких яничар при 50 гарматах разом з кримцями намагалися захопити Черкаси.

Підписання у 1533 р. "вічного миру" між Краковом і Стамбулом хоча дещо й покращило стосунки між країнами, але не зняло питання участі турків у татарських нападах. Вже через п'ять років Сигізмунд I висловлював Панам-Ради ВКЛ побоювання щодо небезпеки турецького вторгнення. А у 1551 р. яничари і кримці захопили і знищили Брацлав[107]. Таким чином, бачимо, що добра частина татарських нападів здійснювалася за прямою вказівкою і участю османів. Але навіть самостійні походи кримських правителів, які перебували в опозиції Стамбулу, все одно були вигідними для Порти. У період же з 1524 по 1532 роки пряма участь турецьких вояків у нападах на Україну досягла свого апогею, що обумовлювалося широкомасштабним наступом Османської імперії на Угорщину і Австрію.

Окрім політичного, напади османів мали під собою й економічне підгрунтя. Як показують два османські канун-наме (турецькі закони, що утворилися за принципом "усе, промовлене султаном, є закон") перекладені О.Галенком, для прикордонного турецького населення воєнна здобич була важливою частиною прибутку. Внаслідок цього, грабіжницькі походи невеликих загонів османів на сусідні

---

[105] Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско – Русского государства. – М., 1892. – С. XLIX.

[106] Ластовський В. Облога Черкаського замку у 1532 р. – Б. м. б. р. – С. 82.

[107] Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII вв. – СПб., 1887. – С. 410; Архив Юго – Западной России. – Ч. 7. – Т.2. – К., 1890. – С. 20-21.

країни на початок XVI ст. набули настільки масового характеру, що султан Баєзід II Велі (Святий) був змушений у 1510 р. впорядкувати це явище для постійного надходження невільників. Тоді ж було введено митні тарифи на полонених[108].

З огляду на успіхи кримської і турецької сторін повстає питання, які антикроки вживало керівництво ВКЛ, і чому вони виявилися не ефективними. Якщо ми подивимось на хронологію подій то побачимо, що по великому рахунку ВКЛ виявилося неготовим до тієї боротьби, яку їй довелося вести з кінця XV ст. Кілька військових походів на Поділля і до гирла Дніпра, крім тактичних успіхів і слави керівникам цих акцій, ситуації не покращили. Можливо, з часом литовська влада змогла б виробити адекватну загрозі з півдня політику (як у свій час Вітовт після поразки на Ворсклі, замість відкритого наступу на ординців, застосував кардинально іншу стратегію, а саме маніпулювання різними ханами, що зрештою й принесло успіх[109]). Проте часи були інші. Великокнязівська влада в середині країни була набагато слабкіша за XIV – першу третину XV ст. І головне - Литовська держава зіткнулася ще з одним ворогом - ВКМ, правителі якого, проголошуючи себе збирачами всіх руських земель, фактично ставили під загрозу існування Литовської держави.

З кінця XV – початку XVI ст. Вільно, не маючи достатньо сил для ефективних дій на два фронти, кинуло більшість своїх ресурсів на московський напрямок. У кримській політиці військовий аспект відійшов на друге місце і звівся головне до того, аби не втратити тих земель, які

---

108 Галенко О.І. Ясир для султана: два османські канун-наме про набіги з початку XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) – 2002. – Вип., 2. – С. 380-386.

109 Сафаргалиев М.Г. Распад золотой Орды. – Саранск, 1960. – С. 178, 185, 189-195, 198-199; Шабульдо Ф.М. Україна в державотворчих процесах у Криму в кінці XIУ – першій половині ХУ ст.//Сучасність.-1996.-№5. – С. 85.

ще перебували під прямим управлінням литовців. Щоправда, іноді центральна влада силами населення українських земель пробувала знову дістатися Чорного моря, але, незважаючи на деякі успіхи, повернути Північне Причорномор'я вже не змогла. Основна роль у відносинах з Кіркором відводилася дипломатії.

Згідно з дослідженнями Ф.Шабульдо, перші дві декади XVI ст. литовська сторона шукала шляхи для встановлення з Кримом сталої моделі відносин. Вільно намагалося поставити на постійну основу видачу ханами ярликів, які відповідали б литовській політичній традиції. Крім того, погоджуючись на виплату постійної данини, закамуфльованої під упоминкі й подарунки, литовці намагалися нейтралізувати кримців. У міждержавні документи (за наполяганням литовської сторони) вводилися різні позиції, аби принаймні бодай формально зберегти за собою минулі вигоди. Як пише Ф.Шабульдо:"...правляча еліта ВКЛ не бажала, щоб надалі на литовсько-кримські відносини падала навіть тінь колишньої, бодай номінальної, залежності литовської Русі від верховної влади золотоординських ханів. Це бажання, певно, ставало тим сильнішим, чим реальніше кримські Гіреї претендували на історичну спадщину Золотої Орди."[110] Те ж стосувалося не тільки політичних але й економічних моментів. Литовська сторона, з огляду на власні можливості, намагалася повернути під свій контроль принаймні частини колишніх прибутків від транзитної торгівлі. Мабуть, саме в цьому слід шукати вперте бажання ВКЛ при укладенні угод з кримською державою, наполягати аби купці з її території йшли саме на Київ чи Луцьк[111], а вже далі - у КП та ВКМ.

Таким чином можна констатувати, що, на перший поверховий погляд, за грабіжницькими нападами татар і

---

[110] Шабульдо Ф.М. Договірні ярлики кримського хана Мегмед Гірея для короля польського і великого князя литовського Жигимонта Старого. В друці, - С. 6.

[111] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 15. – Арк. 225, 210 зв.

турків ховалася ціла низка причин політичного та економічного характеру. Причому ці причини не виникли на пустому місці, а виросли на традиціях політики країн, що мали у своєму складі українські землі.

РОЗДІЛ 2. СЛУЖБА УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ВКЛ В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНИХ ЗНОСИН ВІЛЬНО ЗІ СТЕПОВИМИ ОРДАМИ.

З огляду на політичні реалії перших чотирьох десятиріч XVI ст., не викликає подиву насиченість зносин ВКЛ з Кримським ханатом. Навіть загальний перелік обміну посольств і пересування гінців вражає своєю частотою. Обмін посольствами і гінцями мав місце у 1515, 1516, 1517, 1520, 1521, 1522, 1523, 1524, 1525, 1526, 1528, 1529,1531, 1532, 1533, 1535, 1537, 1538, 1540 роках (більш докладно далі. – *Авт.*)

Крім посольств на міждержавному рівні, не рідкими, а, напевне, й частішими були обміни послами на місцевому рівні між адміністрацією українських земель і Кримом. Хронічна нестача джерельного матеріалу, що стосувався б листування урядників і кримської знаті, не дає можливості визначити весь розмах цих відносин. Навесні 1515 р. до Києва прибув посол Амрон[112], взимку 1517 р. відбувався як частий приїзд татарських послів до Черкас і місцевого старости Остафія Дашковича, так і останнього - до кримців[113]. У 1526,1528,1532 роках зафіксовано обмін посольствами між О. Дашковичем та Іслам- і Саадет-Гіреями.[114] Що ж стосується гінців, то їх пересування мало майже щорічний, а іноді й щомісячний характер.

Не можна оминути увагою і зносини Вільно із Заволзькими та Ногайськими ордами. Переговори з ними мали місце взимку 1523-1524 рр. До Великого князівства Литовського приїздили посли від цих орд, а потім до

---

[112] АЗР. Т. II. – С. 118.

[113] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 706.

[114] Черкас Б.В. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // Український історичний журнал. – № 1. – 2002. – С. 61-63.

заволжців було відправлено послом Матвія Заморанка[115]. На початку 1526 р. до Вільно знову прибули посли "від царя Заволзького"[116]. Обмін послами із заволжцями зафіксовано і в 1530 році.[117]

Посольства, особливо татарські, представляли собою доволі великі валки, оскільки включали до себе не тільки персони самих великих послів, а й десятки послів менших рангів від різних царевичів, цариць, князів, мурз. Така численність татар надзвичайно напружувала державну скарбницю, адже їх треба було утримувати. Тому литовський уряд при першій ліпшій нагоді намагався установити фіксований мінімум на кількість послів і гінців. Наприклад в угоді за 1540 р. зазначалося, що посольська валка має налічувати 10-20, а найбільше 45 чоловік, а утримання всіх інших гінців і послів мало відбуватися за рахунок упоминків[118].

Маршрут слідування послів і гінців був традиційно незмінним –Тавань – Черкаси – Київ, а далі - в залежності від кінцевої мети: через Мозир до Вільно, або Луцьк на Краків. Виникає логічне питання про місце в цьому складному процесі адміністрації і населення Київського воєводства.

М.Любавський, визнаючи, що воєводи і старости були намісниками великого князя в областях держави[119], проте зазначав, що там, де вони виходили з числа місцевих землевласників і призначалися великим князем, нерідко "по обранню або погодженню місцевих землевласників". Тому на них часто дивилися „як на земських правителів, висунутих землею і покликаних опікуватись про її інтереси"[120].

---

[115] Черкас Б.В. Політична криза... – С. 106.
[116] Там же. – С. 106.
[117] ЦДІАУК. – Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1017-1022.
[118] АЗР. Т. ІІ. – С. 362-364.
[119] Любавский М. Очерк истории... – С. 171.
[120] Там же. – С. 171.

Виходячи з цього, а також із загальної специфіки обласного управління у ВКЛ, Любавський дійшов висновку, що воєводи і старости були ще й політичними представниками очолюваних ними адміністративних одиниць перед центральною владою, головами їх земського самоуправління[121]. Якщо область була прикордонною, то місцеві воєводи мали обов'язок і право на зносини з сусідніми країнами[122]. Все вищезазначене повною мірою відносилося до Київського воєводства, через яке в основному й велися дипломатичні контакти зі степовими ордами.

Більшість років досліджуваного періоду посаду київського воєводи обіймав Андрій Якубович Немирович (з др. пол. 1514 по 1539 рік.)[123] - представник відомого литовського роду, який перед цим кілька років очолював Черкаське староство[124]. Старостами, в більшості, були місцеві землевласники О.Дашкович, С.Полозович, К.Кмітич, М..Халецький, М.Заморенок та інщі. До того ж, це воєводство було доволі молодим[125], і автономічні пережитки серед місцевого нобілітету були досить сильні. Відповідно до цього, й посада самого воєводи у феодальній ієрархії даного регіону була доволі високою. Воєвода мав право засідати в Раді держави і, порівнянно з кримською знаттю, стояв нижче за царевича, але вище за татарських князів. Так, під час спільного литовсько-татарського походу на Сіверщину у 1513-1514 рр. з двох керівників - київського воєводи Юрія Радзивілла і кримського князя Абдрагмана -

---

[121] Любавский М. Очерк истории... – С. 172.

[122] Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – С. 94.

[123] Черкас Б.В. Остафій Дашкович... – С. 56.

[124] Там же. – С. 56.

[125] Київське князівство було перетворене на воєводство у 1471 р. – Клепатский П.Г. Указ.соч. - С. 59-60.

старшим вважався перший[126]. І це не зважаючи на те, що цей кримський феодал був впливовою фігурою при дворі Гіреїв і навіть обіймав посаду ханського намісника у місті-фортеці Іслам[127]. Зазначимо, що сусідній Очаків належав представникам родини Гіреїв[128].

Перш за все воєвода і старости мали забезпечувати всім необхідним посольства і гінців, що пересувалися територією Київщини. Це завдання, з огляду на частоту і чисельність представників дипломатичних кіл обох країн, було досить складним. Як зазначав Сигізмунд І у 1542 р., "…до воєвод київських часто як татарські посли так і інщі у великій кількості приїжджають, яким вони влаштовують почесті,…"[129]. До того ж, саме Київ і Черкаси часто слугували місцем збору послів перед їх подальшим рухом. У 1517 р. литовські посли Ольбрахт Гаштовт і Яцко Ратомський мешкали в Києві, звідки перший їздив до Черкас на переговори з кримцями. Коли ж переговори були зірвані, упоминки, що призначалися перекопцям, залишились у Києві[130]. У грудні 1519 р. і березні 1520 р. Сигізмунд І називає Київ місцем, де повинен відбутися обмін: кримський посол відправиться до ВКЛ, а упоминок - до Кіркору[131]. На переговорах із заволжцями про видачу Ших Ахмата литовська сторона зазначала, що екс-хан буде мешкати в Києві і вже з нього відправиться до Тавані, де на нього чекатимуть заволжці та ногайці[132]. Так і сталося у 1527 р.[133] Знаменно, що пізніше, у 1530 р., вже Ших Ахмат, просячи

[126] АЗР. Т. ІІ. – С. 328.
[127] Сыроечковский В.Е. Мухаммед-Герай... – С. 52.
[128] Шабульдо Ф.М. Договірні ярлики... – С. 15.
[129] Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – К., 1907. – 38.
[130] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 7. - Арк. 707, 725, 728.
[131] Там же. - Арк. 737-741.
[132] Там же. - Арк. 916, 919.
[133] Евреиновская летопись // ПСРЛ. – 1980. - Т. 35. – С. 235.

короля відпустити з Литви цариць й царевичів, місцем їх мешкання пропонував зробити Канів і Черкаси. Однак Сигізмунд І відправив їх до Києва[134]. В наступному році саме Київ став тим місцем, де мешкало кримське посольство, члени якого були оголошені на батьківщині персонами нон-грата[135]. У 1535 р. хан Сахіб – Гірей І просив Сигізмунда І річні упоминки не відправляти до Криму, а залишити їх у Києві на зберігання[136]. Кілька разів Черкаси ставали місцем переговорів: у 1516-17 рр.[137], 1528-29рр., 1532 році[138]. З огляду на це, адміністрація і мешканці Києва та інших українських міст мали спеціальні обов'язки по обслуговуванню цього дипломатичного маршруту.

Обслуговуючи дипломатичний шлях, а також нерідко листуючись з представниками кримського нобілітету до ханів включно, київські воєводи і старости передусім черкаські повинні були мати відповідний штат персоналу, основу якого становили служебники. П.Клепатський зазначав, що воєводи (і старости теж. – *Авт.*), будучи керівниками великих областей держави, мали досить широкі повноваження. При цьому вони несли важкий тягар військових, адміністративних, фінансово-господарських, суддівських „ з придачею ще й політичних…" обов'язків і тому__змушені були утримувати при собі доволі багато слуг.[139] Саме цих служебників прикордонні урядники часто використовували в ролі послів, гінців і, навіть, закладників. У 1528 р. О.Дашкович послав до Іслам-Гірея "слугу свого, доброго", за прикладом державних посольств, "…з чоломбитьєм і з

[134] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 7. - Арк. 1021.
[135] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 15. - Арк. 232.
[136] Там же. - Арк. 261.
[137] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 7. - Арк. 725, 728.
[138] Черкас Б.В. Політична криза... – С. 107-108; Його ж Остафій Дашкович ... – С. 62-63.
[139] Клепатский П.Г. Указ.соч.. – С. 95.

упоминками…"[140] У 1532 р. служебник черкаського старости[141] пішов у заручники до відступаючого від Черкас Саадет-Гірея І, а пізніше повернувся назад разом з послами Іслам-Гірея І[142]. Причому цей служебник привіз цінну інформацію про антиягеллонівські зносини між ВКМ і Молдавією, отриману від якогось "московитянина", який у свій час служив у київського воєводи[143].

Окрім служебників, тягар дипломатичної служби лежав на місцевому населенні. Під 1508 р. у Києві згадується толмач* Солтан Албеєв[144]. А вже у 30–х роках XVI ст. в реєстрах виплат фігурує київський вірмен, толмач „татарський" Василь Солтанович[145], можливо, син вищезгадуваного Албеєва. У 1518 р. згадується київський вірмен Ленько Дем'янович як такий, що отримав "шкоди й наклади", будучи на державній службі в Орді[146]. Якщо це повідомлення згадує службу в Орді лише загалом, то вже пожалування іншому київському вірменові під 1524 р. прямо зазначає його службу толмачом й часті поїздки до Орди[147].

Традиційно обов'язками міщан, монастирських підданих і місцевого нобілітету були прийом на своїх подвір'ях литовських і татарських послів та гінців, забезпечення їх усім необхідним, супроводження дипломатів до Орд, забезпечення їх підводами тощо. Важкість цих

---

[140] АЗР. Т. ІІ. – С. 190.

[141] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 15. - Арк. 186.

[142] Там же. - Арк. 157зв.

[143] Там же. - Арк. 159зв.

* Тобто перекладач – *Авт*.

[144] Рибаков М.О. Невідомі та маловідомі сторінки з історії Києва. – К., 1997. – С. 148.

[145] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 15. - Арк. 187зв.

[146] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 11. - Арк. 53зв.

[147] Грамоты Великих князей Литовских с 1390 по 1569 гг. – К. 1868.- С. 26.

обов'язків для населення краю, і без того сильно сплюндрованого частими татарськими наїздами, змушувало уряд поступово переводити зазначені обов'язки на державу. Ще Казимір IV, зважаючи на знищення кримцями Житомира й зубожіння внаслідок цього місцевого населення, "від тієї стації і підйому підвід (їх) визволив… "[148] У тих же випадках, коли татарські посли і гінці приходили до міста, пан староста піднімав їх з доходів корчми „яловиці й мед давав"[149]. В уставній грамоті великого князя Олександра київським міщанам записано: "Послів Лядських, і Московських, і Волоських, і Мультянських не треба їм піднімати нічим, тільки послів нашого Великого князівства Литовського й Ординського мають піднімати своїми звичаями"[150]. Крім того, "…міщанам і слугам міським з послами до Орди не ходити"[151]. Сигізмунд I, підтверджуючи цей привілей, звільнив міщан і від підйому татарських послів[152]. Пізніше він підтвердив це новим привілеєм, в якому зазначив, що київські міщани є вільними від підйому „всіх послів наших, також московських, молдавських, турецьких, перекопських та інших ... посланників, гінців, кур'єрів…, й від походу з послами до Орди…"[153]. Щоправда, воєводи періодично порушували ці права міщан, тому 18 червня 1522 р. король черговим привілеєм підтвердив звільнення міщан "від підйому підводами й іншими речами послів та гінців татарських"[154]. Замість цього уряд зобов'язувався посилати на потреби прибулих царевичів і мурз певну кількість грошей, а також щорічно 100 кіп грошей

[148] Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т. 1. – К., 1886. – С. 135.
[149] Там же. – С. 136.
[150] АЗР. – Т. I. - СПб., 1846. – С. 144.
[151] Там же. – С. 145.
[152] АЗР. – Т.II. - СПб., 1848. – С. 2-3.
[153] Грамоты Великих князей... - С. 50.
[154] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 10. - Арк. 87зв-88.

на утримання гінців[155]. Причому у випадку нестачі фінансів король забороняв брати гроші з міщан, а радив позичати їх у князівських і духовних людей[156]. В січні 1541 р. „справця" київського воєводства князь Андрій Михайлович Коширський отримав "пенязі капщизні з міста Київського і також мито, крім аргіша", для прийому татарських послів й гінців. Щоправда, це пожалування було дійсне "на той час поки він там буде мешкати"[157]. Загалом треба констатувати, що Києву і його воєводам уряд сприяв найбільше. І це сприяння могло відбуватися навіть за рахунок сусідніх міст. Наприклад, у 1542 р. новий київський воєвода князь Януш Дубровицький отримав на послів медову данину з мозирської волості[158].

Відповідні привілеї на зламі XV-XVI ст. отримали також канівські та черкаські міщани. На це вказують їхні скарги на нововведення, введені для них О.Дашковичем: "підводи під гінці й посли казав їм самим давати…"[159]. Щоправда, треба зазначити, що тут процес звільнення міщан від обов'язків щодо забезпечення послів й гінців йшов набагато повільніше. Так, під 1539 р. дізнаємося, що черкасці послів і гінців татарських "мають…стаціями піднімати, а староста медом"[160]. А в описах цих замків 1552 р. записано, що як черкасці, так і канівці мають давати "підводи і стацію послам королівським і татарським, коли тільки (підкреслено - *Авт.*) з Орди ідуть, сіно, хліб, м'ясо, а мед із замку"[161]. Що стосується людей церковних, князівських, панських і

[155] Там же. - Арк. 88.
[156] АЗР. – Т.ІІ. - С. 88.
[157] Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – К., 1907. – С. 23.
[158] Там же. – С. 38.
[159] Яковлев А. Бунт черкасцев і каневцев в 1536 году // Україна. – Рік 1-й. – Т. 1. – К., 1907. – С. 90.
[160] АЗР. – Т.ІІ. - С. 354.
[161] Архив ЮЗР – Ч.7. – Т. 1. – К., 1886. – С. 82, 95.

боярських, то вони, окрім Києва, "стерегівали неділи в Чорнобилі, і підводи давали воєводам і послам і гінцям, нашим (тут: ВКЛ – Авт.) й Татарським…."[162].

Знать і духівництво Київської землі звільнилися від цих обов'язків дещо пізніше за міщан. У грудні 1507 р. київські князі, пани і бояри отримали привілей Сигізмунда І, аби їм "з послами до Орди не ходити, слугам ходити." Проте було добавлено, що у випадку потреби король може особистим листом наказати їхати до Орди будь-якому з бояр, „як було за великого князя Вітовта"[163]. У червні 1522 р. великий князь звільнив Києво-Печерський монастир "від підйому стаціями послів Татарських і гінців і від підвід", оскільки від цього "людям їх церковним важкість і кривда великая робиться…"[164] І, нарешті, у вересні 1529 р. в уставній грамоті Сигізмунд І, підтверджуючи надані ним попередні привілеї, додав: "А на послів наших і на Татарських і на інших, які до нас через Київ йдуть і повертаються назад, люди їх (князівські, панські і боярські. –*Авт.*) не мають стацій і підвід давати"[165]. В описі Київського замку від 1552р. вже не згадуються ніякі повинності щодо обслуговування послів і гінців.

Київський воєвода і прикордонні старости, користуючись доволі значною самостійністю, нерідко виступали і суб'єктами політичних зносин ВКЛ з Кримським ханатом. Наприклад, у 1524 р. Адрагман, скаржачись на дії Андрія Немировича, нагадував, що свого часу київський воєвода Іван Ходкевич "…ушапством своїм багато лиха вчинив…"[166] У 1493 р. Менглі-Гірей І нагадував київському воєводі Дмитру Путятичу про "давні справи, що перед тим, за

[162] АЗР – Т.ІІ. – С. 210.
[163] Там же. – С. 35.
[164] Там же. – С. 141.
[165] Там же. – С. 210.
[166] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 7. - Арк. 906.

предків наших” через Київського воєводу інформація і послання з Криму надходила до литовських правителів й урядовців. Тоді ж згадується, що Путятич передав слова хана великому князю[167]. 1508 року київський воєвода просив у Менглі – Гірея І допомогу для Києва[168]. Взимку 1513-1514 рр. до київського воєводи Юрія Радзивілла з Криму присилалися листи “від царя і від царевичів і від (литовських) послів“. Ці листи воєвода, не гаючи часу, переслав до Вільно[169]. У липні 1515 р. київський воєвода Андрій Немирович повідомив Панів-Рад ВКЛ, що новий кримський хан Мухаммед-Гірей І „писав і присилав до мене (підкреслення наше – *Авт.*) посла свого, на ім’я Амрон”. Кримський володар хотів довідатися щодо місця перебування Сигізмунда І, „о вашій милості раді господаря нашого, і теж о війську господарському, де би в ті часи мало бути; й писав до мене (підкреслення наше. – *Авт.*), аби того ж часу відпустив посла його назад до Орди, відписавши (підкреслення наше. – *Авт.*)”, що воєвода і зробив[170]. Незабаром до Києва приїхав ще один татарський посол Сивенчай від ханського сина царевича Алп-Гірея, який розташувався з кримським військом неподалік Черкас. Через свого посла царевич кликав воєводу до спільного наступу на ВКМ і вимагав від Немировича особистої присутності у своєму коші[171].

Хоча статус і воєнно–економічна база черкаського старости були на порядок нижчими, ніж у воєводи, але й правителям цієї найвіддаленішої частини ВКЛ часто доводилося вступати в особисті зносини з татарськими ханами та їхніми слугами. 1507 року Менглі–Гірей І надіслав

---

[167] АЗР – Т.І. – С. 125.

[168] Lietuvos Metrika. Užrašymu kniga 8 (1466-1514). – Vilnius, 1995. – С. 104.

[169] АЗР. – Т.ІІ. - С. 328.

[170] Там же. – С. 118.

[171] Там же. – С. 118.

листа черкаському наміснику князю Капусті, „приятелю” свому, в якому попереджав про півторитисячний татарський загін, що займався розбоєм у степу, і просив старосту захистити кримських послів та купців від цих розбишак[172]. У 1526 р. Іслам-Гірей прислав до Остафія Дашковича, старости Черкаського і Канівського, свого посла Ель Алмиш Емел Дема. Староста відправив посла назад з власною відповіддю[173]. В жовтні 1528 р. Іслам-Гірей знову прислав свого гінця і послів. Царевич просив Дашковича виділити йому місця для кочівлі і відправити послів до короля. Черкаський староста, виконавши прохання царевича щодо послів, відправив до нього свого слугу[174]. Подібне мало місце і в 1532 р.[175]У тому ж таки році вже Саадет-Гірей І після невдалої облоги Черкас вів переговори з Остафієм Дашковичем. Цікавим є той факт, що під час цих контактів воєвода і староста дають відповідь, не очікуючи вказівок зверху.

Зрозуміло, що прикордонні намісники мали від уряду загальну вказівку, як себе поводити. На це недвозначно вказується у листі Сигізмунда І до Дашковича: “…Науку нашу через листи наші тобі ... дали, яким звичаєм мав би ... з ним (тут: Іслам-Гірея – *Авт.*) справу вести…”[176]. Але загалом, намісники мали діяти на свій страх і ризик, оскільки час не чекав, та й обстановка їм була відома краще. Наприклад, у тому ж таки 1528 році Сигізмунд І, даючи черкаському старості загальні вказівки, в основному повністю покладався на його досвід і знання у цій сфері[177].

---

[172] Lietuvos Metrika. Kn. 8. – С. 97.
[173] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 7. - Арк. 1028.
[174] АЗР. – Т.ІІ. – С. 190.
[175] Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 3-4.
[176] АЗР. – Т.ІІ. - С. 190.
[177] Там же. – С. 191.

Траплялися випадки, коли прикордонний урядник мав брати на себе весь тягар обов'язків дипломата до приїзду відповідних послів з центру. Подібне мало місце на міжурядових переговорах 1516-1517 рр., коли один посол - Іван Горностай - від'їхав з татарськими ярликами до Сигізмунда І, а інші – Гаштовт і Ратомський - ще не приїхали. Чамбули перекопців стояли вже біля Черкас, що вимагало невідкладних дій. У цих складних умовах роль литовського посла перебрав на себе О.Дашкович, і саме йому кримці, на вимогу великого князя, мали скласти присягу[178].

У 1528-1529 та у 1532 роках той же Дашкович мав сам прийняти Іслам-Гірея і визначити місце кочів'я для його орди, що попросила у ВКЛ захисту, а також забезпечити її на перших порах усім необхідним[179]. Щоправда, були прецеденти й іншого плану, коли хани просили українських урядників виступити в ролі їх, тобто кримських, послів перед литовським урядом. У 1526 р Іслам-Гірей просив Черкаського старосту супроводити його посла до Сигізмунда І[180]. У 1532 р. Остафій Дашкович, їдучи до короля, мав доручення приватного змісту від Саадет-Гірея І[181]. Як зазначив П.Клепатський, ці зносини з кримцями, не дивлячись на їхні посольські повноваження, не завжди були безпечні для воєводи чи старости[182], оскільки їм доводилося їздити особисто до перекопського кошу, як це мало місце у 1515,1517,1521,1528,1532 роках. В такому випадку урядник мав забезпечити свою безпеку заручниками, а саме взяти "деяких людей добрих в заставу (аби міг безпечено до нього приїхати і назад від'їхати)…"[183]Тому, коли черкаський

[178] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 7. - Арк. 700-702, 706.
[179] АЗР. – Т.ІІ. - С. 191; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 3-4.
[180] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 7. - Арк. 1028-1029.
[181] Черкас Б.В. Остафій Дашкович... – С. 63.
[182] Клепатский П.Г. Указ.соч. – С. 94.
[183] АЗР. – Т.ІІ. – С. 190.

староста у 1528 і 1532 р. їздив до кримських ханів, він залишав у Черкасах надійних заручників[184]. Під час походу О.Дашковича разом з Мухаммед-Гіреєм І на ВКМ роль татарського заручника виконував кримський Великий посол Овліяр – мурза[185]. Щоправда, траплялися й інші випадки, коли татари, боячись атаки з боку українських урядників, брали заручників від них. Характерний випадок мав місце у 1532 р., коли Саадет–Гірей І, зазнавши поразки під Черкасами і відступаючи до Криму, взяв заручником одного зі старостинських слуг[186].

Але, не дивлячись на те, чи був заручник, чи ні, чи їхав урядник до татар, чи у своїх справах, він мав обов'язково забезпечити місто надійною обороною на чолі з досвідченим керівником. У 1515 р. Андрій Немирович, повідомляючи уряд про свій майбутній візит до кримців, зазначав, що до царевича поїхав належно зміцнивши замок. Тоді ж він "писав ... до старост і до всіх бояр Київських, аби зі мною їхали на службу господарську". Щоправда, цей захід воєводи виявився невдалим, оскільки ніхто з них не приїхав[187]. У подібній ситуації в 1521 р., коли Мухаммед-Гірей І, йдучи походом на ВКМ, вимагав, аби з ним пішли черкаський староста або київський воєвода, уряд вирішив, що до хана поїде Остафій Дашкович. Андрій Немирович же на випадок, якщо б цар або царевичі вимагали його присутності, мав зіслатися на хворобу. У випадку, як би б ситуація вимагала присутності воєводи у татарському війську, то тоді до Києва мав бути посланий його брат Юрій Немирович. Його Андрій

[184] Черкас Б.В. Остафій Дашкович... – С. 62-63.

[185] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 7. - Арк. 822.

[186] Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. – Томск, 1901. – С. 206.

[187] АЗР. – Т.ІІ. – С. 118.

Якубович "на своєму місці в Києві залишив тим же звичаєм, як і сам мав залишатися…"[188]

Така увага до посади воєводи і старости як людини, навколо якої концентруються всі аспекти політичного і воєнного життя міста, мала приклади і більш пізнього часу. Наприклад, Сигізмунд II Август дав згоду на від'їзд князя Костянтина Острозького з Києва тільки як велику милість і за умови, що він "під час безпечний" залишить Київ під таким же надійним захистом, як і за своєї присутності.[189]. Чи у 1562 р., коли король, дозволяючи остерському державцю Філону Кміту приїхати у власних справах до Вільна, ставив вимогу, аби Кміта перед цим забезпечив замок усім необхідним для надійної оборони[190]. Як уже зазначалося, у 1526 р. король взагалі заборонив О.Дашковичу залишати Черкаси з огляду на небезпеку татарського вторгнення[191]. Така специфічність посади київського воєводи і місцевих старост виражена навіть у посланні Панів-Ради ВКЛ до короля у 1538 р.: "а інші панові воєводи, такі як Київський, Полоцький, Вітебський, ті завжди на замках воєводств своїх мешкають і мало на сеймах вальних бувають…"[192].

Прикріплення до міста небезпечної доби поширювалось і на місцевих міщан, що було вписано в уставній грамоті великого князя Олександра Казимировича київським міщанам: "…а коли вість прийде про поганьство, тоді їм з міста не їхати, або їдучи з дому, мають на своє місце таких же добрих залишати, як і самі, які мають без них на службу нашу заступати"[193].

---

[188] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 7. - Арк. 821.
[189] Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 80; Малиновский И. Указ. соч. – С. 43.
[190] Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 100.
[191] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 7. - Арк. 1028-1029.
[192] АЗР. – Т. 1. – С. 96.
[193] Там же. – С. 146.

Київський воєвода і старости, як знавці місцевого політичного життя, іноді виконували роль Великих послів до Криму. Це мало місце у 1500 р. з тодішнім київським воєводою Дмитром Путятичем[194]. У 1522 р. вже Остафій Дашкович разом з Оникеєм Горностаєм виконує місію Великого посла у Криму[195]. На відміну від свого партнера, який саме й вів переговори з ханом та його оточенням, черкаський староста віз коштовності для хабарів кримським мурзам, виконував роль посередника в листуванні між Сигізмундом І і Мухаммед-Гіреєм І, а також мав секретну місію резидента при ханському дворі, на що недвозначно вказує широка інформація про політичні і воєнні плани й заходи кримців, що поступала від нього (див. далі. – *Авт.*). Існувала і зворотна тенденція, коли люди, що були послами у Криму або в інших татарських країнах, потім призначалися старостами і воєводами в українських містах. Так, Матвій Заморенок, посол у Заволзькій Орді в 20-х роках XVI ст., був Чорнобильським намісником у 1526, 1531 і 1539 роках[196], Онікєй Горностай був намісником Черкаським і Канівським у 1544-1547 рр.[197], Михайло Халецький, тричі посол у Великій Орді 1497-1501 рр.[198] і посол до Криму 1521 р. обіймав посаду Овруцького старости у 1522-1531 роках [199] тощо.

---

[194] Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 94.

[195] Pulaski K.Machmet –Girej chan Tatarow perekopskich i stosunki jego s Polska (1515 - 1523). // Szkic i poszukiwania historyczne. – Serja druga. – Petersburg, 1898. – S. 339.

[196] Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до сер. XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 180.

[197] Яковенко Н. Вказ. Пр. – С. 159.

[198] Баненис Э.Д. Посольская служба Великого княжества Литовского (середина XV в. – 1569 г.): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Вильнюс /Ин-т истории АН Литовской ССР/, 1982. – С. 13.

[199] Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 206.

Таким чином, спираючись на викладені вище факти, можемо констатувати, що адміністрація і представники вищих станів населення українських земель становили основу дипломатичної служби ВКЛ у напрямі Криму, Казані і Заволзько-Ногайських орд – надавали стації (їжу, житло, засоби пересування), відповідали за безпеку послів і гінців. При цьому київський воєвода, а часом і старости, частіше черкаський, виконували роль дипломатичних посередників. Віддаленість українських земель від центру і чисельні пережитки удільних часів зумовлювали певну самостійність київського воєводи і черкаського старости у зносинах з Кримським ханатом.

РОЗДІЛ 3. ОБОРОНА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВІД КРИМСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ АГРЕСІЇ.

У першій половині XVI ст. збройні сили ВКЛ мали типовий вигляд феодального війська, основу якого становило земське ополчення, або оборона земська. У ВКЛ таку назву мала служба військовозобов'язаних частин населення[200]. В основі військової служби князівства було землеволодіння. Кожен, хто мав землю, повинен був її захищати, виходити на війну на коні й у повному озброєнні. Причому, в залежності від розміру земельного наділу, кількості підвладного населення й, відповідно, власних матеріальних можливостей, землевласник мав виставляти, крім своєї персони, ще й відповідну кількість вояків "кінно й збройно"[201].

До початку XVI ст. не існувало єдиного загального закону, який би визначав і регулював військову службу землевласників з їх маєтків. Тому реалії часу – катастрофічний стан, в якому опинилося ВКЛ в останній третині XV – на початку XVI ст. внаслідок наступу ВКМ і Кримського ханата, – почали вимагати врегулювання земської служби спеціальними загальнодержавними законами. У 1502 році на сеймі в Новгородку було встановлено фіксований мінімум, згідно з яким кожен князь, пан, зем'янин і дворянин має виставляти одного озброєного вершника з кожних десяти служб селян[202]. Чверть століття показала, що тієї кількості вояків, що їх виставляли землевласники згідно устави, замало для потреб держави, і тому у 1529 р. дана норма була знижена до 8 служб селян[203].

---

[200] Саганович Г.М. Войска Вялікага княства Літоускага у XVI-XVII стст. – Мінск, 1994. – С. 6.

[201] Любавский М. Очерк истории… - С. 207.

[202] Любавский М. Очерк истории... – С. 208.

[203] Там же. – С. 208.

Окрім вищезазначених норм, кожен землевласник мав право виводити на війну більшу кількість вояків “на ласку господарську”, добровільно[204]. На українських землях, які входили до складу ВКЛ, військові повинності місцевого населення в більшості відповідали загальнодержавним.

Федералістичний характер ВКЛ повною мірою проявився у військовому устрої цієї держави. Кожна земля фактично являла собою воєнний округ, на чолі якого стояв намісник головного міста або воєвода, це, зокрема, мало місце на Київщині[205]. У Волинській землі місцевими військами командував маршалок, якому підпорядковувалося й подільське ополчення[206]. В бою ополчення кожної землі стояло окремо, очолюване власним намісником чи іншою посадовою особою[207]. Загальне керівництво литовськими військами під час воєнних дій за відсутності великого князя здійснював гетьман великий. Війська кожної з земель та воєводства структурно складалися з ополчень повітів, на чолі яких стояли старости[208]. Наприклад, у 1524 р. король наказував Панам-Ради ВКЛ: ”…Усі панові ради наші, з дворами своїми і з усіма слугами своїми, кінно та збройно, зібралися и наготові були…, і повітам би своїм казали теж зібратися и наготові бути”[209].

У досліджуваний період адміністративно українські землі у складі ВКЛ ділилися на Волинську землю (Луцький, Володимирський, Кремінецький повіти), Поділля (Вінницький та Брацлавський повіти), Київське воєводство (Мозирський, Овруцький, Житомирський, Любецький, Остерський, Чорнобильський, Київський і Черкаський,

[204] Саганович Г.М. Вказ. Пр.. – С. 6.
[205] Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 60.
[206] Любавский М. Областное деление... – С. 43.
[207] Там же. – С. 87.
[208] Там же. – С. 87.
[209] АЗР. - Т.II. - С. 156.

Канівський повіти)[210]. Особливістю останнього було те, що він складався з двох міст - Черкас і Канева, кожне з яких іноді мало свого власного старосту. Наприклад, у 1510 р. О.Дашкович став старостою канівським, у той час, як у Черкасах старостував А.Немирович[211]. Як уже зазначалося, в основі військової служби лежало землеволодіння, тому й військовий обов'язок лежав на багатьох станах суспільства. Земську повинність відбували: князі, пани, зем'яни, бояри і слуги (панцирні, путні, ординські), міщани й службові татари.

На Волині основний тягар по обороні краю несла шляхта. В результаті ряду причин ополчення Волинської землі було тією воєнною силою, яка брала участь практично в усіх найбільших битвах і військових операціях ВКЛ у першій половині XVI ст. – під Вишнівцем (1512 р.), Оршею (1514 р.), Сокалем (1519 р.), Ольшаницею (1527 р.) та ін. Проте, навіть коли ВКЛ пожинало плоди миру, волинське ополчення часто стояло у бойовій готовності, на конях, оскільки небезпека татарського вторгнення існувала постійно. У 1530, 1532[212], 1533[213] і 1539 р.[214] бачимо волинців відмобілізованими на кордоні. Цікаво, що в 1532 і 1539 рр., хоча мобілізаційні листи з урахуванням татарської і турецької небезпеки були розіслані по всій країні, на ворога мали рушити тільки волинці. Що ж стосується малої війни з татарами, то вона,

---

[210] Більш детально про Київське воєводство див. Клепатский П.Г. Указ. соч.

[211] Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 394, 416.

[212] Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. – Томск, 1901. – С. 204-205; Документы Московского Архива Министерства Юстиции. – Т. 1. – М., 1897. – С. 525; Любавский М. Литовско-Русский сейм. – М., 1901. – С. 257; Грушевський М. Історія України-Руси... - Т. 7. – С. 33.

[213] Archiwum książąt Sanguszkow w Slawucie. – T. 3. - We Lwowie, 1890.

[214] Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского (1545-1572).- М., 1843. – С. 19.

беручи до уваги частоту їх нападів, вимагала щорічного напруження. Наприклад у 1530 р. король, називаючи причини, що не дали можливості татарам напасти, серед інших вказав і на волинське ополчення, яке охороняло кордон[215], тут можна додати: коли внутрішні землі ВКЛ насолоджувалися мирним життям. Виходячи з вищезазначеного, слова волинської шляхти від 1545 р., мовляв, „Коли є перемир'я з Москвою, тоді в безпеці вся шляхта Великого князівства живе, і не рушає із своїх домівок. Але тут на Волині, чи є, чи немає перемир'я з татарами, з коня мало зсідаємо, і кожен час мусимо в полі бути."[216] - не слід сприймати як перебільшення, а розуміти як констатацію гіркого факту.

Проте таке життя мало й зворотній бік медалі. Постійна небезпека і часті сутички перетворили волинців (як у принципі й вояків інших українських земель) на загартованих і вправних бійців. І це не дивно, бо, як прокоментував 1538 р. від'їзд з молдавської виправи молодого Сигізмунда II, старий польський ротмістр „той пан, якого люди в ординці (татарський бій. – *Авт.*) не бачили, той хоробрим ніколи не буде"[217]. Українському населенню таких „ординок" вистачало більш, ніж кому. Яскравим прикладом якості волинських загонів слугує Вишнівецька битва 1512 р. (принаймні про неї у нас завдяки Деціюсу є чимало інформації і подробиць). Тоді вояки Острозького першими зустріли ворожу атаку, бо вони краще знали татарську тактику, ніж поляки, які, за твердженням литовського гетьмана, набиралися вміння у німців в Європі, але там інша система бою і інше мистецтво вояків[218]. А вже під час самої

[215] Документы МАМЮ. – Т. 1. – С. 525

[216] Zrodla dziejowe. – T. VI.. – Warszawa, 1877. – S. 29

[217] Gornicki Lukasz Dzieje w koronie polskiej. //Antologia pamietnikow polskich XVI wieku. – Wroclaw-Warszawa-Krakow, 1966. – S. 234.

[218] Decjusz J.L. Ksiega o Czasach Krola Zygmunta. – Warszawa, 1960. – S. 65

битви волинці витягнули на себе все кримське військо і зв'язали його боєм, що дало змогу полякам завдати фланговий удар[219].

Беручи до уваги, що кількість і озброєння вояків залежала від заможності кожного шляхтича, логічним буде припустити, що ударною силою волинців ставали надвірні хоругви найбільших князів Острозьких, Сангушек, Вишневецьких та ін. Причому, крім вояків, яких вони мали виставляти, згідно устави, ці можновладці нерідко утримували загони, так би мовити, над норму. На це недвозначно вказує повідомлення про те, що князь Ілля Острозький мав якийсь загін („оршак") із 350 чоловік, „гарно озброєний по литовській моді", подібний до якого у ВКЛ був лише у біскупа віленського, але меншої чисельності[220]. Зброю до цих вояків князь купив у Пруссії. Тут, певно, мова йшла про вогнепальну зброю (принаймні луків і щабель було достатньо і на Україні)[221]. В тому ж році Острозький привів до основного війська на московський фронт 500 добре озброєних гусар[222], і це при тому, що згідно з переписом 1528 р. Острозькі мали виставляти 426 коней[223]. Цікаво, що в обох випадках джерело походження інформації і адресат одні й ті ж самі, та й сам зміст наштовхує на думку, що мова йшла про два різних загони (350 і 500 чоловік) на службі у одного князя. Якщо навіть прийняти думку, що мова йде про одних й тих самих вояків, то когось Ілля Костянтинович, привівши п'ятсот чоловік, мав же залишити вдома для охорони проти татар, які якраз кочували вздовж кордону (про це див. далі. – *Авт*.).

---

[219] Більш детально див. Decjusz J.L. Op. Cit. – S. 66-67.

[220] Acta Tomiciana. T. 16 (1). – 1961. – S. 632.

[221] Ibid. – S. 632, 696; Op. cit. T. 16 (2). – 1961. – S. 32.

[222] Ibid. – S. 111.

[223] Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 91.

Частиною мілітарної системи ВКЛ була військова служба міщан державних („господарських”) міст. Вони повинні були виставляти під час воєн ополчення, слідкувати за станом укріплень тощо. Не була в цьому винятком і Україна, в якій, за підрахунками П.М. Саса, налічувалося не менш як 150 міст[224]. Щоправда, військова повинність міст на зламі XV-XVI ст. зазнала суттєвих змін: містам, що знаходились у внутрішніх районах держави і були віддаленими від театрів воєнних дій, поступово заміняли воєнну службу грошовою виплатою. На українських землях цей процес мав місце на Волині. Відносна віддаленість від кордону, прикриття з півдня Східним Поділлям, сприятливі природні умови (ліси, болота) й численна шляхта, яка брала на себе основний тягар військової служби, поступово відсували волинські міста від прямої участі їхніх міщан у воєнних діях. Але все одно не могли повністю скасувати військову повинність, оскільки вона диктувалася політичними реаліями. Хоча малі татарські напади й обмежувалися Поділлям, але походи головних сил кочівників завжди досягали Волині, як у 1516, 1518, 1519, 1524, 1526/27 роках. Окрім небезпеки зовні, внутрішні війни між шляхтою теж примушували міщанство бути на сторожі й тримати зброю напоготові[225]. За люстраціями українських міст, судовими вироками й земельними пожалуваннями середини XVI ст. видно, що офіційна військова служба волинських міщан зводилася до оборони міських і замкових укріплень, неофіційно ж вони брали участь у домашніх війнах місцевих феодалів[226], а значить, залишалися, хоча і в меншій мірі, ніж

[224] Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV- 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 21.

[225] Там же. – С. 61-62,64,158-159.

[226] Там же. – С. 61-62, 64, 157-158; Ochmanski I. Organizanja obrony w Wielkim Ksiestwie Litewskim przed napadami Tatarow Krymskich w XV-XVI w. // SMHW. – T. V. – 1960. - S. 380.

у XV – на початку XVI ст., серйозним військовим резервом Волині.

Справи на Київщині та Поділлі були дещо іншими. Ці території, будучи фактично передовим форпостом у напрямку Степу, завжди приймали на себе перший удар кочовиків. Це, відповідно, наклало відбиток на воєнний обов'язок міщан, який вони несли нарівні зі шляхтою, і який полягав у переслідуванні ворога, сторожовій службі та ремонті укріплень[227].

У 1522 р. Сигізмунд I, розбираючи скарги київських міщан на воєводу, підтверджує, що міщани повинні їздити з ним у поле "на погоню", ті ж, хто не має коней, повинні в той час стерегти замок, як "перед тим"[228]. Міщани повинні разом з іншими мешканцями міста стерегти по черзі полонених татар, причому обумовлено, що у випадку втечі під час чиєїсь черги полоненого, то має бути на винного "переведено", якщо полоненого хтось "навмисно відпустив, то той має бути покараний нічим іншим, тільки шиєю". Але тут же король додавав: якщо хтось "з необачності або з якоїсь пригоди татарина упустить, той не має бути покараний"[229]. У тому ж документі згадуються й клікуни, яких міщани спеціально наймають на замок[230]. Крім того, кияни повинні були висилати в поле сторожу[231].

Зі скарг черкаських міщан у 30-х рр. XVI ст. дізнаємось, що вони разом із старостою мали виїжджати проти ворога[232], певно, теж мали робити й канівці, оскільки вони довгий час мали того ж старосту[233].

---

[227] Клепатский П.Г. Указ. соч. –С. 508.
[228] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 10. – Арк. 86 зв.
[229] Там же. – Арк. 86 зв.
[230] Там же. - Арк. 86зв-87.
[231] АЗР. – Т. I. – С. 146.
[232] Яковлев А. Бунт черкасцев і каневцев... – С. 91.
[233] Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 394.

Оскільки інформації по військовій службі міщан українських міст у 1515-1540-х рр. дуже мало, ми змушені залучити люстрації 1545 і 1552 рр. Саме вони дають можливість простежити цю військову повинність міщан й напрямки їх походів. Щоправда, треба зауважити , що люстрації були складені в той час, коли, з одного боку, відбувся спад агресії зі Степу, а з іншого, оборона краю більшою мірою, ніж у першій третині XVI ст., лежала на плечах найманих військ і козаків.

Згідно люстрацій, міщани ремонтували укріплення, охороняли їх, а під час військових дій виїзжджали на конях з місцевим намісником проти ворога[234].

В історіографії поширена думка про невисоку бойову цінність міщан. Так, Клепатський писав, що "ці контингенти, особливо міщанські, були мало придатні для воєнних цілей"[235]. І.Крип'якевич, описуючи воєнні повинності міщан, їх озброєння, тут же робить категоричний висновок про те, що "обов'язки ополчення були невеликі"[236]. Подібної думки дотримувався і Довнар-Запольський[237].

Специфіка життя Київщини та Поділля викликає сумнів, у тому, що міщани були "недисциплінованими народними ватагами". Той же Крип'якевич писав, що, наприклад, черкаські міщани "мали ще обов'язок їздити кілька разів на рік у "поле"(степ) для розгляду, де перебуває ворог"[238]. Але ж це доволі велике навантаження як для мирного життя. Фактично військова служба міщан обумовлювалася не стільки урядовими указами, скільки

---

[234] Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 14; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т.2. – С. 22; Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т. 1. – С. 81-82, 94-95, 111.

[235] Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 132.

[236] Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – Львів, 1992. – С. 136-137.

[237] Довнар-Запольський М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908. – С. 63.

[238] Історія українського війська... – С. 136.

небезпечним прикордонням. Часті, майже щорічні, татарські напади, експлуатація уходів у зонах активного пересування кочовиків і утримання „польної" сторожі природно вимагали від міщан доброї організації й військової підготовки, що підтверджується конкретними фактами. Так, люстратор Житомира записав, що місцеві мешканці мають рушниці й добре з них стріляють[239]. У Брацлаві під час облоги татаро-турецьким військом хана Девлет-Гірея І 50 міщан і зем'ян похилого віку, "малопридатних до оборони", плюс жінки та діти протрималися під щільним обстрілом три дні і здалися внаслідок нестачі припасів та води[240]. А вже через 22 роки Бонецький, подорожуючи до Криму, відмітив, що у Брацлаві, не дивлячись, що на той час це вже було, за словами польського дипломата, "не важливе і не значне місто", всі мешканці - "гарні стрільці, які отримали чималий досвід і навик у легких і частих сутичках зі Скіфами (татарами – *Авт*.), вони складають незмінний гарнізон у своєму місті". До того ж брацлав'яни, за спостереженням Бонецького, "у степах відмінні провідники"[241].

Цікавим прикладом високої бойової підготовки міщан Канева можуть служити події 1536 року. Тоді черкасці повстали проти свого старости Василя Тишкевича і витіснили його служебників з міста, на допомогу останньому була послана жовнірська рота з Києва. Не маючи змоги дістатися до Черкас, жовніри і старостинські служебники вирішили "відігратися" на канівцях, а саме, пограбувати місто, а потім усе представити як придушення бунту. Жовніри вночі проникли до острогу й напали на нічого не підозрюючих міщан. В умовах нічного, гвалтівного нападу чисельного і професійного вояцтва канівці не розгубились, а зібралися з силами "і виперли з острогу тих нападників", причому

[239] Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т. 1. – С. 136.
[240] Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т.2. – С. 20-21.
[241] Броневский М. Описание Крыма // ЗООИД. – 1867. - Т. 6. – С. 332.

останні зазнали істотних втрат в живій силі та амуніції[242]. Дещо пізніше, у 60-х роках XVI ст., під час старостування у Черкасах князя Михайла Вишневецького, 500 татар раптово вдерлися до міста вночі, але місцеві мешканці не розгубилися й вибили ворога з міста, а через кілька днів черкасці дали татарам бій у полі і там їх розгромили[243]. У 1532 р. міщани становили суттєву частину гарнізону Черкас, коли місто витримало двотижневу облогу великого кримсько-турецького війська. Під час відбиття татарських нападів міщани Поділля й Київщини, з огляду на нечисленність місцевої шляхти і часту відсутність найманих військ, мали складати суттєву частину прикордонної оборони.

Походи на Тягінку 1493р., Іслам 1524 р., на Очаків 1529 р. в документах зазначаються як такі, що здійснювалися черкасцями, канівцями та місцевими старостами. Зрозуміло, що тут йдеться про всіх мешканців цих міст, але, з огляду на вищезгадану особливість краю, роль міщан була в цьому значна. Це певною мірою підтверджується в документах. У скаргах киян 1522 р. чи черкасців 1536 р. у люстрації цих міст багато уваги приділено полоненим татарам і воєнним трофеям. Окрім зазначених воєнних повинностей, існувала ще одна, яка в повній мірі лежала на українських містах, – будівництво й обслуговування під час походів воєнних флотилій. Більшість великих походів, розпочатих проти татар з литовських земель, були річковими. Красномовним же фактом, який свідчить про процедуру підготовки флотилій, є лист Сигізмунда до Іслам-Гірея 1529 р.: “Казали йому (Михайлу Григоревичу. – *Авт.*) з усіх міст і волостей українних казати зібрати <u>людей човневих</u> (підкреслення наше. – Авт.), і буде з ним чималий загін людей з

[242] Яковлев А. Бунт черкасцев і каневцев... – С. 95-96.

[243] Леп’явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів, 1999. – С. 84-85.

гаківницями та з ручницями і з іншими бронями, скоро ріки пустять, він з цими людьми там на низ Дніпра прибуде”[244].

Отже, у першій третині XVI ст. українське міщанство, в першу чергу Поділля й Київщини, продовжувало відігравати значну роль в обороні краю від агресії перекопців та білгородців.

Служилих татар у ВКЛ джерела фіксують з кінця XIV ст., хоча, як справедливо зауважив М.Грушевський, оселення татар мало початися ще за часів правління Ольгерда Гедиміновича, а Вітовт тільки продовжив і розвинув цей процес[245]. Саме литовські служиві татари у наступні століття й у досліджуваний період складають частину ополчення литовських земель. За описом війська 1528 р., ці татари виставляли 673 коня[246]. Під час збору земського війська, на випадок вторгнення з боку степу, литовські татари прикривали білорусько-литовські землі. Наприклад, у 1533 році, оголошуючи мобілізацію по всій державі, у зв’язку з небезпечними рухами чамбулів кримців усього в 13 милях від Черкас, Сигізмунд I наказав “маршалкам, хорунжим усіх стягів татарських і всім теж татарам по всьому панству нашому…“, аби вони “були б ... усі наготові“[247]. Хоча, як зазначив Єжі Охмянський, не відомо, чи брали литовські татари безпосередньо участь у боях з нападниками на українських землях[248].

Крім участі у військових походах, з числа цих служивих татар формувалися кадри і для дипломатичного корпусу ВКЛ. Достеменно відомо, що саме вони становили більшість толмачів і гінців, які посилалися до Криму. Причому, ці

---

[244] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 7. - Арк. 983.

[245] Грушевский М. Барское староство: исторические очерки (XV-XVIII). – К., 1894. – С. 28.

[246] Саганович Г.М. Вказ пр. – С. 64.

[247] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 15. - Арк. 219-219зв.

[248] Ochmanski I. Op. cit. - S. 383.

професії могли бути й спадковими. Так, у перші дві декади століття до Криму доволі часто з урядовими дорученнями їздив князь Кузулман[249], який на початок 30 – х років уже посідав уряд маршалка і писаря татарського, а у 20–30 роках його місце займав Кузулман-молодий[250]. Подорожі до Перекопської та інших орд були доволі небезпечними. У 1508 році вищезгадуваного Кузулмана захопили в полон астраханці і "в Азові продали"[251]. Інший литовський толмач Ромодан у 1518 році взагалі загинув[252]. Що ж до служилих татар на території саме України, то тут дане питання набуває більш складного характеру. На Київщині татари, які визнали владу великого князя, відомі з 1397 р., коли Вітовт виділив екс-хану Золотої Орди Тохтамишу і його людям землі у Черкасах і Каневі[253]. Пізніше князі Олелько Володимирович і Семен Олелькович селили на Київщині татар, які, на думку Охмянського, мали відбувати як військову, так і посольську та кур'єрську служби[254]. Під 1494 р. частина цих татар згадується як єсачні люди, що мешкають у с. Мошни Черкаського повіту і несуть службу на місцевий замок[255]. Причому, ця татарська колонія виявилася доволі живучою в етнічному плані. ЇЇ представники Шашко і Бедей (чи Бебей) фігурують під 1536 р. Тоді ж зазначено, що під час старостування Остафія Дашковича вони були звільнені від повинностей на замок і привернуті безпосередньо під

[249] Lietuvos Metrika. Kn. 8 – C. 123; ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 7. - Арк. 696.

[250] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 15. - Арк. 184зв, 186, 187зв.

[251] Lietuvos Metrika. Kn. 8 – C. 123.

[252] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 7. - Арк. 728.

[253] Сафаргалиев М.Г. Указ. соч. – С. 178.

[254] Ochmanski I. Op. cit. - S. 383.

[255] Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. - К., 1886. – С. 66.

старосту[256]. В описі Мозиря зазначено село Міхновичі татарки Кодишевич у 10 димів. Тон опису дає зрозуміти, що село існує вже давно ("пам'яті немає")[257]. Можливо, тут йдеться не про чисто татарське поселення, а про населений пункт, який належить татарському роду. Але навіть у такому випадку Міхновичі мали бути хоча б частково населеними татарами.

Хоча Кримський ханат і займав загалом ворожу позицію стосовно ВКЛ, проте це давало і зворотній ефект: кримські політичні дисиденти-втікачі до цих держав у такий спосіб збільшували чисельність литовських татар. Так, один з братів Менглі-Гірея І Ізтемір брав активну участь у знищенні кримської фортеці Тягинки у 1493 р.[258] А під 1519 р. у королівському листі згадано "Аздмірова сина Канівського"[259], з чого можна зробити припущення про існування у Каневі татарської колонії. У 1507 р. до Черкас з Криму втік ханський слуга Шади Чекгімя. Причому, місцеві козаки, взявши його під свій захист, не тільки відмовилися видавати втікача кримським послам, а й переправили його до Канева[260].

У 1528 – 1529 рр. в районі Канева і Черкас мешкав зі своєю ордою, царевич Іслам-Гірей, отримуючи від литовського уряду через місцевого старосту харч і одяг[261]. Цікавий випадок стався у 1531 р., коли до ВКЛ прибула численна делегація кримських послів на чолі з Маакул-мурзою. Цих послів на батьківщині було проголошено персонами нон-грата, а держава, з урядом якої вони мали

---

[256] Яковлев А. Бунт черкасцев і каневцев в 1536 году // Україна. – Рік 1-й. – Т. 1. – К., 1907. – С. 92.

[257] Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т. 1. – С. 616, 646.

[258]

[259] Малиновский И. Указ. соч. – С. 161.

[260] Lietuvos Metrika. Kn. 8. – С. 78.

[261] Черкас Б.В. Політична криза... – С. 107-109.

вести переговори, автоматично перетворилася на їхній новий дім з місцем проживання у Києві[262].

Напевно, за аналогією з литовськими, київські татари теж несли дипломатичні повинності толмачів. Що ж до Волині, то тут існування служивих татарських громад підтверджується джерелами. Щоправда, мова йде не про господарських, а про приватних підданих у цьому районі. Так, у 1540–1541 рр. у новозбудоване місто-фортецю Бар з Волині було переселено дві родини Черемисів, які поклали початок так званому Черемисову Бару. На Волині ж ці "люди татарського народу", як їх названо у люстрації Барського староства[263], мешкали у володіннях князя Корецького. Причому, за словами господині Бара, королеви Бони, було переселено тільки дві татарські родини, а дві залишились у князя[264]. Михайло Грушевський, виходячи з того, що володіння Корецьких Межирицьк і Корецьк знаходилися поблизу Острога, відносив черемисів до однієї категорії з татарами острозькими, Вітовтовими колоністами[265]. Знаменно, що у 1574–1575 рр. згадуються надвірні татарські хоругви Корецьких і Острозьких[266]. Хоча джерела і не виділяють українських татар у боях на прикордонні, вони мали брати участь у більшості походів, які проводили їхні сюзерени.

Слід відзначити, що у досліджуваний період литовський уряд для захисту своїх кордонів від нападів з боку Кримського ханата намагався використовувати інші татарські орди, які, навідуючись у Дніпровсько-Донські степи, відрізали кримцям шлях на північ. Якщо прихід ногаїв і

---

262 ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 15. - Арк. 232, 261.

263 Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т.2. – С. 133.

264 Грушевский М. Барское староство... – С. 88.

265 Там же. – С. 89.

266 Яковенко Н. Вказ пр. – С. 113.

заволзців у 1516 і 1518 роках[267] на територію Кримської держави мав характер самостійних, не пов'язаних з ВКЛ акцій, то під час розгрому улусів кримців у 1523 р. між керівниками цих орд і Сигізмундом І вже зав'язується листування, спрямоване на створення антикримського союзу і звільнення Ших-Ахмата. Похід же заволзців за Ших-Ахматом 1527 р. і антикримські акції останнього у 1529 р. були повністю організовані і скеровані Вільно[268].

Не можна обминути увагою і такий факт, як спільні воєнні заходи Литовської і Кримської держав, оскільки під час них агресія з півдня перепрямовувалася в інший бік – на ВКМ. У 1513-1514 рр. відбувся похід військ Київщини на чолі з місцевим воєводою Юрієм Радзивіллом і кримськими чамбулами князя Адрагмана. В Актах Західної Русі цей похід датується 1534 роком, із зауваженням на поганий стан документа[269]. Однак тут ми маємо справу з явною помилкою, оскільки Юрій Радзивілл воєводствував у Києві у 1511-1514 рр.[270] У 1534 ж році воєводою був Андрій Немирович. Крім того, князь Адрагман у 1524 р. був висланий до Порти. І ще один момент, на який не зважили шановні автори збірки. В документі Мухаммед-Гірей фіксується ще як царевич, який з військом посувається до Києва задля нового спільного походу на московські кордони, що дійсно відбувся взимку 1514-1515рр.[271] Отже, похід Радзивілла мав місце у 1513-1514 рр., що є логічним, з огляду на послаблення конфронтації між Вільно й Кіркором у 1513-1515 рр. Успіх перших двох спільних воєнних акцій призвів до того, що

---

[267] Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Нагаями и Турциею. – Т. II. // Сб. РИО. - СПб., 1895. – Т. 95. – С. 443, 365;.ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 7. - Арк. 728.

[268] Черкас Б.В. Політична криза... – С. 106.

[269] АЗР. – Т.II. - С. 327-328.

[270] Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 350.

[271] Черкас Б.В. Остафій Дашкович... – С. 57.

наприкінці весни 1515 р. царевич Апл-Гірей намагався організувати третю спробу, проте невдало[272]. У 1521 р. відбувся новий спільний похід військ Литовської Кримської держав (Див. Далі. – *Авт*.).

Щоправда, історії також відомий випадок спільних дій українців і татар не на державному, а на місцевому, неофіційному рівні. Такий факт зафіксований Сигізмундом Герберштейном під 1526 р., коли Остафій Дашкович "провів у Московію деяких татар, одягнутих в литовський одяг…" Татари, набравши полон, відступили до ВКЛ, переслідувані московськими вояками. Коли останні "поверталися ... зі здобиччю, Остафій, (вийшовши) із засідки, оточив їх і перебив усіх до єдиного"[273].

Збройні сили на українських землях ВКЛ, як, утім, і по всій державі, можна розділити на постійні й непостійні. До першої категорії належать слуги урядників (воєвод, старост, намісників-державців), сторожа і, з початку XVI ст., - жовнірські роти. Воєнна система Литовської держави передбачала, що кожен, хто ставав на чолі будь-якої адміністративно-територіальної одиниці, обов'язково повинен був утримувати за рахунок місцевих прибутків відповідний військовий контингент, т. з. служебників або слуг. Чисельність цього загону спеціально не визначалася, але повинна була відповідати вимогам місцевої оборони. Наприклад, у 1507 р. при призначенні Юрія Михайловича Монтовтовича воєводою Київським було вказано, що "він має, на тому замку нашому українному мешкаючи, не малую суму слуг ховати к службі нашій…" Тому король на утримання виділив воєводі плату з київських корчем, київське мито (крім аргіша) і "половину плати нашої з корчми Черкаської…"[274].

---

[272] АЗР. –Т.ІІ. - С. 118.

[273] Герберштейн С. Записки о Московии. – М., 1988. – С. 185.

[274] Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско – Русского государства. – М., 1892. – С. XVI.

Бажання збільшити кількість служебників призводило до посилення експлуатації місцевого населення. Красномовним прикладом можуть служити дії Остафія Дашковича, який задля збільшення своєї воєнної сили привернув до себе частину населення Черкаського повіту, ввів нові податки і відібрав у міщан частину їхніх прибутків[275]. Слуги користувалися суттєвими пільгами, що ставало причиною нарікання інших категорій населення. Наприклад, у тих же Черкасах, "якщо чоловік прихожий, або слуга старости, у якогось міщанина доньку візьме за себе, тоді мав різних повинностей міських з ними (міщанами – *Авт.*) вживати і в різних службах і виплатах рівною частиною їм допомагати". Але за часів правління О.Дашковича ці слуги, хоча й користувалися місцевими "пожитками", ніяких служб "міських" не виконували[276].

У 1522 р. київські міщани скаржилися, що їхній воєвода Андрій Немирович під час походів у поле відбирає у міщан коней на користь своїх слуг. Крім того, його "воротні" і слуги б'ють "кликунів", яких міщани наймають на замок, покладають на них силою ключі і змушують їх прибирати під узводом[277]. Треба сказати, що воєнне навантаження на служебників теж було значним. Будучи фактично особистою гвардією воєводи, старости чи намісника-державця, вони мали супроводжувати його в усіх воєнних і дипломатичних місіях. Загони служебників були тим ядром, навколо якого збиралося земське ополчення і вільнонаймане вояцтво. Окрім супроводження свого господаря, служебники мали виступати проти татар і без нього, патрулювати в полі по кілька разів за літо[278], здійснювали розвідувальні рейди під ворожі

[275] Яковлев А. Бунт черкасцев і каневцев... – С. 90-95.
[276] Яковлев А. Бунт черкасцев і каневцев... – С. 92-93.
[277] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 15. - Арк. 87.
[278] Архів ЮЗР.-Ч. 7.- Т. 1.- С. 82.

території[279], не кажучи вже про звичайну щоденну охорону замку.

Сторожа (замкова, острогова і, під час польових робіт, польова) хоча і поступалася служебникам кількістю, проте значення її було не меншим, оскільки саме від сторожі багато в чому залежала безпека населення (детальніше див. нижче – *Авт*.). Наявність сторожі у місті була таким самим необхідним атрибутом, як і наявність вищезгаданих служебників, з тією тільки різницею, що її організація була обов'язком не тільки керівника області, а й місцевих мешканців. У досліджуваний період на українських землях ВКЛ прогресує тенденція переведення сторожі на наймання. Під 1522 р. у Києві згадуються кликуни, яких міщани наймають на замок[280]. У середині XVI ст. в описі міста зазначено, що кияни наймують двох сторожів на замок за шість коп грошей на рік[281]. У Черкасах під 1539 р. така сторожа згадується під назвою "башники". Їх найом покладався не тільки на міщан, а і на "все населення і вдови міста Черкаського, і люди князівські і панські, і духівництво". Вони повинні були "давати з хліба, скільки буде в кожному окремому дворі людей, а кожен свій хліб буде їсти, по два грами старості, а староста має за ті пенязі сторожу наймати[282]. Дещо пізніше продуктовий податок було замінено на грошову виплату – по два гроши на рік з кожного дому[283].

Острогова сторожа наймалася по всіх прикордонних містах України, хоча й з деякими відмінностями. Якщо у Каневі, Мозирі і Овручі за це теж відповідали міщани (а в

[279] Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т. 1. – С. 617.
[280] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 15. - Арк. 87.
[281] Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т. 1. – С. 111.
[282] АЗР. – Т.ІІ. - С. 353.
[283] Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т. 1. – С. 81.

двох останніх ще й волость)[284], то вже у Вінниці цей обов'язок лежав на зем'янських людях, вдовах і неосілих козаках[285]. Різнилися і суми, за які наймали сторожу. У Каневі міщани давали по два гроша і віз сіна, а князівські, зем'янські і церковні піддані – по три гроша[286]. Остерські міщани й волость на двох сторожів давали на рік по дев'ять коп грошей[287]. У Вінниці зем'янські піддані платили на рік по три гроши з хати, інші ж дві категорії населення – по півтора гроша відповідно[288]. У Чорнобилі найом замкового сторожа лежав тільки на місцевому наміснику[289]. Найом острогової і польової сторожі (у Мозирі – сторожа на Турі) був подібний до найму замкової, але оплата була нижчою. Наприклад, у Каневі на острогову сторожу міщани і бояри та їх піддані давали з дому по грошу й чверті жита[290].

Система повинностей щодо найму й утримання сторожі не була стала і могла корегуватися урядом в залежності від місцевих умов. Так, в Овручі, під час намісництва там пана Семена Полозовича, корчми, з доходів від яких місцеві бояри і міщани забов'язані були утримувати сторожу "на полі від поганства татар", були переведені на замок. Сигізмунд I пояснював це тим, що бояри і міщани не виконували своїх обов'язків і не тримали в полі "жодної сторожі". Полозович же, отримавши корчми "до його живота … забов'язався з тих корчем сторожу в полі від поганства татар завжди тримати…"[291] Після перемоги під Черкасами у 1532 р. місцеві мешканці отримали від уряду на сторожу 50 кіп

[284] Там же. – С. 95, 595, 617.
[285] Там же. – С. 601.
[286] Там же. – С. 95.
[287] Там же. – С. 595.
[288] Там же. – С. 601.
[289] Там же. – С. 587.
[290] Там же. – С. 95.
[291] Lietuvos Metrika Kn. 8. - С. 390.

тканинами і 31 копу грошима. Потім Сигізмунд І додатково постановив "до волі государської" щороку видавати черкасцям на сторожу 20 кіп грошей[292]. Якщо порівняти суми вищезазначених виплат з оплатою найманих жовнірів, то побачимо, що вони подібні.

Щодо озброєння сторожі, то в документах зазначено, що вартові "у ворот лежат з бронями"[293], польова сторожа була ще й на конях[294]. У 1538 р. Сигізмунд І дорікав Панам – Ради на те, що деякі вояки виїжджають у похід "на клячах", пригодних тільки для сільського господарста „з рогатинками". І далі продовжував „Може, ваша милість сам то добре бачить: якщо такі почти могут згодити на сторожу або на бій?"[295] З цього можна зробити висновок про рівнозначність сторожової служби і воєнного походу. Складне прикордонне становище українських міст наклало свій відбиток і на бойовий стан сторожі. Яскравим прикладом може служити бій канівців із загоном київських жовнірів і старостинських служебників. Коли останні зненацька увірвалися до острогу, "декілька мужів…які були в місті", вибили нападників[296].

Проте ті війни, які велися з кінця XV ст., показали, що сил служебників і сторожі все ж таки недостатньо для оборони замку й міста, на випадок, якщо ворог нападе зненацька (а саме так діяли легкі і швидкі чамбули кримців). Тому литовський уряд намагався посилити гарнізони за допомогою шляхетських загонів Київщини. Наприклад, чорнобильські зем'яни були зобов'язані перебувати при воєводі „в Києві в час неспокійний[297]. Крім того, на Київщині

[292] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 15. - Арк. 185, 187зв.
[293] Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т. 1. – С. 164.
[294] Там же. – С. 602.
[295] АЗР. – Т. 1. – С. 89.
[296] Яковлев А. Бунт черкасцев і каневцев... – С. 96.
[297] Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т. 1. – С. 588.

періодично стояли застави. Причому, якщо у 1522 р. застава налічувала близько 337 коней і складалася з почтів окремих панів і дворян[298],то у 1530 чи 1533 р. по півроку стояли відмобілізовані ополчення всіх українських областей ВКЛ[299].

Створення застав із земськими вояками було спробою удосконалити стару систему військової служби, але час вимагав кардинально нового типу вояків, не прив'язаних ні до якої місцевості і готових служити тільки за гроші (мається на увазі наймане жовнірство: кінні – панцирні і гусари, піші – драби). Взагалі, перехід від ополчень до найманих військ відбувався на зламі XV – XVI ст. в усіх європейських країнах[300]. Не стало винятком і ВКЛ. Тут ще у 90-х рр. XV ст. за розпорядженням великого князя Олександра було найнято у Польщі, Моравії та Сілезії кілька сот жовнірів[301]. За спостереженням Єжі Охмянського, вже у 1507 – 1509 рр. у Києві стояли роти найманців[302]. Ймовірно, і в інші роки у Києві вже більш-менш постійно стояли жовнірські роти. Так, на початку 1520 р. Сигізмунд I послав київським служебним "тисячу вісімсот золотих: половину готовими пенязями, половину сукнами; а на жито у Київ двісті кіп грошей"[303]. Щоправда, наприкінці того ж року у Києві було не більше 30 жовнірів[304]. Саме з 20-х рр. присутність жовнірів на Київщині стає постійною[305].

---

[298] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 10. - Арк. 104.

[299] Малиновский И. Указ. соч. – С. 204-205; Документы Московского Архива Министерства Юстиции. – Т. 1. – М., 1897. – С. 525; Любавский М. Литовско-Русский сейм. – М., 1901. – С. 257; Грушевський М. Історія України-Руси... - Т. 7. – С. 33.

[300] Разин Е.А. Указ. соч. – Т. 2. – С. 555-559.

[301] Любавский М. Очерк истории... – С. 210-211.

[302] Ochmanski I. Op. cit. - S. 384.

[303] Малиновский И. Указ. Соч. – С. 161.

[304] Любавский М. Литовско-Русский сейм…– С. 12.

[305] Ochmanski I. Op. cit. - S. 384-385.

Техніка набору цих служебних хоча і базувалася на найманій основі, проте мала деякі внутрішні відмінності. Спочатку уряд звертався до ротмістрів, як правило, іноземців, які являли собою прототип професійних офіцерів. Останні за отримані гроші наймали у свої роти вояків і приводили їх до держави[306]. Специфікою кінних хоругв було те, що вояки, яких набирав ротмістр, були шляхтичами і називалися товаришами. Кожен з цих товаришів утримував за власний кошт певну кількість озброєних пахолків. Наприклад, у 1536 р. товариші київської роти скаржилися на канівців, що ті відібрали у їхніх пахолків ручниці і мечі[307]. Коланковський пропонував рахувати в середньому на одного шляхтича 2–3 пахолка[308]. Кожен товариш кінної хоругви отримував 5 кіп грошей на рік[309].

Як уже зазначалося, основним місцем на українських землях, де стояли роти жовнірів, був Київ. Наприклад, у 1521 р. до Києва було послано 300 найманих драбів[310]. А у 1524 р. ротмістр Мислимицький привів до Києва "почт людей"[311]. 1529 року з Кракова до Вільно було відправлено 11 кінних і 10 піших рот загальною чисельністю 4064 вояків (не враховуючи пахолків)[312]. Недоліком іноземних найманців була їх байдужість до становища територій, де вони стояли. До того ж, найом жовнірів у Польщі і приведення їх до ВКЛ вимагали багато часу і зайвих витрат. Аби уникнути пограбувань та мародерства на шляху руху найманців, уряд

[306] Любавский М. Очерк истории... – С. 210.

[307] Яковлев А. Бунт черкасцев і каневцев... – С. 95.

[308] Kolankowski L. Obrona Rusi za Iagiellonow na przelomie XV-XVI w. - 1916. – S. 476.

[309] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 7. - Арк. 820.

[310] Там же. - Арк. 820.

[311] Lietuvos Metrika. Kn. – Kn. 4. – Vilnius, 1997. – С. 114.

[312] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 10. - Арк. 1293-1296.

змушений був регламентувати ціни на продукти для цих жовнірів[313].

Бачачи ці незручності, у Вільно вірішили, що зручніше й вигідніше буде набирати місцевих українських шляхтичів. Так, у 1521 р. Андрій Немирович, київський воєвода, "зобов'язався утримувати двісті коней…місцевих людей Киян, Овручан…"[314]. У 1529 р. Василій Тишкевич набрав кінну роту для Києва, вояки якої, за словами Сигізмунда І, "чималий пожиток і послуги, перебуваючи там (у Києві – *Авт.*), нам учинили"[315].

Крім найму окремих рот, уряд практикував утримання на кордоні дворян "на пенезях". Коли вперше уряд спробував це зробити, нам поки що не відомо. Охманський писав, що це сталося наприкінці 1522 р.[316], хоча, можливо, і безрезультатно. Проте за 1520 р. маєм наказ короля Панам-Ради ВКЛ: „тисячю коней і дворян на пенязі прийняти і по українним замкам розложити там, де їх м(и)л(о)сті" вирішать за потрібне[317]. Взимку 1523 – 1524 рр. Литовська держава розмістила по "українним замкам" дві тисячі кінних дворян[318]. Тоді ж, окрім дворян, на державну службу було найнято і "малий почот козаків"[319]. Дії цих вояків справили на короля таке враження, що він запропонував Панам-Ради ВКЛ збільшити кількість козаків на кордоні до двох, а дворян – до трьох тисяч чоловік[320]. Щоправда, внутриусобна війна у

---

313 Там же. - Арк. 1297.

314 ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 7. - Арк. 820.

315 ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 15. - Арк. 185, 186 об.; Малиновский И. Указ. соч. – С. 204.

316 Ochmanski I. Op. cit. - S. 385.

317 Малиновский И. Указ. соч. – С. 160.

318 Документы Московского Архива Министерства Юстиции. – Т. 1. – М., 1897. – С. 515, 521-522.

319 Документы МАМЮ. – Т. 1. – С. 523.

320 Там же. – С. 522-523.

Криму дала змогу уряду уникнути цього нового набору вояків, так що у 1527 р. одна з найбільших битв на кордоні між військами ВКЛ і Кримського ханату була виграна силами земського ополчення з українських земель. У 1529 р. було вирішено розташувати на Київщині чотиритисячне кінне військо[321]. У листопаді наступного року це принесло свої плоди, коли "пеняжні люди" разом з київським ополченням розгромили татарське військо[322].

В цілому, можна погодитися з думкою М.Любавського, що жовніри позитивно впливали на моральний дух інших вояків і місцевого населення своїм професіоналізмом і стійкістю в бою[323]. Так, у 1545 р. мешканці Брацлава просили уряд прислати до них найманців[324]. Житомирці в тому ж році запропонували уряду, аби їм видавали гроші з державного скарбу для найму "особливого почту" вояків[325]. Крім професійних якостей, місцеві мешкані бачили, як на нашу думку, ту силу, яка постійно є на службі, це в свою чергу давало змогу менше часу витрачати на особисту службу. Мабуть, пересічний мешканець того ж Житомира чи Брацлава почувався більш спокійно, працюючи десь в полі, чи в уходах знаючи, що домівка знаходиться під надійною охороною. Адже той же Брацлав був захоплений татарами тому, що староста зі слугами від'їхав по справам, населення розійшлось на різні роботи по околицях, а драбів, не дивлячись на кількарічні прохання, не було[326].

---

[321] Ochmanski I. Op. cit. - S. 385.

[322] Крот В.А. Рашба Н.С. Боротьба населення України проти турецько-кримських завойовників наприкінці ХУ – у першій половині ХУІ ст.// УІЖ – 1983 - №5. – С. 108.

[323] Любавский М. Очерк истории... – С. 210.

[324] Zrodla dziejowe. – T. VI. – W., 1877.

[325] Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т. 1. – С. 137.

[326] Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т.2. – С. 20-21.

Цікаво, що найманці, несучи службу на українських землях, самі зазнавали впливу місцевих умов. Згідно люстрацій середини XVI ст., багато хто з ротмістрів і жовнірів мав свої будинки в українських містах; частими ставали випадки, особливо серед пушкарів, одруження з місцевими жінками або, взагалі, зміни свого соціального стану. Наприклад, у Каневі, згідно люстрації 1552 р., мешкали боярин Микита Драб і слуга (як зазначено в документі, "новий") Ян Драб. У Черкасах згадується слуга Щастний Драб тощо[327].

Складовою і необхідною частиною оборони України-Русі було несення сторожової служби і здобуття розвідувальної інформації з ворожого табору. Вище вже описувалася специфіка набору й утримання сторожі. Тепер слід визначити коло її обов'язків. Основним, найповнішим джерелом для цього є на сьогодні реєстри українських міст 1545 і 1552 рр., завдяки яким можна виокремити три рівня сторожової служби: замкова, острогова і польова. Сама назва замкової сторожі дає зрозуміти її призначення. Служба сторожів (інші назви кликуни і башники) полягала у безпосередній охороні фортеці і наданні господарських послуг. Господарські повинності припадали тільки на день і включали в себе доставку води, дров, прибирання ровів тощо[328]. Проте в деяких замках, як, наприклад, у Вінниці чи Овручі, роботи по господарству були відсутні.[329]

Охорона укріплень поділялася на нічну і денну. В основу нічної служби було покладено т. з. "кликання", згідно з яким охорона повинна була патрулювати вздовж фортечного муру, "по бланках ходячи", і стояти "на вежах". Вдень же сторожа (а в Києві біля Ротмістрових воріт ще й

---

[327] Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т. 1. – С. 89, 104, 105.

[328] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 15. - Арк. 87; Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т. 1. – С. 81, 95, 144, 164.

[329] Там же. – Ч.7. – Т. 1. – К., 1886. – С. 601; Архив ЮЗР. – Ч. 4. - Т. 1. – К., 1867. – С. 39.

драби) мала охороняти ворота[330]. Щоправда, з часом у багатьох містах денна служба сторожі повністю переводилася на господарські роботи.

Що стосується охорони острогу, то вона була подібна до замкової, тільки з тією різницею, що господарське навантаження на неї було набагато меншим. Навіть у тих випадках, коли замкова сторожа вдень не несла охорони, острогова обов'язково пильнувала ворота, причому, основна увага при цьому приділялася тим, що знаходилися з боку поля[331]. Польова сторожа мала періодичний характер, а вигляд - кінних пікетів. Відстань від міста, на яку виставлялася дана охорона, коливалась від 1 до 30 миль. Як правило, ці пости ставилися на чітко визначених місцях, але іноді, "де б потреба вказувала"[332], могли відбуватися й зміни.

Істотним недоліком замкової і острогової сторожі було те, що, охороняючи безпосередньо місто і фортецю, вона могла помітити ворога тільки біля самих воріт. Кориснішою була польова сторожа, але її періодичний характер не міг повністю задовольнити проблеми захисту кордону. До того ж слабке узгодження дій різних постів, і без того розташованих на великій відстані, могло призводити до того, що, як скаржилися житомирці, "ніколи сторожа не встереже, а хоча теж і підстереже татар, тоді до замку не може перед ними втекти"[333].

Документи чітко фіксують, що прикордонні старости часто дізнавалися про наближення ворога, коли той ще не увійшов у зону дії польової сторожі. Наприклад, у 1533 р. Остафій Дашкович повідомляв уряд про пересування кримців у 13 милях від Черкас, у той час як місцева "уставична"

---

[330] Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т. 1. – С. 81, 95, 144, 164.

[331] Там же. – Ч.7. – Т. 1. – С. 81, 95, 144, 165, 589, 601, 617; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т.2. – С. 22; Архив ЮЗР. – Ч. 4. - Т. 1. – С. 39.

[332] Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т. 1. – С. 81, 111, 114, 602, 617; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т.2. – С. 23; Архив ЮЗР. – Ч. 4. - Т. 1. – С. 40.

[333] Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т. 1. – С. 144.

польова сторожа висувалась у степ максимум на 8 миль[334]. Або у 1538 році київський воєвода і черкаський староста писали до Панов – Ради ВКЛ, "що сторожа їх на око бачила", як татарське військо на чолі з ханом переправлялося через Дніпро[335]. А це могло бути тільки в районі Таванської переправи. Це наштовхує на думку про існування спеціальних патрулів у глибокому степу, що підтверджується і документами.

У Черкасах, наприклад, місцеві бояри і старостинські слуги повинні були "для обережності" тричі на літо виїжджати в поле[336]. Остерські бояри мали, як із старостою, так і без нього, виїжджати на Сіверський бік Дніпра "шляхів навідувати"[337]. При Вінницькому замку існувало спеціальне село, мешканці якого мали за обов'язок "довідуватися про військо Татарське і шлях їх стерегти на верху Десниці річки і в Остриці, де шлях йде на Базарів брод"[338]. У Мозирі староста повинен був посилати своїх і замкових слуг на "вивідування вістей по всіх замках українних, або теж під людей неприятельських піти довідатися", а міщани наймали для них возжа[339]. У Овручі ж "для вивідування вістей" використовували бояр і путних слуг[340]. Необхідність оперативного отримання і передачі інформації змушувала уряд спеціально переводити на цю службу інші категорії населення, як це мало місце у Кременці. Тут, за королівським наказом, "відібрано мужиків тяглих 24 и вчинено їх слугами

---

[334] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 15. - Арк. 219; Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т. 1. – С. 81.

[335] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изд. Археографическою комиссиею. – Т. 1. – СПб., 1863. – С. 87.

[336] Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т. 1. – С. 82.

[337] Там же. – Ч.7. – Т. 1. – С. 594-595.

[338] Там же. – Ч.7. – Т. 1. – С. 608.

[339] Там же. – Ч.7. – Т. 1. – С. 617.

[340] Там же. – Ч.7. – Т. 1. – С. 40.

для посилання і вивідування вістей и для передачі листів куди потрібно"[341].

Треба зазначити, що вищезгадувана патрульно-розвідувальна служба українського населення цінувалася і в Кримській державі. Наприклад, у 1507 р. Менглі-Гірей І, попереджуючи Черкаського намісника князя Капусту про те, що з "Тереганьської (?) землі" вийшло 1500 татар "розбивати київський и черкаський шляхи", просив його послати своїх людей, аби вони перевірили "гаразд шляхів"[342].

Судячи з усього, крім сухопутних патрулів і постів, на прикордонні використовували і річкову сторожу, яка, мешкаючи на дніпровських островах, могла стежити за переправами. Ще у 90-х рр. XV століття згадуються люди, які "на Дніпрі стояли" і повідомляли в Черкаси про наближення татар[343]. У 1524 і 1533 р. висувалася ідея про встановлення на дніпровських островах постійної сторожі. Причому, у 30-х рр. це запропонував староста черкаський і канівський О.Дашкович[344]. Отже, можна припустити, що він уже тримав там якісь пости. Цікаво, що дещо пізніше Михалон Литвин, теж пропонуючи тримати там загони з човнами проти кочовиків, тут же повідомляв про існування на островах якихось вояків, що на своїх судах розбивають татар під час їхніх переправ[345]. Суттєвим доповненням до перелічених вище засобів попередження населення про напад ворога була наявність агентури у ворожому таборі або, як казав сам король, "деякі приятели з Орди…"[346]. Цікаво, що своїх

[341] Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т.2. – С. 29.
[342] Lietuvos Metrika. Kn. 8. – С. 97.
[343] Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. – К., 1894. – С. 7.
[344] Черкас Б.В. Остафій Дашкович… – С. 64.
[345] Литвин Михалон. Указ. соч. – С. 99.
[346] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 822.

шпигунів у Криму мали і деякі урядники, такі як О.Дашкович[347] чи Андрій Немирович[348].

Ахіллесовою п'ятою в обороні прикордоння ВКЛ була відсутність суцільної лінії укріплень із засік, ровів і валів (такими укріпленнями захищало свої володіння на півдні ВКМ). Міста–фортеці на українських землях забезпечували спокій тільки для навколишнього населення, але вони не могли зупинити рух татарсько-турецької кінноти вглиб країни. Л.Коланковський виділяв три лінії міст–фортець. Першу складали Канів і Черкаси на Дніпрі, Звенигород на Синюсі (щоправда, знищений татарами на початку другої декади XVI ст. і довго не відбудований після цього. – *Авт.*), Вінниця і Брацлав на Південному Бузі, Кам'янець і Галич на Дністрі та Снятин над Прутом (останні три у КП. – *Авт.*). До другої лінії польський вчений помістив Київ і Житомир у ВКЛ та Теребовлю і Львів на землях, підпорядкованих Польщі. Третя ж лінія складалась, на думку польського дослідника, з Мозиря і Овруча на Полісі та Кременця і Луцька на Волині[349].

Дане виділення уфортифікованих міст за лініями є, на нашу думку, дещо штучним. Для уряду той же Мозир був таким же "граничним" замком і містом, як Черкаси і Канів. В той же час Коланковський чомусь залишив поза увагою Чорнобиль, Остер, Володимир та приватні замки українських князів та панів. Той же князь Костянтин Іванович Острозький володів рівненським і полонським замками, причому під захистом укріплень останнього іноді відбувався збір волинського ополчення перед виступом проти татар, як це мало місце у 1532 році[350].

---

[347] Малиновский И. Указ. соч. – С. 203.

[348] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 15. – Арк. 159 зв.

[349] Kolankowski L. Obrona Rusi... – S. 473-474.

[350] Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 1-2.

Не дивлячись на свою нечисельність, розкиданість і не завжди відповідний тривожному часу стан укріплень, ці міста–фортеці все ж залишалися найбільш надійним захистом для навколишнього населення, особливо на території Київського воєводства і Подільської землі. Стан укріплень і озброєння українських міст–фортець в історіографії, як правило, піддавався нищівній критиці. Причина цього полягала в тому, що вчені складали своє уявлення про замки на основі їх люстрацій 1545 – 1552 років. Дійсно, вивчаючи ці люстрації, не можна не погодитися з думкою про вкрай поганий стан укріплень замків та їхнього озброєння. У досліджуваний період ми маємо декілька скарг Сигізмунда I і київського воєводи пана Андрія Немировича на незадовільний стан фортифікацій київського замку[351].

Якщо фортечні мури були найбільш ефективним засобом оборони від нападів степовиків, то використання річкового флоту стало найбільш ефективним засобом нападу українських прикордонників на кримські улуси. Вже перші контрнапади українського населення на володіння кримців здійснювалися на човнах. Знаменно, що на першу декаду XVI ст. дії дніпровської флотилії досягли такого розмаху і сили, що хан був змушений прийняти план блокування річки за допомогою ланцюгів[352]. Але це не могло зупинити українських прикордонників. Походи 1519, 1523, 1524, 1529, 1532 рр. продемонстрували безсилля кримців перед цією зброєю. В той же час у ВКЛ з'явилися проекти щодо встановлення флотилії на постійне державне утримання. І хоча ці плани залишилися на папері, українське населення самостійно розвивало цей засіб оборони. Михалон Литвин у

[351] Документы МАМЮ. – С. 515, 522; AGAD – Arh Radz Potock –Sygn. 309, Pub. 26. – S. 3.

[352] Pulaski K. Stosunki z Mendli – Girejem...– S. 380.Грушевський М. Історія України-Руси...- Т. 7. – С. 86.

40-х рр. XVI ст. описує напади на татар по Дніпру як звичайне явище[353].

Будувалися човни в українських містах, розташованих на Дніпрі. У 1529 р. Сигізмунд I згадує "людей челнових… з усіх міст і волостей українних"[354]. Час на створення флоту був невеликим. Наприклад, у листопаді 1528 р. Іслам-Гірей звернувся до Вільно по допомогу, а вже наступного року, як "скоро ріки пустили", до нього підійшли литовські вояки на човнах[355]. Озброєння екіпажів човнів, складалося з гаківниць, ручниць та інших "бронів"[356].

Прийоми використання дніпровської флотилії включали й напади на кочовиків під час переправи тих через річку, блокування переправ (у 1524 р. українські козаки "тижден через Дніпро (татар. – *Авт.*) не пропускали"), висадку на ворожі території з метою атаки татарських улусів і фортець, а також захоплення татарських і турецьких кораблів. Крім цього, флот міг бути використаний і для деблокади власних міст, як це мало місце у 1532 р. У тому році татарсько-турецьке військо, кероване ханом Саадет-Гіреєм I, намагалося захопити Черкаси, але підхід воєнної флотилії по Дніпру з Києва змусив нападників відступити[357]. Правду кажучи, у Кіркорі теж добре розуміли вигоду від використання флоту на Дніпрі. Але економічні можливості ханату були для цього занадто обмеженими. Тому правителі Криму не один раз намагалися залучити на свій бік турецькі або московські судна, щоправда, безуспішно.

Отже, можна констатувати, що у перших чотирьох десятиріччях XVI ст. основною воєнною силою, яка захищала

---

[353] Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и московитян. – М.: "Издательство Московского университета», 1994. – С. 99.

[354] ЦДІАУК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 7. - Арк. 982-983.

[355] Там же. - Арк. 982-983.

[356] Там же. - Арк. 983.

[357] Черкас Б.В. Остафій Дашкович... – С. 63.

українські землі ВКЛ від нападів степовиків, були місцеві загони шляхти, міщан і козаків (див. Далі. – *Авт*.) Розташування на Київщині, Волині й Поділлі найманих військ мало періодичний характер, а їх невелика чисельність не відповідала потребам часу. Несення сторожової служби покладалося на різні стани українського населення. Головними недоліками цього була слабка координація дій сторожових постів і сезонний характер польової сторожі. Що ж до якості вояків, то найкращу характеристику їм дав Михалон Литвин: „(мешканці Київщини) за короткий час стають такими сильними, що можуть кулаком валити ведмедів і зубрів. Звикнувши до життєвих негараздів, вони стають досить відважними. Тому там дуже легко набрати багато добрих вояків”[358].

[358] Литвин Михалон. Указ. соч. – С. 102.

РОЗДІЛ 4. НОВИЙ ХАН, НОВА ПОЛІТИКА, СТАРІ ПРОБЛЕМИ.

У квітні 1515 р. помер Менглі-Гірей І[359], людина яка перетворила колись невеличку і малозначущу державу у вагомий суб'єкт міжнародних відносин Східної, а подекуди й Центральної та Південної Європи. Новим ханом стає його син Мухаммед-Гірей І. Прихід до влади Мухаммед-Гірея, відомого своїми антимосковськими поглядами[360], давав надію Сигізмунду І на успішне продовження литовсько-кримського співробітництва, особливо з урахуванням тієї складної ситуації, в якій опинився новий хан.

Виступаючи продовжувачем зовнішньої політики батька, Мухаммед- Гірей І намагався послабити вплив Москви на середній і нижній Волзі з метою підпорядкування своїй владі цього регіону. Проте новий кримський правитель не мав жорсткої влади над своїми підданими рівня Менглі-Гірея І. В опозиції до хана перебувала частина його рідних. Основним же конкурентом у боротьбі за владу виступав брат Ахмат-Гірей, який до того ж обіймав посаду калги[361].

Крім того, Османська імперія, у васальній залежності від якої Кримський ханат перебував з другої половини 70-х рр. XV ст., якраз підтримувала антиханську опозицію і виступала проти зовнішньої політики Мухаммед-Гірея І. Така позиція Туреччини пояснюється, по-перше, особистою неприязню між султаном Селімом І і ханом. Ця ворожнеча між ними виникла в ті часи, коли Селім, виступивши проти свого батька – султана Бязіда II, звернувся по допомогу до Менглі–Гірея І, тоді Мухаммед-Гірей пропонував видати

---

[359] Шабульдо Ф.М. Договірні ярлики... – С. 7.

[360] Би-Арслан Балбекович Кочекаев Ногайско-Русские отношения в XV-XVIII вв. – Алма-Ата, 1988. – С. 62.

[361] Сыроечковский В.Е. Мухаммед-Герай... – С. 14.

Селіма[362]. А по-друге, зовнішньополітичні плани Криму не тільки не відповідали зовнішньополітичному курсу Стамбула, а навіть і суперечили йому. Справа в тому, що османи, докладаючи надзвичайних зусиль по захопленню південно-східної Європи і підпорядкуванню собі Угорщини та Молдавії, змушені були вести часті й важкі війни з європейськими країнами. В цьому протистоянні КП і ВКЛ виступили ворогами турків. Ягеллони, добре чи погано, але підтримували угорців і молдаван в їхніх війнах проти турків. Останні, не маючи достатніх сил для прямої агресії проти Польщі і Литовської держави, як ефективний засіб боротьби з ними використовували Кримський ханат, війська якого своїми руйнівними нападами відволікали литовсько-польських ягеллонів від південно-європейських справ. Зрозуміло, що антилитовська політика ВКМ була вигідною для Османської імперії.

Весь вищезазначений політичний розклад призвів до того, що султан і московський князь ставили на Ахмат-Гірея, який позиціонував себе як ворог Вільно і Кракова. Тим більше, що території його улусу, а саме межиріччя Дністер-Дніпро, межували з КП і ВКЛ[363]. Він навіть просив Василія III допомоги для захоплення Києва. У випадку успіху Ахмат-Гірей, у свою чергу, обіцяв ВКМ сприяння при „...завоюванні Вільно, Троків і цілої Литви“[364]. В той же час Василій III, побоюючись литовсько-кримського альянсу, пропонував Селіму I проект угоди проти ВКЛ і Кримського ханату[365].

Таким чином, виникла вісь Стамбул - Ахмат-Гірей і невдоволена ханом знать – Москва, яка була спрямована як проти ВКЛ і КП, так і проти Мухаммед-Гірея I. Це автоматично штовхало останнього до зближення з

[362] Смирнов В.Д. Указ. соч. – С. 375-378.
[363] Сыроечковский В.Е. Мухаммед-Герай... – С. 15.
[364] Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 295.
[365] Ibid. – S. 286.

Сигізмундом І, тому й не дивно, що саме хан зробив перший крок назустріч. На початку липня 1515 року з Криму до Києва прибув ханський посол Амрон, який, за словами А.Немировича до Панів-Ради, "…довідуючись про стан господаря нашого (Сигізмунда І. –*Авт.*) короля його милості, і про вашу милість рад господаря нашого и теж про військо господарське, де б тими часами мало бути…"[366]. Окрім посла, під Черкаси підійшло 2000 кримське військо на чолі з Алп-Гіреєм[367]. Цей царевич вимагав від київського воєводи, аби той надав йому військову допомогу для походу на Московську державу. Причому, відмови Київського воєводи, мовляв "…коней відігнали козаки Білогородскі", через що Немирович не може приїхати, мало цікавили Алп-Гірея. Він наполягав, щоб воєвода "сам один приїхав…"[368]. Казимір Пуласький на основі цього документа дійшов висновку, що якраз тоді-то і відбувся похід А.Немировича і О.Дашковича спільно з кримцями на Сіверщину. Але, на нашу думку, шановний вчений помилився. Російські джерела, які доволі точно описують всі татарські напади, містять цей похід наприкінці 1514 р. До того ж, татарами командував калга Мухаммед- Гірей. Отже, події відбувалися ще за життя попереднього хана[369].

Поява Алп-Гірея під Києвом не була випадкова. По великому рахунку татари не відходили з Київщини після останнього набігу на Сіверщину. Причому, як стверджували самі татари московському послу І. Мамонову, Алп-Гірей разом з Алік-Гіреєм залишились на українських землях ВКЛ на прохання литовських воєвод, які непокоїлись, що

---

366 АЗР. –Т.ІІ. - С. 118.

367 Памятники... Т. 95. - С. 147.

368 АЗР. –Т.ІІ. - С. 118.

369 Малиновский А.Ф. Историческое и дипломатическое собрание дел происходивших между Российскими Великими князями и бывшими в Крыму татарскими царями с 1462 по 1533 год. // ЗООИД. – Т. 5. – Одесса, 1863. – С. 297.

московські війська можуть зробити вторгнення у відповідь на минулорічні напади на Сіверщину[370]. На момент смерті Менглі-Гірея І якихось два царевича стояли на Тясмині неподалік Черкас, і новий хан намагався відізвати їх до півострова[371]. Напевно, мова якраз і йшла про цих двох Гіреїв. Тим більше, що в повідомленні за серпень 1515 р. вказано вже більш точно, що Мухаммед-Гірей І наказував повернутися саме Алп- і Алік-Гіреям[372]. Небезпечну ситуацію завдяки рішучим і оперативним діям місцевої адміністрації вдалося вирішити з вигодою для ВКЛ. Корпус Алп-Гірея було переведено під Мстиславль, звідки він робив напади на Смоленщину[373]. Ідея щодо такого кроку литовської влади належала О.Дашковичу. Московський посланець Михайло Тучков перед цим писав, що саме цей намісник обіцяв татарам провести їх повз Кричів на ВКМ[374].

Невдовзі після згаданого вище демаршу Алп-Гірея Мухаммед-Гірей І вислав до ВКЛ Велике посольство на чолі з Башибек мурзою, Ябук мурзою и Августином Гарибальдичем. При цьому хан навіть не дочекався повернення аналогічного за рівнем посольства, відправленого до Вільно ще за життя Менглі-Гірея І[375]. Офіційним приводом цієї дипломатичної місії було представлення Сигізмунду І нового хана. Також правитель Криму пропонував королю “для вірного братства и вічної нашої приязні між нами докончалними листами списатися й присягами утвердитися потому, як і з батьком його...”[376]. ВКЛ і КП, як і раніше, добре прийняли послів й помістили їх

[370] Памятники... Т. 95. - С. 272.
[371] Там же. Т. 95. - С. 131.
[372] Там же. Т. 95. - С. 147.
[373] Там же. Т. 95. - С. 272.
[374] Там же. Т. 95. - С. 147.
[375] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 633-634.
[376] Там же. – Арк. 623.

у передмісті Кракова[377], але відповідь давати не поспішали. Прибуття Сигізмунда І на початку вересня з Віденського конгресу не принесло змін у цьому процесі. Затримано було і виплату упомінок. Такі дії короля пояснюються тим, що позиції Ягеллонів у Європі дещо стабілізувалися. На конгресі вдалося владнати відносини, хоча і не надовго, з Габсбургами і Бранденбургом[378]. У війні з ВКМ ініціатива, внаслідок оршанської перемоги, поступово переходила до литовського боку. У березні 1516 р. король вихвалявся хану, що війська ВКЛ "часто в землю ворога нашого Московського ходять и посполиті землі його шкоди великі роблять і в цілості виходять...", і далі додавав, що "...люди його (Василія III - *Авт.*) з ласки милого бога людям нашим в його землі ніде покою не можуть оказати..."[379] Та й згадувана вище політична ситуація у Криму давала можливість Вільно і Кракову відчувати себе впевненіше. Тільки у березні 1516 р. до Перекопської Орди було відправлено великого посла Станіслава Скіндера, людину, що мала великий досвід відносин з цим неспокійним сусідом[380]. Скіндер віз до Кіркора умови союзу та упоминки за 1515 р.[381]

Сам факт відправлення посольства ще, зрозуміло, не означав, що переговори дійшли свого логічного кінця. Навпаки, маховик дипломатичної гри між Вільно і Кіркором тільки розкручувався. Шлях до Криму був далекий, та й литовці, судячи з усього, не поспішали. Так що ще у травні Мухаммед-Гірей І з гнівом скаржився Сигізмунду І на відсутність послів: "…а до цього часу їх до нас не відпустили

---

[377] Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 288.

[378] Османская империя и страны центральной, восточной и юго-восточной Европы XV –XVI вв. –М., 1984. – С. 141; ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 633-642.

[379] Там же. – Арк. 693.

[380] Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 183.

[381] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 629-633.

...„[382] Ця тяганина часу з литовського боку мала свою логіку, а саме, бажання перевірити, наскільки сильними були позиції Мухаммед-Гірея І у Кримському ханаті, і чи справді він готовий дотримуватися пролитовського курсу. Невипадково ж в умовах договору було записано, що хан і його сини можуть безпечно приїхати до ВКЛ і так само безпечно від'їхати. На жаль, невідомо, чи це було усне прохання кримського правителя через послів, чи це була ініціатива литовського уряду, який, зрозуміло, непогано володів інформацією про політичну ситуацію в Криму. Сам зміст цієї умови вказує на намагання Сигізмунда І повернутися до ординської політики часів Ольгерда і Вітовта, коли татарські хани, включаючи й засновника кримської держави хана Хаджі –Гірея І, у важкі для себе хвилини переховувалися на території ВКЛ[383]. Цікаво, що конкурент Мухаммед-Гірея І Ахмат-Гірей заручився аналогічною умовою у московського уряду[384]. Кримський хан, зацікавлений у швидкому підписанні угоди й, зрозуміло, у швидкому отриманні упомінків і неофіційних подарунків, починає тиснути на Сигізмунда І. В березні до Вільно прибуває гінець від Мухаммед-Гірея І Хочжанкул з повідомленням, що ногаї "…князь Муслинъ син Чаркгир мурза й інші вісім їх в головах прийшовши … у ноги чолом ударили …", так що хан може вже не турбуватися про загрозу з їх боку[385]. Крім того, хан через свого гінця вихвалявся, що московський великий князь прислав до нього посла з пропозицією перейти на його бік, але хан залишається вірним дружнім відносинам з ВКМ. Зрозуміло, що це звучало як приховане попередження Сигізмунду І, щоб поквапився. На це вказує те, що Мухаммед-Гірей І, показуючи свої успіхи і вірність, тут же

[382] Там же. – Арк. 646.
[383] Шабульдо Ф.М. Україна в державотворчих... – С. 85.
[384] Сыроечковский В.Е. Мухаммед-Герай... – С. 56.
[385] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 642.

скаржиться, що він литовських гінців "…борзо відпускає…", а послів як батька, так і його, досі "не відпустили, а ні того упоминка ", обіцяного ще Менглі-Гірею І, до сих пір "не послали…"[386]. Відповідь з Вільно, вислана 29 березня 1516 р., несла в собі загальні фрази, мовляв, король радіє, що ногайці більше не турбують Крим і що хан не вірить московському князю[387]. 24 травня цього ж року з Криму повернувся королівський толмач Лагуш разом з ханським гінцем Кірейга мурзою. Кірейга привіз новий лист від Мухаммед-Гірея І, в якому кримський правитель, співчуваючи з приводу смерті королеви[388], знову докоряє Сигізмунду І за те, що той досі не відпустив з ВКЛ кримських послів і не прислав свого Великого посла. Хоча сам Мухаммед-Гірей І, за його словами, відправив своїх послів, "пам'ятаючи присяги наші и правди знайомість даючи…"[389] Хан згадував, як відвозив Джелалдина і ходив з синами на Московську державу[390]. Тут же Мухаммед-Гірей І писав, що Василій ІІІ прислав до нього свого Великого посла Івана Григоровича Мамонова з пропозицією союзу проти ВКЛ, причому, за словами хана, московський правитель висунув пропозицію: "…Король ваш в рік що упоминків має, і я хочу в рік же вдвоє того посилати…"[391]. Мухаммед-Гірей І попередив Сигізмунда І, що поки що посадив Мамонова "на три ночі в залізо і не відпустить його, "поки від вас брата нашого вість буде…", а якщо король хоче і надалі бути в мирі

[386] Там же. – Арк. 642зв-643.
[387] Там же. – Арк. 642-645.
[388] Барбара Заполья померла 2 жовтня 1515 р. - Ks. Boleslaw Przybyszewski Barbara Zapolya krolowa Polski 1512-1515. – Lancut, 2000. – S. 74.
[389] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 646.
[390] Там же. – Арк. 647.
[391] Там же. – Арк. 648.

з ханом, нехай швидше присилає послів і упомінок[392]. Друга частина ханського листа стосувалася білгородських татар.

Ще у середині березня 1515 р. їхня орда пронеслась по українських землях ВКЛ і КП, "села побрали і багато шкоди поробили…"[393] Удар білгородців був нанесений в зручний для них момент, коли Сигізмунд I перебував в Австрії (король від'їхав до Відня ще 5 березня. – *Авт*.). Це засвідчує про добру обізнаність кочовиків щодо обстановки у сусідів. Населення чинило загарбникам неорганізований опір. На Київщині, як уже зазначалося, нападники захопили табуни коней. Про інші шкоди джерела не повідомляють.

На українських землях у складі Польщі події розвивалися не менш драматично, про що доволі змістовно повідомляє Й.Л.Дециюс. Спочатку чутки, а потім і поява татар на кордоні змусила польських урядовців поспішити з посилкою найманих жовнірів на українські землі. Загін із 700 вояків[*], очолюваний Яном Творовським, дістався Теребовлі, де й залишився на ніч. Білгородці, у числі двох тисяч, знаючи, що жовніри сильно стомилися, і сподіваючись на їх міцний сон, 13 березня вдерлися в місто[394]. Проте польському кермачу вдалося зорганізувати оборону і відбити татарську атаку. Наступного дня степовики підпалили місто, намагаючись вогнем знищити жовнірів. Творовський швидко вивів своїх вояків через міст, втративши лише двох чоловік. Цілий день бій йшов за міст. Врешті-решт польським воякам вдалося змусити татар відступити з поля бою. Самі ж жовніри, скориставшись відсутністю переслідування, відступили до бучацького замку. Що ж сталося

[392] Там же. – Арк. 648.

[393] Там же. – Арк. 650.

[*] Для порівняння, з королем до Відня відправилося 1500 кіннотників плюс обслуга і возні. – J.L.Decjusz Ksiega o Czasach Krola Zygmunta. – Warszawa, 1960. – S. 92.

[394] J.L.Decjusz Op. cit. – S. 103.

безпосередньо з населенням Теребовлі, польський хроніст не повідомляє. Перегрупувавшись, польські вояки перейшли в наступ і гнали білгородців до Меджибіжа, проте істотних втрат їм завдати не змогли. Деціюс пише, що кочовики, розділившись на три групи, швидко врятувалися втечею[395].

Наскільки швидко татари з'являлися і щезали на українських землях корони, настільки миттєво польські можновладці забували про небезпеку. Наприклад жовнірам, які тільки героїчно відбили ворожий напад, гроші не були виплачені вчасно, і тільки особисте втручання королеви дало змогу затримати їх на кордоні[396].

Зрозуміло, що такі дії степовиків викликали гостру реакцію з боку Сигізмунда I, який вимагав від хана пояснень і повернення полону[397]. Мухаммед-Гірей I виправдовувався тим, що "Білгородські козаки" йому не підвладні і до Перекопа, побоюючись його гніву, не кочують, а тому ні покарати їх, ні повернути полон він не може. Мало того, хан попереджав короля, що до Білгорода з Криму втік Алік солтан, який, за чутками, став "…Білгородським козакам старшим…", і, можливо, скоро буде новий напад. Тому кримський правитель радив на найближчий час мати від Алік солтана "тверду сторожу"[398]. В перспективі ж хан висував перед Сигізмундом I ідею спільного удару по цій орді, аби "…Білгородським замкам та іншим ворогам нашим справу з божої ласки вчинили…"[399]. Таким чином, кримський володар фактично давав зрозуміти, що готовий у майбутньому об'єднатися з ВКЛ і КП проти Османської імперії, бо місто Білгород, як і місцевий замок, належав саме туркам. У відповідь з Вільно 18 червня було відправлено до Криму два

[395] Ibid. – Warszawa, 1960. – S. 104.
[396] Ks. Boleslaw Przybyszewski Op. cit. – S. 125.
[397] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 650.
[398] Там же. – Арк. 650-651.
[399] Там же. – Арк. 650

листи. В першому, адресованому хану, висловлювалася подяка за арешт Мамонова, неприйняття московських умов і попередження про білгородців. Там же повторювалася вимога про повернення полону. Крім того, від хана вимагалося на знак оформлення союзу присягнути перед Станіславом Скіндером і вислати військо на московські землі. Причому, Мухаммед-Гірей I повинен був якомога швидше попередити про це Вільно, аби війська обох країн діяли скоординовано[400].

Другий же лист, який віз толмач Макарец, призначався казанському хану Мухаммед-Еміну I. У своєму посланні король згадував історію, коли за часи Вітовта попередники Мухаммед-Еміна I ховалися у ВКЛ, і як Мухаммед-Емін I розбив московські війська. Тоді не вдалося налагодити стосунки через "далекість дороги". За правління Сигізмунда I до Казані посилали двох послів. Перший, Сорока, навіть помер у Казані, а другий взагалі не зміг до неї доїхати[401]. Сигізмунд I пропонує відновити відносини. Він повідомив казанського хана про перемогу під Оршею, про союз з Кримом і далі пропонував Мухаммед-Еміну I розірвати відносини з Василієм III, бо той, як і його батько, мовляв, ніколи слова не дотримувався. У висновку король висував ідею, щодо нападу казанців літом або восени 1516 р. на Нижній Новгород. При цьому Сигізмунд I обіцяв: якщо московські війська атакуватимуть Казань, то він, зі свого боку, розпочне наступ на західні кордони ВКМ[402]. Таким чином, керівництво ВКЛ знову намагалося втілити в життя план щодо створення антимосковської коаліції у складі Литви, Польщі, Криму і Казані. Похід у першій половині червня кримського війська під проводом ханського сина Богатир-Гірея на московські кордони, здавалося,

[400] Там же. – Арк. 653-661.
[401] Там же. – Арк. 661-662.
[402] Там же. – Арк. 664-666.

підтверджував сподівання литовців. Але поява кримців на Поділлі поклала їм край.

По великому рахунку бої на українських землях ВКЛ точилися всю весну. Проте ці напади були організовані не ханом, а навпаки, проти його волі. Принаймні так повідомляли московські посли з Криму[403]. Весняні походи степовиків були справою рук калги Ахмет-Гірея. Спочатку його син Геммет-Гірей на чолі загону в чотириста чоловік зорганізував вдалий напад і повернувся з великим полоном[404]. Потім, знову ж таки ахматові піддані кількістю в 400 чоловік повторили напад[405]. Пізніше Ахмат і Гіммет-Гіреї вихвалялися Василію III, що вони завдали поразку самому К.Острозькому[406]. Але донесення московських послів, які бачили татар одразу після повернення з походу, спонукають нас сумніватись у достовірності вищезазначеної хвальби. Так, І.Мамонов писав, що татари ходили на Литву, де мали бої. І хоча самі степовики казали про перемогу, посли звернули увагу, що по-перше відсутній полон, „полону не чути”, а по-друге дуже багато поранених. „При мені (Мамонові – *Авт.*) з того бою побиті поранені приїхали”[407]. Крім цих двох нападів відомо, що ще паралельно з Геммет-Гіреєм на ВКЛ з Криму пішло до тисячі татар, очолені мурзами[408]. Щоправда, щодо їхніх дій інформація відсутня.

На початку червня 1516 р. почали надходити від сторожі повідомлення щодо небезпеки великого татарського вторгнення. Король, який не довіряв Мухаммед-Гірею І, радив польській шляхті тримати напоготові військові

[403] Памятники... Т. 95. - С. 293.
[404] Памятники... Т. 95. - С. 293.
[405] Памятники... Т. 95. - С. 293.
[406] Памятники... Т. 95. - С. 304, 309, 323.
[407] Памятники... Т. 95. - С. 293.
[408] Памятники... Т. 95. - С. 292.

загони[409]. Але, як зазначає Деціюс, з Кримом був союз, а вісті часто не підтверджувались, тому польські можновладці не відреагували на повідомлення розвідників і накази короля[410]. Коли ж 30-40 тисячне татарське військо в другій половині червня з'явилося на Поділлі, було вже запізно. Оскільки основний матеріал щодо цих подій ми черпаємо з польських джерел, то, на жаль, інформації щодо подій на землях саме ВКЛ дуже мало. З документів дізнаємось, що більшість литовських військ перебувала на московському фронті[411]. Але постає питання, чому кримці в такому разі не атакували беззахисні Волинь і Київщину. Зрозуміло, що при виборі напрямку агресії кримці виходили як з економічних причин (на українських землях у складі КП можна було здобути більше здобичі), так і з політичних – небажання послабляти ВКЛ і відволікати його від війни за Московською державою. Проте часто бувало, що чамбули степовиків, розсипавшись у всі боки, не відрізняли, де Польща, а де Литва. Деціюс пише, що одна з причин пасивних дій гетьмана Фірлея при відбитті татарського вторгнення та, що до нього не надійшла очікувана допомога з ВКЛ[412]. З цього можна зробити припущення, що там все ж таки встигли приготуватися до оборони, тим більше, що одна з небагатьох перемог була отримана саме на українських землях Литовської держави - під Вишнівцем[413].

Коли татари з'явились на кордоні, краківський воєвода Криштоф Шидловецький оголосив збір шляхти під Прочовим. Проте на його наказ йти на ворога, шляхта почала вимагати, аби воєвода рушив першим або видав їй за службу гроші. Так як Шидловецький не виконав шляхецькі вимоги,

---

[409] Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 297.
[410] J.L.Decjusz Op. cit. – S. 120.
[411] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 667.
[412] J.L.Decjusz Op. cit. – S. 122.
[413] Ibid. – S. 122.

то остання, дійшовши тільки до Сандомира, розійшлась по домівках, а сам воєвода повернувся до Кракова[414]. Оскільки допомоги від урядових військ Фірлея і Посполитого Рушенія Шидловецького годі було очікувати, основний тягар боротьби повністю ліг на плечі місцевого населення. Татари, розташувавши свій кіш біля Бузька, розпустили свої загони широкою хвилею по Поділлю і Галичині.[415] Деякі ватаги нападників перейшли Дністер і дійшли аж до Карпат. Деціюс зазначає, що тоді перекопці спалили поселення, підлеглі угорцям, „чого не було, як пам'ятає людська пам'ять"[416]. Спробували також кримці захопити і Бузьк, користуючись тим, що навколишні болота підсохли і тим полегшили доступ до міста. Щоправда, гарнізону вдалося відбитися - спалено було тільки передмістя. Наступного дня по штурмі орда почала відступ[417].

Єдиним більш менш організованим спротивом нападникам були дії подільського воєводи Мартіна Камінецького. Він зібрав подільську шляхту, з'єднав її з загонами кам'янецького старости Станіслава Лянцькоронського, Творовського та розкиданими підрозділами найманих жовнірів і почав контрдії проти татар. Спочатку під Теребовлею подільський воєвода наздогнав і розбив ворожий загін у 800 чоловік, звільнивши при цьому весь полон. А потім неподалік містечка Потока оточив і повністю знищив 500 татар[418]. В даному випадку всіх кримців перебили скоріш за те, що вони відчуваючи, що не можуть відірватися від переслідування, вбили весь полон "дітей і дівчат"[419].

---

[414] Ibid. – S. 121; Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 298.
[415] J.L.Decjusz Op. cit. – S. 120.
[416] Ibid. – S. 121.
[417] Ibid. – S. 122.
[418] Ibid. – S. 122.
[419] Ibid. – S. 122.

Основне польське військо, до якого входили як найманці, так і шляхетські загони з Галичини і Поділля, йшло за кримцями до Вишнівця, проте гетьман Фірлей так і не наважився атакувати орду. Деціюс виправдовував польського керманича тим, що сил було замало - разом з Камінецьким понад 2000 вояків[420]. Щоправда, якщо взяти до уваги, що Деціюс скоріш за все подав чисельність, за звичаєм того часу, тільки шляхтичів, або, як писав Пуласький, лицарів[421], то разом зі слугами тоді виходить більше вояків принаймні у три рази[422]. Так чи інакше але, як писав польський хроніст, татари на очах жовнірів йшли у степ, ведучи полон у 50 тисяч чоловік[423]. Про дії литовських військ відомо тільки те, що під Вишнівцем було знищено 200 ворогів, „озброєних не по-татарські"[424]. Можливо, це були османи. Цікаво, що М.Стрийковський, виходячи з козакуючої традиції роду Вишневецьких другої половини XVI ст., називав вояків, що розбили ворожий загін "козаками Вишневецького"[425].

Втрати, завдані татарським нападом, були величезні. Деціюс, як сучасник тих подій, не приховує обурення й гіркоти: „Під час тих виправ татари перетворили в попіл багато містечок і сіл ... Татари, як переможці, знущалися над християнами – захоплювали людей і бидло, наречених і дівчат шляхетських забирали на розпусту. Забрали з собою понад п'ятдесят тисяч чоловік. А тих, хто не міг іти через похилий вік чи дитинство, вбивали. О, які ж то нещасні часи! Що за страшна поразка, в якій пролито стільки християнської

---

420 Ibid. – S. 122.

421 Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 298.

422 Тут ми виходимо з розрахунків Л.Коланковського - Kolankowski L. Obrona Rusi za Iagiellonow na przelomie XV-XVI w. - 1916. – S. 476.

423 J.L.Decjusz Op. cit. – S. 121, 122.

424 Ibid. – S. 122.

425 Kronika polska, litewska, zmodska i wszystkiej Rusi Marcieja Stryjkowskiego. – W. 1848. – T. 2. – S. 388.

крові і до якої ще багато було подібних! О королівство сарматське, передмур'є християнства, його платина й оборона від ворогів, нарожоне на атаки найгірших ворогів! Коли ти затримуєш своєю груддю ті окропні атаки, не бракує таких, що через інтриги прагнуть до повної твоєї загибелі і навмисно насилають на тебе найгірших ворогів християнства."[426]

Татари, відійшовши за Дніпро з великим полоном, залишилися в бойовій готовності до нового вторгнення. Не останню роль у цьому грала посуха в степу. В цій ситуації Сигізмунд I відправляє до Криму гінця з листом до хана та інструкцією подальших дій Скіндеру[427]. Тон королівського послання був різким. Сигізмунд I дорікав хану, що ВКЛ посилає до Криму своїх послів з упомінками, щедро обдаровує кримських послів і утримує Ших Ахмата, несучи при цьому відчутні збитки. А хан, у відповідь, не тримає свого слова. Далі король ставить перед Мухаммед-Гіреєм I умови подальшого розвитку добросусідських відносин: по-перше, "той полон весь який діти твої в лядській і в литовській землі побрали, зібравши і до нас, у землі наші відпустив…", по-друге, "тих, які ту лиху справу вчинили, покарав, аби наперед того не допускав…", по-третє, "…того посла нашого пана Станіслава присягу нам перед ним учинивши і до нас без затримки його відпустив…", і по-четверте, король знову наполягав, щоб хан "людей своїх згідно обіцянки своєї в землю ворога нашого Московського нам на допомогу надіслав і разом з нами замків наших, які він (московський великий князь. – *Авт.*) забрав до наших рук добивав…"[428].

Татарський напад, що відбувся у червні-липні 1516 року, повністю відповідав політиці Кримського ханату XV -

---

[426] J.L.Decjusz Op. cit. – S. 121.

[427] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 667, 672.

[428] Там же. – Арк. 671.

початку XVI ст., яка полягала в тому, щоб не припустити домінування в навколишньому регіоні будь-якої держави. Хоча ВКМ і виступало основним суперником Криму на середній та нижній Волзі, дозволити відновлення могутності ВКЛ Крим теж не міг. Крім того, були ще й інші, більш прозаїчні причини подвійної політики Кіркора.

Здійснювана ханатом політика тотального терору проти ВКЛ і КП, коли майже щороку на території цих держав організовувалися від одного до кількох походів, призвела до того, що захоплення і продаж ясиру та інших трофеїв стало одним із головних доходів татар, а для багатьох простих кочовиків це був чи не єдиний заробіток. Тому, хотіли цього кримські володарі чи ні, але вони у XVI ст. вже були просто змушені організовувати загарбницькі рейди на сусідів. Більше того, наявність у Криму так званих пролитовських і промосковських угруповань була спричинена, на нашу думку, багато в чому наявністю "спеціалізації" нападів різних улусів на конкретні країни. Так, якщо для кочовиків самого Кримського півострова і північніших від нього територій у межиріччі Дніпро-Дон не було різниці кого атакувати – ВКЛ, КП чи ВКМ, то для улусів нижнього Дніпра і Правобережної України польський і литовський напрямки були основними, бо ці держави розташовані поряд. Їхні кордони були відкриті з боку степу і як природно, так і слабко укріплені штучно. Крім того, слабка централізація влади цих країн і хронічний брак коштів не дозволяли їм утримувати на кордоні війська достатньої кількості. В цих умовах промосковська позиція Ахмат-Гірея, який саме очолював ці улуси, стає зрозумілою, а похід на ВКЛ і КП був лише питанням часу. Недарма Ахмат-Гірей, попереджуючи Василія III в червні про виступ Богатир-Гірея, вихвалявся, що відправив свого сина Геммет-Гірея проти короля[429].

Мухаммед-Гірей I, хоча й відмежувався перед королем від червневого походу, пишучи, що він "нічого не відав", а

[429] Малиновский А.Ф. Указ соч. – С. 308.

його син Алп-Гірей, який очолював нападників, "…від нас утік без нашого відома, й Дніпр перейшовши, у ваше де й панство пошли…"[430], швидше за все хитрував, бо серед керівників походу, окрім Алп-Гірея, були й інші ханські діти: Ачарт- і Газі-Гіреї, а також рідний брат Сахіб-Гірей, не кажучи вже про вищезгадуваного племінника Гіммет-Гірея[431]. Вочевидь, окрім дотримання батькової політики і бажання поповнити державну скарбницю, ханом керувало й інше. Ймовірно, Мухаммед-Гірей I намагався одним пострілом убити аж трьох зайців. Конфліктуючи з Ахмат-Гіреєм, він зрозумів, що походу його улусу на ВКЛ і КП не оминути, тому краще не зупиняти його, а, навпаки, стати на чолі. Тоді б уся здобич і слава належала його роду і, зрозуміло, піднімався б авторитет центральної влади. У зовнішній же політиці хан натякав правителям Порти і ВКМ, що готовий з ними примиритися. Недарма ж хан пропонував Василію III спільно оволодіти Астраханню або Києвом[432]. В той же час, не бажаючи поривати стосунки з Сигізмундом I й ослабляти ВКЛ і КП, хан не переходив до політики безперервних нападів на ці країни. Тому, хоча військо стояло напоготові поблизу дніпровських переправ, повторного походу не відбулося. Сигізмунд I отримав 29 серпня листи від хана і його оточення, в тому числі від Богатир-Гірея, Довлет-Бахті і князя Абдрагмана з вибаченням і обіцянками надалі підтримувати дружні відносини: "… Проти ворога вашого також хочемо неприязнь шаблею нашою доводити…"[433] Окрім цього, кримці просили грошей для своїх людей. Богатир-Гірей прямо писав королю: "Я вас, батька мого, прошу літом і зимою слугам своїм не маю чого

[430] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 673.
[431] Там же. – Арк. 669-670.
[432] Малиновский А.Ф. Указ. Соч.. – С. 311.
[433] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 675.

давати, ви знайте чим маєте слуг наших пожалувати”[434]. На доказ власної лояльності царевич прислав полоненого його вояками московського боярина[435].

Але головною новиною було те, що хан був готовий надіслати до ВКЛ, у супроводі Богатир-Гірея і Скіндера, заручником когось з власних синів.[436] На початку вересня 1516 р. до Криму було відправлено два листи. У першому, датованому 9 вересня, литовський уряд висував як старі вимоги - покарати винних за напад, повернути полон і організувати новий похід на ВКМ[437], так і нові - сина, якого хан збирався відправити до ВКЛ, кримці мали привезти до Черкас. Звідти кримський царевич-заручник разом із Станіславом Скіндером мав відправитися до Вільно. Крім того, Сигізмунд І наполягав, аби Мухаммед-Гірей І заборонив своїм підданим кочувати біля кордонів ВКЛ і КП[438]. На закінчення свого послання король, за методом батога й пряника, з одного боку, обіцяв кримському володарю, якщо той допоможе повернути міста, захоплені на зламі XV-XVI ст., допомогу Кримському ханату “військом і скарбом”[439]. А з іншого боку, хану давалося зрозуміти, що дружні відносини з ВКЛ сприятимуть тому, аби він міг “на панствах своїх довгі й щасливі часи панувати…”. Друге послання було охоронним листом, адресованим сину Мухаммед-Гірея Газі. Цей лист надавав йому право вільного переїзду, перебування і від’їзду з Литовської держави[440].

Поки йшли активні дипломатичні зносини з обох боків, відбулась подія, яка, хоча й була, по мірках того часу,

[434] Там же. – Арк. 675.
[435] Там же. – Арк. 692.
[436] Там же. – Арк. 679.
[437] Там же. – Арк. 681-682.
[438] Там же. – Арк. 684.
[439] Там же. – Арк. 685.
[440] Там же. – Арк. 685-686.

локальною пригодою, але, як це нерідко буває в історії, з часом набула більше слави і легендарності, ніж інші більш масштабні і значущі для свого часу події. Мова йде про похід П.Лянцкоронського на Білгород-Дністровський. Сучасники описали його доволі скупо. Основним джерелом є Деціюс, Ваповськийй і скарга Мухаммед-Гірея І. Згідно з повідомленням польських хроністів, горстка жовнірів[441], очолювана Лянцкоронським, перейшла кордон і захопила турецькі й татарські стада та отари під Білгородом[442]. На зворотньому шляху османи з татарами оточили жовнірів біля Овідієва озера, але останні перемогли і з полоном повернулися додому[443]. Деціюс пояснив перемогу Лянцкоронського тим фактом, що турки билися за власні статки, а жовніри за життя[444]. Через кілька років, у 1520 р., хан у своєму листі писав, що королівські піддані, "прийшовши під Очаків, чабанів ... побили й кілька тисяч овець взяли..."[445]. У даному випадку про Білгород ні слова, проте є Очаків. Це доповнює хроністів, адже по трьох відомих географічних пунктах: Білгород, Овідієво озеро та Очаків можна уявити собі масштаб дій польських вояків. Що ж до відсутності у ханській скарзі саме турецьких територій то це пояснюється причинами, що спонукали Мухаммед-Гірея І до його написання, а саме виправдати напад кримського війська на ВКЛ і КП літом 1519 р. Крім того

---

441 За Старовольським 1200 кінноти // Szymon Starowolskij Wojownicy sarmaccy. – W., 1978. – S. 202.

442 За Старовольським „тридцять тисяч штук бидла". // Szymon Starowolskij... – S. 202.

443 Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane I wydane r.p. 1584. – Krakow, 1858. – S. 820.

444 J.L.Decjusz Op. cit. – S. 126.

445 На нашу думку у ханській скарзі мова йде саме про Лянцкоронського оскільки інших нападів на турецькі і татарські прикордонні землі, принаймі до 1519 р. джерела не містять. - ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 736.

маршрут руху вояків Лянцкоронського проліг по територіях османів і білгородських татар, вороже налаштованих щодо хана. Що ж до погрому кочовиків під Очаковом, то це, як не дивно, теж було вигідно Мухаммед-Гірею I, оскільки очаківські землі належали улусам його брата і завзятого ворога Ахмат-Гірея.

Михайло Грушевський у сьомому томі "Історії України-Русі", використавши повідомлення Ваповського, дійшов висновку, що похід Лянцкоронського "досить дрібний сам по собі, очевидно, один з досить звичайних таких нападів"[446]. У такому ж дусі писав і К.Пуласький. Польський вчений, посилаючись на те, що в кореспонденції з Кримом за 1516 р. не міститься згадок щодо акції Лянцкоронського, дійшов висновку, що дана подія є однією з багатьох прикордонних сутичок між малочисельними загонами татар і королівськими підданими. І в майбутньому вони переросли у козацькі походи[447]. Але в тій же своїй праці, описуючи вже події 1519-1520 рр., К.Пуласький при перерахуванні скарг хана на козацькі напади пояснює, що тут йдеться саме про похід Лянцкоронського. Щоправда, при цьому не пояснює, чому ж тепер ця акція згадується у документах[448]. Але повідомлення Деціюса змушує піддати сумніву висновки попередників щодо „звичайності" даної події. Польський хроніст, який був сучасником тих подій, назвав їх „незвиклими"[449]. Вочевидь, походи в степ з українських земель Польщі, на відміну від ВКЛ, були ще рідкістю.

Напрямок походу свідчить про добру політичну обізнаність його організаторів. Завдаючи втрат білгородським і очаківським татарам, які завжди були авангардом турецько-кримської агресії у Східній Європі,

---

[446] Грушевський М. Історія України-Руси... – С. 59.
[447] Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 301.
[448] Ibid. – S. 320; ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 736, 742.
[449] J.L.Decjusz Op. cit. – S. 125.

захоплюючи табуни кочовиків, польські вояки автоматично збивали наступаючий порив основних сил степовиків, що стояли у пониззі Дніпра, і демонстрували їм свою бойову готовність. А це, в свою чергу, краще за все допомагало литовським дипломатам у переговорах з ординцями. В усякому разі, на повторний великий набіг татари так і не наважилися. Тільки наприкінці листопада степовики значно меншими силами, ніж влітку, спробували воєнного щастя на Поділлі і Галичині.

Кочовики, розраховуючи, ймовірно, що оборонці ВКЛ і КП під впливом власної перемоги заспокоїлись і не очікують нового вторгнення, чотирма загонами рушили до Кам'янець-Подільського, Літавожа, Меджибіжу і Зинькова[450]. На цей раз оборона діяла більш організовано, бо, пам'ятаючи літній напад кримців, поляки тримали на кордоні жовнірів[451]. Вільно теж тримало свої війська у бойовій готовності. Знову відзначився Лянцкоронський, на цей раз Станіслав, який, керуючи обороною Кам'янця і Літавожа, завдав нападникам ряд поразок, звільнив полон[452] і, як писав М.Стрийковський, "мурзів теж і уланів ... кілько піймав"[453]. Успішно діяли загони й в інших містах. Під Меджибіжом татарський чамбул в 400 вояків 7 грудня був перехоплений жовнірами Павла Фачурея і, після важкого нічного бою, розгромлений[454]. Наступного дня неподалік Зинькова вже жовніри, керовані Сецигньовським, розбили тисячний загін степовиків[455].

Показовою щодо мінливості прикордонного життя є історія, що сталася з хрещеником і „сестринцем" князя

---

[450] Ibid. – S. 131.
[451] Ibid. – S. 132.
[452] Ibid. – S. 132.
[453] Kronika .. Stryjkowskiego. – S. 391; J.L.Decjusz Op. Cit. – S. 132; Szymon Starowolskij... – S. 203.
[454] J.L.Decjusz Op. Cit. – S. 132.
[455] Ibid. – S. 132.

Костянтина Острозького князем Романом Сангушко, якого Папроцький охарактеризував як „мужа пам'яті і слави гідного"[456]. Останній, за сприяння Острозького, отримав у січні 1516 р. у пожиттєве володіння Брацлав і Вінницю[457]. Під час переслідування татарського чамбулу князь Роман вирвався вперед, відірвався від своїх служебників і, оточений ворогами, загинув[458]. Це, однак, не завадило його воякам добити ворога. Загалом же ця воєнна операція закінчилася для агресорів невдало. Бої показали, що навіть наявними силами місцевого населення і урядових військ, за вмілої координації їх дій можна доволі успішно давати відсіч нападникам.

Наприкінці жовтня, внаслідок несприятливих природних умов – випав глибокий сніг, і худобі не було чим харчуватися, - Перекопська орда залишила Кримський півострів і відкочувала до Дніпра, ставши неподалік кордону ВКЛ. Таке близьке розташування татарських кочовиків викликало природне занепокоєння литовських урядовців. На додаток київський воєвода і черкаський староста повідомили про смерть в Орді Станіслава Скіндера[459]. Ситуація була вкрай тривожною, бо в умовах голоду степовики могли перейти кордон.

На дипломатичному фронті Вільно діяло оперативно. Вже 5 листопада 1516 р. до Орди відправлено нового посла Івана Горностая, теж вихідця з української шляхти[460]. З ним до Мухаммед-Гірея I відправлено лист, у якому,

---

[456] Herby rycerstwa polskiego... – S. 820.

[457] Archiwum książąt Sanguszkow w Slawucie. – T. 3. - We Lwowie, 1890. – C. 133-134.

[458] J.L.DecjuszOp. cit. – S. 132; Szymon Starowolskij... – S. 189; Пізніше у 1518 р., Сигізмунд I за заслуги кн. Р.Сангушко надав його батьці, володимерському старості Андрію Сангушко місто Турчиск. - Archiwum książąt... – T. 3. - We Lwowie, 1890. – C. 184.

[459] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 688.

[460] Яковенко Н. Вказ. пр. – С. 147.

представляючи Горностая як “дворянина нашого доброго и знатного…”, хану пропонувалося саме йому передати до рук свого сина, якого кримський володар обіцяв прислати до ВКЛ. Крім цього, король вимагав, аби перекопці, що “на цьому (правому. – *Авт*.) боці Дніпра мають зимувати”, краще б кочували поблизу ВКМ і не зачіпали територій Литовської держави. При цьому король посилався на колишні обіцянки хана “казити” московські землі і сповіщав про військові успіхи литовських військ на східному фронті: “…ходили за нашим наказом в землю ворога нашого на двоє: одні до Гомеля і Стародуба, другі – до Луків Великих та до Опочки”, де завдали чималої шкоди і повернулись цілими до дому[461].

Оперативність, з якою керівництво ВКЛ вислало нового посла до Перекопської Орди, була тим доречнішою, що хан саме в той час намагався знайти спільну мову з Москвою. Його посли 12 листопада повідомили Василія III, що їх правитель спеціально перейшов Дніпро для походу на королівські землі (отже, побоювання литовської сторони щодо небезпеки вторгнення степовиків були небезпідставні). І хан пропонує московському великому князю разом захопити Київ для Кримського ханату, а Троки і Вільно - для ВКМ[462]. Мотиви цих дій кримського правителя, на нашу думку, лежать на поверхні. З одного боку, це звичайне намагання забезпечити спокій своїм улусам з боку ногайців, які (за намовляннями Москви) могли легко напасти на не прикритих ніякими природними і штучними перепонами перекопців. А з іншого боку, Мухаммед-Гірей I ще виношував плани використання міліарної мощі ВКМ для розширення своєї влади на Дніпрі.

Ідея приєднання до Кримського ханату Києва була не новою серед кримської верхівки. Попереднику Мухаммед-Гірея, Менглі-Гірею I, навіть вдалося захопити у 1482 р. це місто, але сил його утримати у кримців все ж було замало.

[461] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 690.
[462] Малиновский А.Ф. Указ. соч. – С. 311.

Тоді ВКЛ, виславши 20 тис. будівельників і 40 тис. вояків на відбудову Києва[463], продемонструвало, що цим містом воно не збирається поступатися. І от тепер, коли голодні улуси кримців підступили до кордону ВКЛ, ця мрія, за московської воєнної підтримки, могла здійснитися. На доказ своїх слів, а також перевіряючи оборону ВКЛ і КП, наприкінці листопада (про що йшлося вище) хан вислав свої війська на Поділля і Галичину. Успішні дії захисників були холодним душем для хана. Та й ВКМ, що мало власні претензії на Україну, не збиралося допомагати Мухаммед-Гірею І. Окрім цього, Москва просто-напросто не мала сил для потужного наступу на ВКЛ. Був ще один не менш важливий момент як для литовців, так і для кримців. Останні стояли майже в чистому полі поряд з Черкасами, а хан мешкав у Іславі[464]. Для ВКЛ склалась унікальна можливість завдати потужного удару по перекопцям, не витрачаючи сил і часу на їх пошук по степах. Інша справа, що Литовська держава через громіздкість та малорухливість свого військового апарату, особливо з огляду на насиченість 1516 р. воєнними подіями, не могла цього зробити. Таким чином, Мухаммед-Гірею І нічого не залишилось, як піти на поступки ВКЛ.

Взимку між литовцями і кримцями почався новий етап переговорів, метою яких стало відновлення співробітництва між цими країнами і надіслання ханом до ВКЛ свого сина заручником. Від ВКЛ переговори вели Іван Горностай і Остафій Дашкович, а з боку Перекопської Орди - Богатир-Гірей. Ще в перший свій приїзд до кримців у листопаді 1516 р. І.Горностай не зміг потрапити саме до Іслама, де була тоді ставка хана. Це сталося тому, що (як зазначав Сигізмунд І, у квітні 1517 р.) “той наш посол дітей твоїх (мається на увазі хана. – *Авт.*) за Черкасами в полі з військом твоїм знайшов…”. Кримські царевичі спочатку затримали Горностая при собі, а потім, вислухавши литовського посла,

[463] Грушевський М. Історія України-Руси...-Т. 4. – С. 327.
[464] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 706.

"…назад його з твоїм послом - з князем Жеферем і своїми до нас (короля. – *Авт.*) повернули…"[465] Так що вже 25 березня 1517 р. татари у супроводі Горностая були у Вільно. Зрозуміло, що царевичі діяли за прямою вказівкою хана. На це вказує хоча б те, що Жефер був послом Мухаммед-Гірея І і саме від нього віз лист до короля.

У своєму посланні хан писав, що раніше не міг напасти на ВКМ, бо військо ще не було готове. Тепер же він відправив чамбули, як на Московську державу, так і на Астраханський ханат[466]. До того ж, Мухаммед- Гірей І попереджав короля, щоб той остерігався "Білгородських козаків"[467]. Основною темою послання Мухаммед-Гірея І було надіслання сина до ВКЛ. Хан скаржився, що помер Станіслав Скіндер, і це ніби завадило дати заручника. Тепер же він готовий і саме для цього вимагає, аби Сигізмунд І прислав до Черкас когось з Панів-Рад, як це було ще за Хаджи-Гірея І. Тут же володар Криму називав можливі кандидатури: "…або пана Яна Миколайовича, або пана Гаштовта, або Яна Заберезинського, або пана Ілінича…"[468] Новини з Орди підтверджували ці плани. Так звана пролитовська партія на чолі з Богатир-Гіреєм отримала гору серед перекопців. За визначенням Сироєчковського, "обіцяна королем "велика казна" туманила голову Богатиря, полонила уяву"[469]. Це ж, хоча і менш поетично, стверджував інший російський дослідник - В.Каргалов[470]. Зрозуміло, що гроші були важливим фактором під час переговорів з кримськими урядовцями, проте будувати на цьому всю зовнішню політику ханату видається занадто сумнівним. Богатир-Гірей

[465]Там же. – Арк. 706.
[466] Там же. – Арк. 697.
[467] Там же. – Арк. 698.
[468] Там же. – Арк. 699.
[469] Сыроечковский В.Е. Мухаммед-Герай... – С. 55.
[470] Каргалов В.В. На степной границе. – М., 1974. – С. 51.

дійсно отримав через Горностая чималі подарунки - 1000 золотих і коштовні речі[471]. Те, що свого часу Мухаммед-Гірей, будучи ще калгою, отримав від Вільно таку ж суму грошей[472], недвозначно вказує на те, що розмір даної виплати відповідав рангу калги чи головного спадкоємця хана. Все ж не тільки гроші, але й стратегічна лінія Мухаммед-Гірея І на захоплення Волго-Донським степовим ареалом була основним підґрунтям "антимосковської" позиції царевича. На початку січня Богатир-Гірей разом з Абдрахманом виступив у похід на ВКМ, але, дійшовши до Сули, повернув назад[473]. Можливо, це була демонстрація сили перед Москвою і Вільно, хоча похід міг бути відкладений і через природні умови. Так чи інакше, але протягом усієї весни ординці кочували вздовж українських земель ВКЛ, ведучи активні переговори з місцевою адміністрацією в особі Остафія Дашковича. Цьому прикордоннику довелося взяти на себе відповідальну роль дипломата. В листі до хана від 2 квітня 1517 р. Сигізмунд І вимагав, щоб саме Дашковичу сини Мухаммед-Гірея І "присягу вчинили…"[474] Також повідомлялося, що Гаштовта і Ратомського з упомінком уже послано до Києва[475]. Тоді ж до перекопців було знову направлено Івана Горностая, який привіз "листи наші (королівські - *Авт.*) опасні (для безпечного проїзду. – *Авт.*) тому сину…", що повинен їхати "на проживання" до ВКЛ[476]. Наприкінці травня канцлер Ольбрахт Мартинович Гаштовт таки прибув до Черкас. У ході переговорів з царевичами він ставив вже відомі вимоги надіслання заручника і

[471] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 700.
[472] АЗР. – Т.ІІ. - С. 328.
[473] Каргалов В.В. Указ. соч. – С. 51.
[474] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 706.
[475] Там же. – Арк. 707.
[476] Там же. – Арк. 708.

спрямування кримських військ на Московську державу[477]. Богатир-Гірей "з карачеями з князем Агішем і князем Абдрагманом та з іншими князями і вланами", приїхавши до Черкас, перед О. Гаштовтом та "иншими слугами нашими (королівськими – *Авт.*)" присягнули[478].

Але реальний стан речей показував, що кримці не збираються виконувати своїх обіцянок. Тому Гаштовт припинив переговори, залишив Черкаси, а упоминок затримав у Києві. Єдиним реальним здобутком зимово-весняних переговорів між ВКЛ і Кримським ханатом був літній похід степовиків на ВКМ, хоча саме його хід показав, як низько впав авторитет центральної влади в очах її підданих. У серпні кримці, очолювані Алп-Гіреєм, зібралися для нападу на ВКЛ і КП. Богатир-Гірей від імені хана наказав їм ідти на Московську державу, але кочовики відмовлялися виконувати це розпорядження. І тільки надзвичайні заходи – покарання на горло деяких татарських мурз та щедрі подачки – дали змогу Богатир-Гірею примусити степовиків атакувати московські кордони[479].

В перші роки правління Мухаммед-Гірея І литовський уряд намагався продовжити з ним відносини, що базувалися на принципах, досягнутих в останні роки життя його попередника Менглі-Гірея І. Хоча ВКЛ вдалося досягнути деяких успіхів, проте вони мали лише тактичний характер і не змогли вирішити головної мети – припинення татарських нападів на українські землі, як Литовської так і Польської держав.

---

[477] Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 307.
[478] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 725, 728.
[479] Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 307.

РОЗДІЛ 5. ВОЄННІ КАМПАНІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВКЛ 1517-1520 РР.

Наприкінці вересня 1517 р. розпочався черговий спалах кримської агресії на українські землі. Степовики напали на Поділля, розбивши там невеликий загін коронних військ[480]. У листопаді кочовики повторили свій напад. На цей раз кримці дісталися не тільки подільських, але й волинських земель. Щоправда, загонам, очолюваним Сецидньовським і Творовським, вдалося перехопили татарські чамбули, завдати їм відчутних втрат і відкинути нападників до їх кочовищ на Дніпрі[481]. Польські прикордонні урядники і на цей раз не обмежилися пасивною обороною, а вийшли в степ, де перехопили гінця Ахмат-Гірея з листами від Селіма І[482]. У Вільно і Кракові були не на жарт стурбовані цими двома осінніми нападами. До того ж молдавський правитель Стефаниця став проводити відверту антитурецьку політику і попросив у поляків допомоги[483]. На початку 1518 р. польська шляхта ухвалила кредити на утримання на українських землях 3 тис найманого війська. Тоді ж вийшла постанова, за якою шляхта усієї корони поділялася на три частини, які по черзі повинні були служити на південному кордоні[484].

У 1518 р. Мухаммед-Гірей І корегує свій зовнішньополітичний курс: захоплення Астрахані, нижньої Волги і Прикаспійського степу тепер планувалося втілити у життя не через конфронтацію з ВКМ, а навпаки, за його допомогою. Ідея ця не була новою. Кримський уряд зондував почву в цьому напрямку ще у 1516-1517 роках. Але тоді московські дипломати не бажали обговорювати дане питання,

---

[480] Грушевський М. Історія України-Руси... – Т. 7. – С. 27.
[481] Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 308.
[482] Ibid. – S. 308.
[483] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 727.
[484] Грушевський М. Історія України-Руси... – Т. 7. – С. 27.

та й ставка на союз з ВКЛ переважала серед кримського проводу. В червні 1517 р. кримський посол у Москві подав Василію III нові пропозиції Мухаммед-Гірея I, за якими той обіцяв після захоплення Астрахані, "…де твій ворог не буде, і я сам на нього піду: в який час мені велиш піти, в той час піду."[485] Така позиція хана пояснюється, на нашу думку, все більшою втратою його впливу як, зокрема, в країні, так і в усьому регіоні. Могутня опозиція, очолювана Ахмет-Гіреєм і підтримувана Москвою та Стамбулом, не давала Мухаммед-Гірею I можливості силовим шляхом досягти поставленої мети. Більше того, кримці навіть не могли ефективно захистити свої кордони як від нападів прикордонників з українських земель ВКЛ і КП, так і від вторгнень ногайських та астраханських орд, що дедалі відчутніше давалися взнаки. Так, восени 1516 року ногайці і астраханці, увірвавшись на територію Кримського ханату, розгромили улуси Асан-Мурзи так, що той "…тільки що сам втік…"[486]. Після дворічної перерви, викликаної посиленням конфронтації між Астраханським ханатом і ногаями, ці орди знову повторили свій похід на Крим. На початку літа 1518 р. ногайці з астраханцями швидким рейдом дійшли до Дніпра в районі Таванської переправи й загнали улусів та перекопців до кримського півострова, внаслідок чого останні були відрізані від північних країн. Це одразу далося взнаки на дипломатичному рівні. Ногайці перехопили литовського гінця, толмача Ромодана[487], а астраханці, у свою чергу, розбили кримсько-московську посольську валку. Хоча послам Кудаяру та Мелищеву і вдалося врятуватись, усі коштовності, включаючи упоминки кримців Василію III, були втрачені[488]. Напади заволзьких орд були тим

[485] Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 308.
[486] Памятники дипломатических сношений... – Т. 95. – С. 443.
[487] Там же. – С. 365.
[488] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 727.

небезпечніші, що мали підтримку, а, можливо, і пряме заохочення в середині кримської держави. На це недвозначно натякав Ахмат-Гірей московському послу І.Г. Мамонову у жовтні 1517 року: "…а я собі друзів пошукаю в Нагаях і в Астрахані,…"[489]. Зближення з ВКМ і покращення стосунків з Османською імперією давало Мухаммед-Гірею І можливість зміцнити своє становище.

Влітку 1518 р. Кримська держава організовує великій похід проти Молдавії і ВКЛ. Сам хан повідомляв до Москви в серпні 1518 р., що "…на Литовський юрт сина свого Богатир-Гірея, і Алп-Гірея, а брата мого Ахмат-Гирей солтанова сина Геммет-Гірея в головах послав ..., а з ними сто тисяч раті". Тут же хан вималював перспективи перед Василієм III: "…як Бог дасть, я або на Астрахань, або на Київ піду,…", а також висловив побажання, аби великий князь поквапився - "…суди і тюфяки (вид гармат. – *Авт.*) і пушки велів приготувати,…" для захоплення вищевказаних міст[490]. Що ж до масштабу акції, то Мухаммед-Гірей І явно перебільшував. М.Бєльський у своїй хроніці повідомляє про 15000-не військо, основний удар якого прийшовся по Молдавському воєводству, яке в цей час конфліктувало з Туреччиною, а на ВКЛ пішли окремі загони з його числа[491]. Мухаммед-Гірей І недарма перебільшував свої сили і наголошував, що послав їх на Литовську державу, бо саме в той час московські війська розпочали наступ на центральні області ВКЛ, завдаючи основного удару в напрямку Полоцька.[492] Воєнна акція кримців (не дивлячись на початкові успіхи, коли їм вдалося заглибитись у внутрішні

[489] Памятники дипломатических сношений... – Т. 95. – С. 366.

[490] Там же. – С. 514.

[491] Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – T. II (Kn. IV, V). – S. 1003.

[492] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 730-732; Dr. Marja Kuzminska Olbracht Marcinowich Gasztold. Б.м. б.д. – S. 365-366.

території Молдавії і Волині) закінчилася невдало. Молдавські війська разом з тритисячним прикордонним військом КП розбили татарські чамбули і відбили полон[493]. На Волині кримці теж зустріли організований опір, особливо відзначилися загони князя Костянтина Острозького і Остафія Дашковича. Мартін Кромер писав, що вояки під їх керівництвом завдали нападникам три поразки, щоправда подробиць польський хроніст не повідомив[494]. Дещо більшу інформацію про ті події подає М.Бєльський. Згідно з його повідомленням, князь К.Острозький знищив ворожий відділ у 800, а Остафій Дашкович - у 300 ворожих вояків[495]. Загальні втрати степовиків були настільки великими, що московський посол у Криму Остафій Андрєєв повідомляв Василію III: "…Так, государ угадують, що половина людей вийшла з Волох, а всі ті, государ, вийшли піші, а Богатир царевич був, государ, у Черкасах (маються на увазі українські землі в складі ВКЛ. – *Авт.*), і Черкаси його, государ, побили; кажуть, государ, тільки третина людей вийшла з Черкас, а два жереб'я людей побито"[496]. Перемога над агресорами, отримана силами українських полків, привела до того, що відпала необхідність відкликати вояків з московського фронту, а це, в свою чергу, посилило литовські війська, які там знаходилися, і привело до перемоги над московитами[497].

Успіхи зміцнили зовнішньополітичну позицію ВКЛ, внаслідок чого воно переходить до наступу – спочатку проти Московської держави, а потім і проти Криму. В останньому

---

[493] Ochmanski I. Organizanja obrony... - S. 309.

[494] Marcin Kromer Mowa na pogrzebie Zygmunta I oraz o pochodzeniu I o dzieash polakow. Ksiegi XXIX I XXX. – Pojezierze-Olsztyn, 1982. – S. 118.

[495] Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1004; Панашенко В.В. Назв. Пр. – С. 124-125.

[496] Памятники дипломатических сношений... – Т. 95. – С. 607.

[497] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 730-732; Dr. Marja Kuzminska Op. Cit. – S. 365-366.

боротьба між Мухаммед і Ахмат-Гіреями на початку 1519 р. досягла свого апогею. Московський посол писав, що Ахмат-Гірей виступив проти свого коронованого брата, почав збирати сили навколо Очакова, а до османів відправив по допомогу свого сина Геммет-Гірея[498]. Фіналом цієї міжусобиці було вбивство Ахмат-Гірея. Користуючись тим, що кримці, які кочували на дніпровських улусах, втратили свого керівника, а хан ще не встиг повністю їх підпорядкувати, з Черкас під Очаків посилаються українські козаки, де останні, як пізніше скаржився хан, "…улуси и городи наші погромили, багатьох людей наших побили, коней і овець стада, багато лиха вчинили…"[499]. Розмах воєнної акції козаків вказує як на їх велику чисельність, так і на ретельну підготовку походу. Казимір Пуласький вважав, що мова йшла про похід Лянцкоронського 1516 року[500]. Але поважний вчений помилявся, бо у королівських листах до хана від 13 грудня 1519 і 1 березня 1520 роках прямо вказується на 1519 рік: "…а над то ще сього літа…", на противагу походу Лянцкоронського, що відбувся раніше[501]. Цікаво, що уряд Сигізмунда І, констатуючи козацькі походи як факт, не збирався при цьому виправдуватися за них. Причина цього, як на нашу думку, полягає не тільки в тому, що українські вояки діяли якщо не за вказівкою, то, принаймні, за мовчазної згоди уряду. Справа в тому, що хоча ВКЛ і втратило в останній третині XV ст. землі в пониззі Дніпра, офіційно ніколи цього не визнавало, а тому татарські міста Очаків та Іслам вважалися у Литовській державі незаконно збудованими на її власній території фортецями, а значить, і походи підданих ВКЛ були, так би мовити, "легітимними". Крім того неподалік Очакова в

[498] Памятники дипломатических сношений... – Т. 95. – С. 607.
[499] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 790-791.
[500] Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 320.
[501] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 736, 742.

Хаджибеєвському лимані видобувалася сіль, яку з давніх давен українські уходники вивозили на ринки Литви і Польщі. Обкладання податками „чумаків” було важливою частиною доходів кримської скарбниці. В той же час литовські піддані намагалися уникнути цього. Матвій Меховський писав, що нерідко траплялися випадки, як візників солі захоплювали в полон татари з Очакова разом з 200-300-ми возів[502]. Таким чином козацькі напади в цей регіон розхитували контроль кримців над соляними промислами. Через кілька років хан уже прямо називає візників солі козаками[503].

Ослаблення опозиції дало можливість Мухаммед-Гірею І об’єднати країну і зміцнити свою владу над усіма татарськими улусами, що входили до складу Кримського ханату. Зміцнення держави відкривало перед ханом нові політичні перспективи, але найпершим була організація нового широкомасштабного походу, який краще за все зміг би підняти авторитет центральної влади в очах кочовиків. Метою чергової агресії кримців стали українські землі у складі Польщі. Те, що вибір пав саме на ці території, не було випадковим. На відміну від Московської держави, де кордон був добре укріплений засіками, фортецями і чисельними військами, південні кордони ВКЛ і КП укріплені, як уже зазначалося вище, були слабко. До того ж усі фортифікації зводилися до поодиноких міст-фортець, не з’єднаних між собою суцільною лінією засік, валів, ровів тощо, як це мало місце у ВКМ. Якщо ж до цього додати, що постійних військ на самому кордоні було мало, іноді всього кількасот вояків, то картина виглядає жалюгідною. Окрім стратегічних міркувань, польський напрямок був обраний, напевно, ще й тому, що улуси покійного Ахмат-Гірея були орієнтовані саме на Правобережну Україну, а отже, напади на ВКЛ і КП задовольняли місцеву татарську верхівку і в разі успіху

[502] Матвей Меховський „Трактат о двух Сарматиях”. – Л., 1936. – С. 96.
[503] Acta Tomiciana. – T. 6. – Poznan, 1857. – S. 103.

остаточно привертали її на бік Мухаммед-Гірея І. Сам хан уже через півроку після походу показував його Сигізмунду І як "народну ініціативу", що виникла під впливом затримки упомінок і нападів українських козаків. В той же час саме кримський правитель, зважаючи на минулорічні договори з королем, ніби намагався їх зупинити і послав для цього Богатир-Гірея. Останній же, догнавши степовиків уже біля польських кордонів, не зміг повернути кримців і був змушений, за словами хана, приєднатися до нападників[504]. Хан, як і раніше, намагався подати агресивні дії своїх підданих як самостійні. Але вже сама чисельність нападників – 40 тисяч[505] - та їх організовані дії відкидають будь-які ілюзії щодо спонтанності цього заходу Кримського ханату.

У ВКЛ і КП, ймовірно, добре володіли інформацією про політичну ситуацію в Кримській державі, що склалася на кінець зими-початок осені 1519 року і не створювали собі ілюзій з приводу спокою кордонів з боку степовиків. Литовська держава, зайняте війною з ВКМ, тримало на східному кордоні більшість своїх сил і не могло виділити чисельних воєнних контингентів для захисту українських земель. Тому, як це часто бувало і раніше, оборона краю лягала в основному на плечі місцевого населення. Загальне керівництво лежало на князі Костянтині Острозькому, якого, не дивлячись на його посаду головного гетьмана ВКЛ, король залишив на Волині. Литовське керівництво не обмежилось єдиними оборонними заходами. Вже згадуваний козацький похід 1519 року під Іслам і Очаків, окрім вищезазначених причин, мав, на нашу думку, на меті якщо не зірвати літні напади кримців, то принаймні по можливості затримати їх за рахунок блокування переправ і захоплення татарських коней. Уряд Польщі теж не сидів склавши руки. В березні 1519 р. на Петрківському сеймі було запроваджено спеціальний податок

[504] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 736.
[505] Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 313.

по 12 грошей з лану для воєнних потреб у т.ч. і на захист проти татар[506].

В липні 1519 р. сорокатисячне військо Кримського ханату атакувало Волинь. Не затримуючись там надовго, воно перейшло Південний Буг і почало плюндрувати землі Галичини. Деякі загони степовиків сягали навіть Вісли. На перехоплення нападників поспішив князь Костянтин Острозький з волинцями, приєднуючи до себе по дорозі загони подільської і галицької шляхти. За королівським наказом до литовського гетьмана надійшло і коронне військо, розташоване на Поділлі. Об'єднані війська розташували свій табір над Південним Бугом, неподалік від міста Сокаль. На протилежному березі річки розкинули свій кіш татари. Враховуючи чисельну перевагу ворога[*], Острозький пропонував не вступати у відкриту битву, а, використовуючи перевагу в стратегічній рухливості союзного війська, бо татари були переобтяжені великим обозом і полоном, нав'язати кримцям маневрову війну – атакувати їх на переправах або вночі під час стоянок тощо[507]. Проте керівники польських підрозділів, звинувачуючи литовського гетьмана у нерішучості, виступали за генеральну битву. Князь Костянтин, не маючи можливості переконати своїх

---

[506] Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 313.

[*] Союзне військо складалося з 1000 волинців, приблизно стільки ж налічувалося подільської і галицької шляхти. Коронне військо мало у своєму складі 3000 служебних.. А з урахуванням озброєних похолків – приблизно по 3 пахолка на кожного товариша, повна його чисельність могла сягати близько 12 тис вояків [Kolankowski L. Obrona Rusi... – S. 476; Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 315]. Кромер обраховував польсько-литовське військо на 4000 чоловік - Marcin Kromer Op. cit. – S. 123. Московські посли повідомляли з Криму, що війська союзників налічували 20 тис. чоловік. - Памятники дипломатических сношений... – Т. 95. – С. 671.

[507] Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 314; Herby rycerstwa ... Paprockiego... – S. 821; Wladyslaw Konopczynski Dzieje Polski Nowozytnej. – W., 1999. – S. 90.

опонентів у власній правоті, пропонував хоча б не переходити річку, а, використовуючи сильну позицію союзного табору, дочекатися підходу підкріплень (вже на підході були молдавський кінний полк у 600 вояків, Я.Творовський, який вів 500 кіннотників, та поспішали на допомогу загони волинської шляхти)[508]. Польське військове керівництво не маючи можливості переконати старого вояка, вирішило самостійно атакувати степовиків, не чекаючи підмоги. Другого серпня 1519 року хоругви коронного війська, перейшовши Південний Буг, розпочали наступ на татарські бойові порядки. Кримці, очолювані Богатир-Гіреєм, застосували свою класичну тактику. Спочатку степовики, вдаючи відступ, заманили жовнірів на територію спаленого Сокаля. Там коронна кіннота, потрапляючи, за словами Михалона Литвина, у провали погребів, ям і підземних ходів, зруйнувала і без того розтягнуті власні бойові порядки[509]. Цим одразу скористалися кримці, які раптовою атакою оточили хоругви союзників. Від повного знищення жовнірів врятував К.Острозький, який зі своїми волинцями прикривав тил. Литовський гетьман, об'єднавши навколо себе загони подільського воєводи Мартина Камінецького, королівського маршалка і львівського старости Станіслава Ходецкого, та інших недобитків, пробився через татарське військо і сховався у Сокальському замку. Катастрофа була очевидною. Втрати союзників навіть за найнижчими обрахунками становили 1200 шляхтичів, не рахуючи пахолків, причому багато із загиблих були представниками знатних польських родин: Гербурти, Фірлей тощо[510]. Коронне військо фактично перестало існувати.

---

[508] Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 315.

[509] Литвин Михалон. Указ. соч. – С. 67-68.

[510] Szymon Starowolskij Op. cit. – S. 185; Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 316; Zygmunt Boras Poczet hetmanow polskich. – Cz. 1. – Poznan, 1991. – S. 12; Marcin Kromer Op. cit. – S. 123.

В Криму Сокаль сприйняли як видатну перемогу, чим вона, по суті, й була для Орди. Вже давно кримцям не траплялася удача знищити головне військо Польщі. Степовики з помпезністю привезли до Кіркора трофейну зброю. Тут треба відмітити цікаву деталь: татари і росіяни сприйняли Сокаль як розгром, в першу чергу, князя К.Острозького. Взагалі складається враження, ніби для Кіркора і Москви важливішим було не стільки знищення польських військ, скільки поразка такого полководця, як князь Костянтин, причому, справжня роль Острозького в битві або не бралася до уваги, або взагалі не була відома росіянам[511].

В Кримському ханаті під впливом перемоги серед татарської знаті домінували думки про повторний наступ на ВКЛ і КП. Турбуючись про оборону ВКЛ, король наказував Панам–Ради, аби „ваша милість мислили про оборону і наспіжовання (забезпечення ресурсами. – *Авт.*) замків його милості українних – Києва, Полоцька, Вітебська” та інших. Крім цього, литовські урядовці повинні були подумати “про забезпечення служебних, які на замках українських мешкають, про оплату тих, які із землі уходять, і теж о старую оплату, який рік положен на Різдво.” Мали також Пани-Ради потурбуватися про найом „тисячі коней і дворян на пенязі прийняли и по українним замкам розложили там, де їх м(и)л(о)сті” вирішать за потрібне. Також Сигізмунд І наказував литовським урядовцям добре слідкували за Ших Ахматом. Загалом же король вимагав у ВКЛ за його відсутності від зовнішніх ворогів “безпечні були”[512]. Сигізмунд І повідомляв, що вже послав служебним київського гарнізону “тисячу вісімсот золотих: половину

[511] Памятники дипломатических сношений... – Т. 95. – С. 671.
[512] Малиновский И. Указ. соч. – С. 160.

готовими пенязями, половину сукнами; а на жито у Київ двісті кіп грошей.”[513]

В Польщі теж намагалися швидко відновити оборону українських земель, проте з ряду причин не так вдало, як у ВКЛ. Король з польськими сенаторами одразу після Сокальської битви негайно почали вживати заходів щодо забезпечення захисту краю. В Польщі було видано накази щодо набору трьох тисяч служебних.[514] Крім цього, в Сандомирі було скликано сейм, на який Сигізмунд “сам своєю головою рушив, будучи в надії відворот тому поганству в панство наше і, бога, взявши на допомогу, хотіли їм отпор чинити”[515]. Шляхта погодилася на новий податок задля набору війська. Але при цьому не поспішала давати гроші, тому вже на найняті за позичені гроші війська потрібно було шукати нові варіанти позичок для подальшої виплати жовнірам[516]. До того ж, у цей час почався військовий конфлікт Польщі з Бранденбургом, внаслідок чого, як писав Сигізмунд литовським Панам –Ради наприкінці листопада 1519 року, “…служебних і суму немалую на пенязі прийняли и там уже (на північному кордоні. - *Авт.*) наперед до замків наших послали…”[517] Зрозуміло, що за таких умов чисельність найманих військ на українських землях КП не могла бути великою, і оборона краю, як завжди, лягала на плечі місцевого населення.

Ситуація, за якої обидві держави, КП і ВКЛ, встали перед проблемою війни на три фронти, змушувала Сигізмунда І і до дипломатичних маневрів. Тому король просив Панів-Ради порадитись між собою на Вальному сеймі, чи примиритися з Московською державою хоча б на кілька

[513] Там же. – С. 161.
[514] Грушевський М. Історія України-Руси...-Т. 7. – С. 28.
[515] Малиновский И. Указ. соч. – С. 159.
[516] Грушевський М. Історія України-Руси...-Т. 7 – С. 28.
[517] Малиновский И. Указ. соч. – С. 159.

років, чи воювати далі. А також подумати "…про упоминки й про посилання до царя Перекопського."[518] На закінчення своїх послань Сигізмунд І наполягав, аби Пани-Ради з сейму дали йому знати "про воєводу Київського, про царевичів – Ізтемірова сина Канівського* і про Ахматова сина (Геммет-Гірея. – *Авт.*), який у Царгороді, та про Абдрагмана…"[519]

Така зацікавленість короля пояснювалася, на нашу думку, тим, що в урядових колах ВКЛ, напевно, обговорювався план активного втручання у внутрішні справи Кримського ханату на випадок втрати Мухаммед-Гіреєм І престолу. А така перспектива існувала. За донесеннями з Туреччини московських послів Василію ІІІ наприкінці серпня 1519 р., Ширини і голова їх роду Бахтияр – мурза активно підтримували Геммет-Гірея, який мешкав у Стамбулі. Причому, за тим же повідомленням, Селім І ніби хотів посадити цього царевича або його дядька Саадет-Гірея на кримський престол, внаслідок чого Мухаммед-Гірей І "…бережеться від турецького, тому що тих царевичів жалує…"[520].

Зрозуміло, що у Вільно теж володіли подібною інформацією, і перспектива появи у ханаті протурецьки налаштованого Геммет-Гірея не дуже радувала литовських урядовців. З іншого ж боку, це відкривало перед Сигізмундом І перспективу посадити в Криму свою людину – сина царевича Ізтеміра. Нічого фантастичного в цьому плані не було, бо серед Гіреїв основним був принцип старшинства, і, таким чином, син Ізтеміра мав більше прав бути ханом, ніж Геммет-Гірей. Сама ж ідея направлення до Криму свого

---

[518] Памятники дипломатических сношений... – Т. 95. – С. 160.

* Мається на увазі син Ізтеміра – рідного брата Менглі-Гірея І. Ізтемір на прикінці ХУ ст. приїхав до Великого князівства Литовського, оселився у Каневі і став литовським служилим царевичем [Сыроечковский В.Е. Мухаммед-Герай... – С.18].

[519] Малиновский И. Указ. соч. – С. 161.

[520] Памятники дипломатических сношений... – С. 670.

ставленика могла базуватися на татарській політиці ВКЛ першої половини XV ст., коли ця держава, уміло використовуючи усобиці в Золотій Орді, садила у Сараї вигідних собі ханів[521]. Та й сам засновник Кримського ханату Хаджі-Гірей I зміг зайняти кримський стілець саме завдяки допомоги Литовської держави[522]. На жаль, брак джерел не дає можливості нам піти далі припущень. А те, що уряд ВКЛ, добре пам'ятаючи історію своїх відносин з Кримом, про що прямо свідчить листування між цими державами, залишав за собою можливість втручання у внутришньокримські справи, підтвердилося через кілька років під час міжусобної війни у ханаті.

Наприкінці листопада – напочатку грудня 1519 р. хан прислав до Торуня, де тоді перебував Сигізмунд I, королівського писаря Михайла Васильовича, захопленого в полон під Сокалем[523], у супроводі свого гінця Войсала[524]. В листі, переданому через них, Мухаммед-Гірей I згадував дружні відносини між країнами у минулому і походи татар на Московську державу. Що ж до літнього нападу кримців, то хан покладав усю провину на польсько-литовську сторону. З одного боку, мовляв, О.Гаштовт зірвав переговори у Черкасах 1517 р. і до Криму вже кілька років не присилаються королівські посли й упоминки. З іншого боку, часті напади королівських підданих ніби так розлютили татар, що ті самовільно пішли на ВКЛ і КП. Хан же, за його словами, не дивлячись ні на що, намагався зберегти мир і послав Богатир-Гірея їх зупинити, але царевичу не вдалося цього зробити[525].

---

521 Шабульдо Ф.М. Україна в державотворчих процесах... – С. 85.

522 Хроника Быховца. – М., 1966. – С. 98.

523 ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 734.

524 Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 319.

525 ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 735-736.

На думку К.Пуласького, татари не наважилися на повторну агресію, побоюючись воєнних приготувань короля. Що ж до ханського листа, то це була звичайна хитрість, мовляв, хани завжди після нападів присилали миролюбиві листи[526]. Польський вчений мав рацію, хоча, на нашу думку, головна причина, що спонукала Мухаммед-Гірея I до примирення, полягала, насамперед, у вже згадуваній внутришньополітичній кризі Перекопської Орди і поступовому загостренні кримсько-московських відносин. Приводом для цього послужила боротьба за казанський "стілець". Василій III і Мухаммед-Гірей I бачили там свого ставленика. Поки був живий казанський хан Мухаммед-Емін, ВКМ і Кримський ханат мали змогу більш-менш спокійно обходити це слизьке для обох сторін питання. Смерть же у грудні 1518 р. підстаркуватого Мухаммед-Еміна відкрила шлюзи відкритої боротьби за Казань.

Першим почав діяти московський уряд. У березні 1519 р. до Казані було відправлено касимівського царевича* Шах-Алі у супроводі московських військ. Мухаммед-Гірей I, зайнятий боротьбою з опозицією, яку до того ж підтримувала могутня Османська імперія, не мав змоги перешкодити московським діям і змушений був мовчки спостерігати за подіями на середній Волзі. Це, однак, не означало його відмови від планів по розповсюдженню впливу на Казань. Хан, ймовірно, збирався виграти час, остаточно придушити опозицію і знайти союзників. Зрозуміло, що в цих умовах першим, на кого Мухаммед-Гірей I міг опертися в своєму протистоянні з Василієм III і Селімом I, був саме Сигізмунд I.

---

[526] Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 318, 320.

* Касимівські царі та царевичи ще з середини XV ст. перебували у васальних відносинах щодо московських великих князів і були слухняними проводниками їх політики [Смирнов И.И. Восточная политика Василія III //Исторические записки. – Кн. 27. – М., 1948. – С. 18-66.].

Король, який тільки у грудні 1519 р. попереджував литовських урядовців про наміри кримців спільно з росіянами захопити Київ[527], радісно зустрів Войсала. Але, тверезо оцінивши політичну обстановку, що склалась у ханаті, Сигізмунд І не збирався поступатися власними позиціями. У своїй відповіді від 13 грудня 1519 р. він дорікав хану за минулорічні напади його синів і прямо писав, що не погоджується з обвинуваченнями Мухаммед-Гірея І. Король вимагав, аби кримці повернули полон, захоплений Богатир-Гіреєм. Що ж до пропозиції миру, то Сигізмунд І погоджувався відновити минулорічні угоди і направити до Кіркора посольство з упоминком за умови прибуття до Києва ханських послів: "…І коли ти, брат наш, (Мухаммед - Гірей І. – *Авт.*) тих послів своїх до Києва к тому року захочеш прислати, то вже буде початок твого до нас братерства і приязні…"[528] В наступному посланні від 1 березня 1520 р. королівський тон був більш жорстким. Відповідаючи на запит хана про виплату чотирирічних упоминок, що їх заборгували Криму ВКЛ і КП, Сигізмунд І перерахував збитки, що їх завдали цим державам татари, і давав зрозуміти Мухаммед-Гірею І, що це він винен королю, а не король йому. На закінчення свого листа Сигізмунд І знову нагадав хану про його послів, при цьому королівський Великий посол з річним упоминком мав відправитися до Криму тільки після прибуття татар до Києва[529]. Тоді ж було дано відповідь і Богатир-Гірею на його два листи. Царевич, пишучи, що свого часу відвернув кримців від нападу на ВКЛ і КП і за це отримав через ханського посла Августина 1000 золотих від короля, вимагав, аби йому тепер ці гроші "…вперед на кожний рік … давали…". Сигізмунд І відповів, що платити не повинен. Єдине, про що може йти мова, так це про разові

[527] Pulaski K.Machmet –Girej.... – S. 319.
[528] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 737-741.
[529] Там же. – Арк. 748-749.

подарунки за умови, якщо Богатир-Гірей свого батька "…на все наше добро буде приводити і нам сприяти і справу нашу во всьому стерегти…"[530].

Не дивлячись на активне листування урядів Кримської і Литовської держав, обмін Великими посольствами і підписання спільної угоди затримувалося. Тільки 25 жовтня 1520 р. Мухаммед-Гірей I видав ярлик Сигізмунду I[531], і вже у листопаді його Велике посольство на чолі з Овліяр-мурзою відправилося до короля. Ця тяганина з оформленням спільної угоди пояснюється все тією ж внутрішньополітичною кризою у ханаті, причому, Мухммед-Гірей I і не приховував своїх проблем перед королем[532]. Богатир-Гірей йшов ще далі, повідомляючи Сигізмунда I, що його брати і союзні ногайці погодилися присягнути лише завдяки хабарам на загальну суму 50 тис. алтин[533].

Наслідком такої слабкості авторитету ханської влади став татарський напад наприкінці 1520 року. Розраховуючи на те, що королівські піддані послабили увагу в очікуванні посольства з Криму, степовики атакували Поділля, Волинь і Київщину[534]. Правда, на цей раз прикордонні війська обох країн, пам'ятаючи гіркі уроки 1519 року, діяли більш злагоджено. На Поділлі 2-тисячне татарське військо було зустрінуте й розбите об'єднаним корпусом з 400 поляків і 200 волинців[535]. Сигізмунд I одразу почав скаржитися Мухаммед-Гірею I на дії його підданих. Король вимагав, аби хан повернув полон, а винних спіймав і покарав перед Михайлом Халецьким, якого якраз готували до відправки у

[530] Там же. – Арк. 751-752.
[531] Там же. – Арк. 783.
[532] Там же. – Арк. 794.
[533] Там же. – Арк. 804-807.
[534] Там же. – Арк. 810.
[535] Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 325.

Крим[536]. Голова Кримської держави виправдовувався тим, що нападниками були "прості люди", які діяли всупереч його волі, і урядові війська їх уже побили[537]. На цей раз, судячи з усього, Мухаммед-Гірей I не брехав. Готуючись до широкомасштабного походу на ВКМ, в якому важливу роль хан відводив литовським військам, кримському правителю було невигідно псувати і без того не найкращі стосунки з Вільно. Та й литовський уряд більше не торкався цієї теми. Швидше за все, сам напад був організований "білгородськими і очаківськими козаками" за вказівкою османів, на що прямо вказував Мухаммед-Гірей I через рік, вихваляючись, що покарав винних[538]. Цікаво, що кримський посол Овліяр-мурза мав список полонених татар у ВКМ, що дало змогу королю використати їх як зайву карту на переговорах з Кримом[539].

Бої, що протягом кількох років точилися майже по всій Україні, показали, що при належній організації і взаємодії вояків і допомоги центрального уряду можна доволі ефективно прикрити кордон. Загалом навіть сил місцевого українського населення при їх концентрації у вправних руках досить, аби захистити південні території ВКЛ. Поразка під Сокалем, була сильним ударом по обороні ВКЛ і КП, і показала, що татарським військом не можна зневажати навіть у відкритій битві.

---

536 ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 811.
537 Там же. – Арк. 815.
538 Там же. – Арк. 865, 868.
539 Там же. – Арк. 808.

Розділ 6. Військово-політичні місії Остафія Дашковича.

І без того натягнуті відносини Кримського ханата і ВКМ переросли на кінець 1520 р. у відкрите протистояння. Детонатором стало казанське питання. Василій ІІІ і Мухаммед-Гірей І хотіли бачити в Казані ханом свого ставленика. Більше пощастило кримському правителю, рідний брат якого Сахіб-Гірей у квітні 1521 р. очолив Казанський ханат[540]. Успіхи кримців були сприйняті у Москві з тривогою і гнівом. ВКМ не збиралося миритися з таким станом речей. Отже, обидві країни стрімко котилися до війни, передумовою якої став пошук союзників. Москва перетягнула на свій бік астраханців[541] і заручилася підтримкою османів. Сулейман І застерігав Мухаммед-Гірея І, аби утримався від посилки військ на ВКМ. Інакше султан погрожував: "…Піду на твою землю…"[542] На підтвердження сулейманових погроз Саадет і Геммет-Гіреї відвели Білгородську Орду "…къ Ядрину полю (за Дунай. – *Авт.*)…"[543] Так що хан, за інформацією московських агентів у Азові, "…вийшов з Перекопа геть зі всією силою, та йстав… на Молочній воді…", де, за їхніми ж повідомленнями, остерігається нападу[544]. Притиснутий з обох боків кримський володар, як і раніше, покладав свої сподівання на ВКЛ. Але на цей раз, окрім загальних фраз про дружбу, Мухаммед–Гірей І пропонував конкретну акцію, а саме спільний похід кримських і литовських військ на Московську державу[545].

У Литовській державі не створювали ілюзій щодо миру з Кримом. Сигізмунд І попереджав литовських Панів – Ради

---

[540] Памятники дипломатических сношений.... – Т. 95. – С. 678.
[541] Там же. – С. 679.
[542] Там же. – С. 682.
[543] Там же. – С. 678.
[544] Там же. – С. 678.
[545] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 824.

про кримців: "…У їх приязні більше слід остерігатися неприязні."[546] Сокальська поразка стала холодним душем для гарячих голів у ВКЛ і КП. Йшла планомірна відбудова оборони й покращення сторожової служби. Вдале відбиття татарського нападу наприкінці 1520 р. продемонструвало, що рани, завдані Сокалем, швидко загоювалися. Перспектива спільного наступу на ВКМ сприймалась у Вільно двояко. Кримсько-московський конфлікт був, безумовно, вигідним ВКЛ, бо забезпечував спокій для східних і південних кордонів держави і послабляв двох найнебезпечніших ворогів Литовської держави. Але степовики були ненадійними союзниками і в будь-який момент могли повернути зброю на своїх сьогоднішніх партнерів, як це не раз уже бувало. Окрім цього, Білгородські татари на цей момент взагалі не підпорядковувалися Криму, і, отже, небезпека їхнього вторгнення була реальною.

Тому урядовці ВКЛ робили спішні кроки по укріплюванню Києва, зміцнюючи місцевий гарнізон. Якщо наприкінці 1520 р. чисельність останнього не перевищувала 30 чоловік[547], то вже навесні 1521 р. він налічував 300 бійців піхоти та 200 в кінноті[548]. Місцевому пушкарю, з метою покращення його служби по обслуговуванню артилерії замку, ще навесні 1520 р. були надані пільги[549]. Король просив Панів-Ради ВКЛ, аби вони "…науку дали…" Андрію Немировичу і Остафію Дашковичу з приводу спільних дій з татарами, "щоб ті замки наші мали від нього (Мухаммед-Гірея І – *Авт.*) в безпеці бути"[550] За планом литовських урядовців, похід на Москву спільно з кримцями доручався О.Дашковичу, на кандидатурі якого, до речі, наполягав і

[546] Малиновский И. Указ. Соч. – С. 174.
[547] Там же. – С. 172.
[548] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 820.
[549] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 10. – Арк. 47 зв.
[550] Малиновский И. Указ соч. – Томск, 1901. – С. 174.

кримський хан[551]. Щоправда, існував і резервний варіант на випадок, якщо Мухаммед-Гірей I буде вимагати присутності у своєму стані київського воєводи за прикладом 1515 року. У цьому випадку Андрій Немирович повинен був залишити замість себе у Києві свого брата Юрія[552]. Кандидатура Остафія Дашковича не була випадковою. Для хана він був гарантією надійного тилу, бо перспектива повторення козацького нападу 1519 р. його, зрозуміло, мало влаштовувала. Для короля ж важливим було те, щоб його вояками у далекому поході керувала людина, яка добре розумілася на складних політичних хвилях трикутника Вільно–Москва-Кіркор і добре знала місцевість майбутніх воєнних дій. Остафій Дашкович якраз цілком відповідав цим вимогам.

Основу експедиційного корпусу литовців склали "…сто драбів простих а сто коней менших…" з числа київського гарнізону[553], окрім того, Остафій, ймовірно, взяв із собою і частину власного "почту". Загалом чисельність литовських вояків не могла бути суттєвою. У німецькій авторизованій редакції С.Герберштейна повідомляється про кілька сот кіннотників[554]. Що стосується артилерії, то король наказав, аби О.Дашкович взяв із собою одну малокаліберну гармату і дві гаківниці[555].

Таким чином, нечисленність експедиційного корпусу і перебування основних воєнних сил Литовської держави на південному кордоні вказує на те, що Сигізмунд I і Пани-Ради ВКЛ намагалися будь-що уникнути втягування своїх військ у серйозні бої з московитами і, отже, основну ставку робили на кримців. Не забули у Вільно й підстрахуватися на випадок,

---

551 Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 331.

552 ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 821.

553 Там же. – Арк. 821.

554 Герберштейн С. Указ. соч. – С. 174.

555 ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 821.

якщо кримці в останній момент спробують змінити напрямок свого походу з ВКМ на ВКЛ. Хоча Сигізмунд І і обіцяв хану надіслати Халецького з упоминком, як тільки кримські посли прибудуть до Києва, але не зробив цього. Таким чином, король давав зрозуміти Мухаммед-Гірею І, що гроші той отримає, тільки виконавши свої союзницькі зобов'язання. Та й сам упоминок під таким кутом зору мав вигляд цільової виплати за конкретно виконану роботу. Крім грошей, литовський уряд затримав у себе Великого посла Овліяр-мурзу, відпустивши при цьому інших послів. Вартим уваги є той факт, що ідею затримання Овліяр-мурзи як заручника королю радили "деякі приятели з Орди…"[556] Мухаммед-Гірей І вимагав від урядовців ВКЛ відпустити його Великого посла з упоминком, супроводжуючи це навіть погрозами вдатися до нападів, щоправда марно[557].

Кримська армія, очолювана самим ханом, у середині липня 1521 року вдало форсувала Оку і з'єдналася під Коломною з казанським військом Сахіб-Гірея. Під загрозою захоплення опинилася столиця держави – Москва. Василій ІІІ, кинувши свій стольний град на призволяще, від'їхав на північ. Мухаммед-Гірей І взяв з Москви чималий викуп і, що важливіше, на свою вимогу отримав грамоту від Василія ІІІ, в якій московський правитель зобов'язувався бути вічним данником хана, як його батько і пращури[558].

Задовольнившись цим, хан відступив спочатку до Рязані, а вже в першій половині серпня з величезною здобиччю повернувся до Криму.[559] Що ж до дій експедиційного корпусу Остафія Дашковича, то тут головним джерелом є Сигізмунд Герберштейн, який, можливо, зі слів

[556] Там же. – Арк. 822.
[557] Pulaski K.Machmet –Girej Op. cit. – S. 337.
[558] Герберштейн С. Указ. соч. – С. 174.
[559] Смирнов И.И. Указ. соч. – С. 38-43.

самого Дашковича[560], описав його дії у ВКМ. За повідомленням австрійського дипломата, литовські вояки набрали чималу здобич і намагалися за допомогою хитрощів захопити Рязань, але це їм не вдалося[561]. Окрім того, Остафій виконував роль посередника у переговорах Мухаммед-Гірея I з керівником рязанського гарнізону - Іваном Хабаром[562].

Після відходу кримців до своїх улусів О.Дашкович зі своїми вояками спокійно повернувся на Київщину. У Вільно високо оцінили дії черкаського і канівського старости, наслідком чого стали щедрі нагороди й призначення його Великим послом до Криму[563]. Воєнна акція кримців була використана ВКЛ для якнайшвидшого урегулювання відносин з ВКМ, а саме для оформлення перемир'я між цими державами[564]. І хоча сама угода була підписана 25 грудня 1522 р.[565], воєнні дії припинилися набагато раніше. Для Московської держави виникла серйозна проблема в особі династії Гіреїв у Казані. І ця проблема вимагала чималих напружень країни, оскільки все загрозливішою ставала перспектива поширення влади Мухаммед-Гірея I вздовж величезного московського кордону від Сіверщини на півдні і до верхніх течій Волги на північному сході. А це, в свою чергу, зводило фактично нанівець успіхи ординської політики Івана III. Вже після походу кримців 1521 р. Василій III змушений був тримати на півдні численні військові контингенти[566], що, зрозуміло, робило неможливою активну політику в бік ВКЛ.

---

560 Герберштейн С. Указ. соч. – С. 34.

561 Там же. – С. 174.

562 Там же. – С. 175.

563 Черкас Б.В. Остафій Дашкович... – С. 60.

564 Wladyslaw Konopczynski Op. cit. – S. 90.

565 Похлебкин В.В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет. М., 1995. – С. 375.

566 Смирнов И.И. Указ. соч. – С. 44.

Для Литовської держави мир теж був конче необхідним. З одного боку, країна була вкрай виснажена 11-річною війною зі своїм східним сусідом та нападами степовиків. З іншого боку, у південно-східній Європі відбулася подія, яка могла різко змінити європейський баланс сил. У 1521 році османи розпочали проти Угорщини чергову війну з метою загарбання цієї країни[567]. КП і ВКЛ не могли не занепокоїтись з цього приводу. По-перше, вони були союзниками угорців, і по-друге, успішний наступ турків серйозно загрожував їхнім кордонам. Про це повідомив у 1521 р. Сигізмунд І Панів-Ради ВКЛ[568]. Тоді ж, на весні до Угорщини було відправлено 2500 корпус на чолі з Яном Тарновським[569].

Не менше занепокоєння викликало і стрімке розширення влади Гіреїв. Антимосковська політика Мухаммед-Гірея І, безумовно, відповідала політичному курсу ВКЛ. Однак у Вільно розуміли, що Крим у будь-який момент міг повернути зброю на своїх союзників. До того ж цього домагався сюзерен Кримського ханата – Османська імперія. В цих умовах перед урядовцями і королем ВКЛ й КП постало складне завдання – використати антагонізм між Кіркором і Стамбулом на свою користь з метою захисту власних земель і поширення політичного впливу Литовської держави у Північному Причорномор'ї, а Польщі - у Молдавії.

На початку 1522 року до Криму відправилося Велике посольство, очолюване Онікеєм Горностаєм і Остафієм Дашковичем. Посли везли річний упоминок та інші коштовності й хабарі Мухаммед–Гірею І і кримській знаті[570].

---

567 Кримський А. Історія Туреччини. К. – Львів, 1996. – С. 160.

568 ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 837.

569 Там же. – Арк. 837; Wlodzimierz Dworzaczek hetman Jan Tarnowski. – W., 1985. – S. 22.

570 Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 339.

Разом з ними додому повертався і Овліяр-мурза, який перед цим присягнув від імені хана королю на Городненському сеймі[571]. Кандидатури послів були запропоновані Панами-Ради ВКЛ і затверджені королем. В усякому разі, саме це Сигізмунд І просив від литовських урядовців через Станіслава Слона наприкінці 1521 року[572]. Онікей Горностай, як відомо, вже мав досвід поїздок до Криму послом. І йому, ймовірно, доручалося вести переговори з ханом та його оточенням. А Остафій Дашкович був героєм нещодавнього походу на Москву, досвідченим прикордонним старостою, людиною, яка добре розумілася на політиці даного регіону. В обов'язки Остафія входила доставка цінностей, виконання ролі посередника в листуванні між ханом і королем, а також секретна місія резидента при дворі Мухаммед-Гірея І.

Підсилений склад посольства і великі подарунки були послані з урахуванням складної політичної інтриги, що розгорнулася в Кримському ханаті. Входження Казані в зону впливу Криму, поразка ВКМ значно зміцнювали позиції кримців. Наступ же османів на Угорщину і поява у Литовській державі Бельського з планом про відновлення Рязанського великого князівства[573] виводили Кримський ханат на одне з чільних місць не тільки у східній, а й у південно-східній Європі. На порядку денному постало питання, на чию чашу важелів Мухаммед-Гірей І кине свою Орду, підкріплену ногайцями і казанцями. Стамбул і Москва будь-що намагалися нацькувати степовиків на володіння Сигізмунда І, останні ж, зрозуміло, ставили за мету спрямувати кримців проти ВКМ і Туреччини. Причому, з боку Вільно і Кракова у переговорний процес вступили Бельський і Угорщина. В такій політичний обстановці

[571] Ibid. – S. 339.
[572] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 839.
[573] Смирнов И.И. Указ. соч. – С. 43.

Мухаммед-Гірей I, природно, почав відчувати себе повним господарем становища, який має право диктувати свої умови.

Поступове напруження у відносинах з Кримом Литовська держава почала відчувати вже влітку 1521 р., одразу після закінчення московського походу. Хан дорікав королю, що той не послав у московські землі основного війська[574]. Наприкінці 1521 р. на Петрківському сеймі в Польщі Сигізмунд I звернув увагу шляхти на "непомірний ріст потуги татар", що, за умови їхньої ненадійності, могло, на думку короля, призвести до трагічних наслідків у майбутньому[575]. Литовських Панів-Ради ще влітку того ж року голова держави попереджував: "… Слухи певні з Орди його (Мухаммед–Гірея I. - *Авт.*) … доходять, що цар Перекопський твердо на тому хоче стояти, аби міг у своїх руках Київ мати (Підкреслення - *Авт.*)"[576]. Звертає на себе увагу той факт, що в своєму попередженні Сигізмунд I пише не про безпосередню підготовку захоплення Києва, а про стратегічну ідею правителя Кримського ханата володіти "матір'ю городів руських", що було необхідно, з точки зору політичного курсу Мухаммед-Гірея I по розбудові його держави в межах колись могутнього Джучева Улуса. З прикордоння, орди і від правителя Молдавії надходили тривожні повідомлення про безперервний тиск Туреччини на кримців з метою направити їх чамбули на КП і ВКЛ[577].

Одразу по приїзді до Криму литовські посли через спеціального гінця попереджують Сигізмунда I, що султан і московський князь обіцяють хану по 15 тис. золотих. Хан розгніваний довгим затриманням свого посла і малими сумами виплат під час походу на Москву[578]. На закінчення

[574] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 842.
[575] Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 338.
[576] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 840.
[577] Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 340.
[578] Ibid. – S. 340.

свого послання Горностай з Дашковичем повідомили про головне: Мухаммед-Гірей I готується до нападу на ВКЛ і КП[579]. Останнє було логічним, з точки зору вищезгаданого становища Кримського ханату. Повторна агресія на ВКМ ще не дозріла, бо кордон цієї держави прикривався сильним військом, а, грабуючи українські землі ВКЛ і КП, хан зменшував напругу у відносинах зі Стамбулом, отримував звідти і з Москви чисельні виплати та змушував Сигізмунда I бути поступливішим на переговорах. Рейд на північний захід давав надію на приспання пильності московитів і астраханців. Не кажучи вже про те, що успішний грабіжницький похід піднімав авторитет хана серед степовиків від Білгорода до ногайських орд.

У володіннях Сигізмунда I почали вдаватися до чергових оборонних заходів. У Польщі на тому ж Петрківському сеймі було встановлено податок по 12 грошей з лану й ухвалено тримати на Поділлі 4000 служебних[580]. Після донесень великих послів, особливо Дашковича, який і пізніше тримав Сигізмунда I в курсі агресивних приготувань татар, король розіслав листи по Короні, аби шляхта трималася напоготові. Старостам і воєводам наказувалося вжити заходів щодо покращення обороноздатності ввірених їм земель і всякими правдами й неправдами, хоча б і за позичені гроші, найняти служебних. Тоді ж король, висловлюючи молдавському воєводі подяку за інформацію про турків і татар, радив йому бути напоготові і взаємодіяти з Короною[581]. Але відсутність грошей у польській казні давалася взнаки, і служебних на кордоні було мало. Тому 22 квітня, 7 червня і 12 липня 1522 р. Сигізмунд I видає спеціальні листи про збір Посполитого Рушенія неподалік

[579] Ibid. – S. 340-341.
[580] Ibid. – S. 348.
[581] Ibid. – S. 341.

Перемишля на день Святого Бартоломея (серпень)[582]. Але всі заходи короля наштовхнулися на вже звичну шляхетську сваволю. Рушеніє збиралося повільно і тільки з українських і навколишніх польських земель. Великопольська шляхта взагалі не рушила до табору. Ніякі королівські скарги, погрози, умовляння не могли примусити польську шляхту виступити до Перемишля. Зрештою і та шляхта, що вже прийшла до місця збору, поступово розійшлась по власних домівках[583].

У ВКЛ оборонні заходи, на противагу її союзниці, були більш вдалими. Правду кажучи, тут ще з літа 1521 р. зміцнювали київський замок[584]. На тому ж сеймі король разом з Панами-Ради ВКЛ видає універсал з метою підняти дисципліну під час збору Земського ополчення у Литовській державі. Цим універсалом проголошувалося, що винні за неявку до війська, невідповідне озброєння і неукомплектування почтів будуть суворо покарані[585]. 18 червня 1522 р. Сигізмунд I провів розбір скарг київських міщан на свого воєводу Андрія Немировича і вніс свої зауваження і нововведення у справу військової і дипломатичної служби Києва. Всі міщани повинні були виступати разом з воєводою, “на погоню ходити“ за татарами. Ті ж, хто не мав коня, залишалися стерегти міські і замкові укріплення. Воєвода не мав права відбирати у міщан коней, зброю і трофеї, як це він практикував на користь своїх служебників. Пійманих татар повинні були стерегти по черзі як міщани, так і князівські панські і духовні піддані. При цьому, з метою зміцнення дисципліни, король наказував у тому випадку, якщо татарин з чиєїсь зміни втече, то на винного “переведено”, якщо “його навмисно хтось відпустив,

[582] Ibid. – S. 341-342.
[583] Ibid. – S. 342-344.
[584] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 840.
[585] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 11. – Арк. 87-87зв.

той має бути покараний нічим іншим - тільки шиєю". Але тут же король додавав: "Хто з необачності, або з якоїсь пригоди татарина упустять, той не повинен бути покараний"[586].

Така увага до полонених татар вказує на те, що доволі нечисленне населення Київщини успішно вело малу прикордонну війну, сторінки якої часто не відображались у державному листуванні ВКЛ і Криму. В дипломатичних повинностях зміни зводилися до звільнення міщан від піднімання послів. Щоправда, цей привілей кияни мали й раніше, але воєвода систематично порушував його. Тому король переводив обслуговування послів на державну казну. Воєвода був повинен тепер попереджувати уряд про наближення послів і отримувати на них спеціальні пенязі. На випадок їх запізнення він мав позичати гроші у місцевої князівської, панської або духовної людності, а держава повинна була віддати борг пізніше. Крім того, щорічно воєвода мав отримувати на татарських гінців по 100 кіп грошей[587]. Українська шляхта отримала обов'язок виступати періодично на заставу до Києва. Зберігся документ, за яким у липні в Києві стояла застава чисельністю не менше 337 чоловік, очолювана Юрієм Немировичем – братом місцевого воєводи[588]. У серпні по ВКЛ було оголошено загальний збір шляхти. Причому великому гетьману князю Костянтину Острозькому давалися надзвичайні права – карати тих, хто не з'явився[589]. А на кінець року було ухвалено тримати на кордоні 2000 дворян за гроші[590]. Можливо, саме тоді відбувся один чи декілька козацьких походів на кримців. На це наштовхує той факт, що в ярлику, виданому в наступні

[586] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 10. – Арк. 86 зв.
[587] Там же. – Арк. 87зв-88.
[588] Там же. – Арк. 104.
[589] Там же. – Арк. 90зв-91зв.
[590] Ochmanski I.Op. cit. - S. 384-385.

місяці Мухаммед-Гірей I дозволяє козакам вільно купували сіль, сплачуючи лише половину мита[591].

Воєнні приготування у Литовській державі і Польщі, хоч і не завжди вдалі, все ж зіграли свою роль, і хан був змушений відмовитися від агресії. І вже 9 серпня 1522 р. Мухаммед-Гірей I знову присягнув перед О.Горностаєм та послав до короля відповідного листа[592]. Крім присяги, хан через Остафія Дашковича довів до відома короля: "…З тобою (Сигізмундом I. – *Авт.*), братом нашим, так і з королем угорським справа наша одна є…"[593]. Спроби втягнути хана до союзу з угорцями робилися вже з весни – на Балканах агентом Сигізмунда I виступав Ян Тарновський[594]. І от нарешті хан виразив свою готовність розпочати переговори з антитурецьким блоком Ягеллонів. Після надіслання до Кіркора листа від угорського короля Мухаммед-Гірей I приймає важливе рішення. Він виражає готовність послати до Угорщини свого посла. В історіографії часто домінує думка, ніби кримські хани були сліпою зброєю в руках османів. Проте зовнішня політика Мухаммед-Гірея I, особливо у 1521-1523 рр., явно йде врозріз із політикою турків. І якщо походи на ВКМ можна ще розглядати як непокору норовистого хана, то переговори з країнами, з якими Османська імперія вела виснажливі війни, прямо вказують на те, що правитель Криму остаточно відчув себе незалежним правителем, рівним султану. В своєму листі до короля Мухаммед-Гірей I спростував чутки про своє примирення з Сулейманом I і писав, що на вимогу останнього припинити воювати московські землі, він дав тому таку відповідь: "…Я відаю, що

591 Acta Tomiciana... – T. 6. – S. 103.
592 Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 344.
593 ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 863.
594 Wlodzimierz Dworzaczek Op. Cit. – S. 23.

маю з холопом своїм з московським вчинити, а ти цар в те, не вступай"[595].

Взимку Мухаммед-Гірей I обіцяв на чолі 300 тис. армії виступити проти ВКМ і вимагав, аби Сигізмунд I прислав до нього рязанського великого князя, бо саме з ним хан хотів йти у похід. На випадок королівської відмови чи затримки Мухаммед-Гірей I погрожував, що "великий гнів на вас буду мати," і на ВКМ похід не відбудеться[596]. Але позиція Сигізмунда I була непохитною. Рязанський князь поїде до Криму тільки після повернення О.Дашковича[597] або в обмін на належних закладників[598]. Дещо згладжуючи тон своєї відмови, король сам розписував переваги утворення Рязанської держави під протекторатом Кримського ханата[599]. На думку російського вченого Д.Іловайського, контакти рязанського князя Івана Івановича з Мухаммед-Гіреєм I розпочалися ще у 1519-1520 рр. Ходили чутки, ніби князь навіть хотів одружитися з донькою хана, за що у 1520 р. і був заарештований у Москві. Беручи до уваги цей факт, Іловайський припускав, що серед причин, які спонукали Мухаммед-Гірея I до походу на ВКМ у 1521 році, було захоплення Рязані і введення її до сфери кримських впливів[600]. Підтвердженням цього, на нашу думку, може служити факт облоги кримцями Рязані, а також намагання хана як мирними*, так і силовими** засобами захопити місто.

---

[595] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 864.

[596] Там же. – Арк. 866-877.

[597] Там же. – Арк. 869.

[598] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 11. – Арк.101.

[599] Там же. – Арк. 100-100 зв.

[600] Иловайский Д. История Рязанского княжества. – М., 1858. – С. 231-237.

* Ще під час облоги Москви Мухаммеду I вдалося змусити російський уряд видати йому грамоту, в якій Василій III визнавав себе залежним від кримського хана. Мухаммед I послав цю грамоту рязанському воєводі Хабару з вимогою здати місто. Але московський намісник

Взагалі, ідея реставрації удільних князівств татарськими ханами, як вдало підмітив Казимир Пуласький, не була новою. Відомо, що Ших Ахмат, останній правитель Великої Орди, мав види на Тверське велике князівство[601]. Та й батько Мухаммеда - Менглі – Гірей І виношував плани щодо відновлення Київського князівства під своєю зверхністю[602]. Особливо імпонувало королю повідомлення про підготовку нового наступу на Московську державу, про що повідомляв Дашкович[603]. Правда, правитель ВКЛ і КП тут же обмовився, що Литовська держава змушена примиритися зі своїм східним сусідом, по причині османського наступу на Угорщину[604]. Однак, якщо хан все ж організує похід на володіння Василія ІІІ, то Пани-Ради ВКЛ зможуть допомогти кримцям у цьому[605]. Все вказує на те, що у Вільно хотіли повторити ситуацію літа 1521 р., аби хан сам тягав каштани з вогню, воюючи з ВКМ, а їх війська стояли в той час на кордоні. Мухаммед-Гірей І, зі свого боку, намагався натиснути на короля через послів останнього. Для них спеціально створювали незручності у мешканні, грабували їхніх слуг, а королівського посла Ясмана взагалі заарештували[606]. Зрозуміло, що тиск з боку кримців на литовське посольство міг мати й іншу мету. Хану було вигідно, аби його зовнішні супротивники бачили це. Хоча

проявив хоробрість і кмітливість: місто оборонив, а грамоту залишив у себе (про це докладніше див. Герберштейн С. Указ. соч. – С.174).

** Мається на увазі невдала спроба О.Дашковича за допомогою хитрощів захопити Рязань Герберштейн С. Указ. соч. – С. 174.

601 Pulaski K.Machmet –Girej Op. cit. – S. 346.

602 Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV-XVI вв. – М., 1963. – С. 238.

603 ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 11. – Арк. 101.

604 ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 870.

605 ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 11. – Арк. 101 зв.

606 Там же. – Арк. 102 зв.

одне й не виключає іншого. Окрім того, Мухаммед-Гірей І, готуючись до широкомасштабного походу, напевно, хотів мати побільше заручників з боку ВКЛ. І його побоювання за свої тили з боку цієї держави, як показало майбутнє, не були марними. Ставлення оточення Сигізмунда І до угод, підписаних з кримцями і до хана, зокрема, гарно характеризує каламбур Томіцького „цар поганський і мир з ним поганський"[607]. Коли ж хан відправився в черговий похід, то цей королівський радник сказав „Боже, дай аби він звідти не вийшов"[608].

На початку 1523 р. правитель Криму вирушив у далекий похід на Астрахань. Ця зовнішньополітична акція стала апогеєм успіхів Мухаммед-Гірея І[609]. Хан у союзі з ногайцями, "…з великим військом підійшовши, захопив Астрахань"[610]. Таким чином, під його владою були зібрані всі основні татарські держави Східної Європи[611]. Як справедливо зауважив О.Галенко, Мухаммед–Гірею І вдалося, по суті, відновити Золоту Орду, тільки під новою династією[612].

Зміна напрямку політичного курсу Кримського ханату з українських земель ВКЛ на землі, розташовані у Волжському басейні та війна цієї держави з ВКМ виявилися найбільш надійною гарантією безпеки українських земель з боку степовиків. У той же час місії О.Дашковича до кримців показали, що навіть у часи своєї найбільшої могутності Кримський ханат відчував себе вразливим з боку

---

607 Acta Tomiciana... – T. 6. – S. 231.

608 Ibid. – S. 231.

609 Герберштейн С. Указ. соч. – С. 183.

610 ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 911.

611 Смирнов И.И. Указ. соч. – С. 46; Би-Арслан Балбекович Кочекаев Указ. соч. – С. 62.

612 Галенко О.І. Дипломатія Кримського ханату (середина XV ст. – 1783) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. - С. 243.

прикордонних земель ВКЛ, передусім Київщини та Поділля. Припинення війни з Московською державою створювало передумови для концентрації литовського уряду на кримській політиці.

РОЗДІЛ 7. ЗМІНА СИЛ.

Успіх Мухаммед-Гірея І виявився тимчасовим. Ногайські мурзи, що спочатку підтримали хана, побоюючись зміцнення його влади, перейшли на бік його супротивників, що змінило весь хід астраханської кампанії Криму та визначило її результати. Очолювані князями Мамаєм і Агішем, вони виманили Мухаммед-Гірея І з Астрахані і вбили його разом з калгою і свитою, після чого розгромили трьохтисячний загін, що супроводжував хана[613]. Таким чином слова Томицького виявилися пророцькими. Більшість війська було розпорошено по степах і окремими групами поверталися до рідних улусів. Першими в Крим повернулися двоє синів хана, Газі- і Бабу-Гіреї, разом з п'ятдесятьма князями. Їх переслідували заволзькі татари на чолі з Ших-Айдаром[614] - сином хана Великої Орди Ших Ахмата[615], а також ногайці під проводом князів Мамая та Агіша[616], які наприкінці березня 1523 р. заблокували півострів з півночі. Перейшовши Перекопський перешийок і розташувавшись табором біля Солоного озера, нападники вислали два загони до столиці ханата Кіркора і головного міста ширинівського роду Старого Криму з метою спустошення улусів[617]. Поки тривало розорення Криму, з Астрахані надійшло зібране кримськими князями з роду ширинів Мемешем і Давлет-Бахтієм 12-тисячне військо, яке розбило дорогою ногайського князя Кошума і магитського князя Удема[618]. Кілька днів по

---

613 Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 348-349; Сыроечковский В.Е. Мухаммед-Герай... – С. 57; ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 887, 911.

614 Малиновский А.Ф. Указ. соч. – С. 335.

615 ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 911-914.

616 Владимирский летописец //ПСРЛ. – 1965. - Т. 30. – С. 146.

617 Малиновский А.Ф. Указ. соч. – С. 335; Смирнов И.И. Указ. соч. – С. 4-5.

618 Малиновский А.Ф. Указ. соч. – С. 335.

тому під стінами Перекопської фортеці відбулася битва кримських татар з головними силами заволжців та ногайців. Кримські татари зазнали поразки й змушені були шукати захисту за стінами перекопських укріплень, гарнізон яких на той момент складався з турецьких яничарів[619]. За свідченням сучасників, турецькі вояки мотузками втягували татар на стіни. Тоді ж переможці послали два загони під Очаків, де захопили в полон чотирьох кримських царевичів, з них двох Гіреїв – Шан-Гірея і Ша Іслама – було вбито, Мерет-Гірея, Бетігіреєва сина, відпущено до Перекопа, а сина Мухаммед-Гірея І Іслам-Гірея - забрано у неволю. Нападники, однак, не змогли захопити жодного кримського уфортифікованого міста. Через два тижні після битви, заволзькі й ногайські татари вирушили до своїх улусів[620].

Поразка кримських татар під Астраханню і спустошення земель Кримського ханату заволзькими та ногайськими ордами, а також відсутність найвищої ланки ієрархії влади внаслідок загибелі хана і калги, одразу позначилися на зовнішній політиці ВКЛ. Склалися сприятливі умови щодо захисту власних південних кордонів і спроб хоча б часткового повернення свого впливу у Північному Причорномор'ї. Литовська держава не тільки припинила сплату щорічних упоминок, а й навіть у Києві було перехоплено кримських гінців, що вже поверталися додому, і відібрано у них коштовності, передані королем Мухаммед-Гірею І[621]. Війська ВКЛ, очолювані Остафієм Дашковичем, навесні 1523 р. захопили і знищили в пониззі Дніпра кримське місто-фортецю Іслам, яке було розташоване на лівому березі[622]. Як пізніше скаржилися урядовці

[619] Pulaski K.Machmet –Girej... – S. 349.

[620] Владимирский летописец... – С. 146; Малиновский А.Ф. Указ. соч. – С. 336.

[621] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 906.

[622] Сыроечковский В.Е. Пути и условия сношений Москвы с Крымом на рубеже XVI в. //Известия академии наук СССР. – Л., 1932. – С. 227.

Кримського ханату Панам-Ради ВКЛ, литовські вояки "…город Іслам зламали і сказили и гармати побрали і кілька татар з гарматами і з дружинами і з дітьми своїми, що ховалися неподалік Дніпра" захопили в полон. Не зупиняючись на цьому, нападники вийшли в море, де "два кораблі взяли і людей в них побили і на чотири тисячі золотих побрали…"[623] Загальні ж збитки кримці рахували на 9 тис. золотих і 90 тис. аспр[624]. В документах збереглося свідчення про те, звідки були вояки, що здійснили операцію по знищенню татарської фортеці. Князь Адрагман, правитель Іслама з часу його заснування, скаржився королю, що це зробили вояки "з україних городов"[625]. А такими "городами" для кримців були міста Київщини і Поділля. Таким чином, похід у пониззя Дніпра був продуктом мілітарної сили населення українських земель у складі ВКЛ. А це, в свою чергу, черговий раз підтверджує те, яке місце і роль відводилися Україні у кримській політиці Литовської держави.

Знищення Іслама було дуже серйозною втратою для Кримського ханату, оскільки це фортифікаційне місто контролювало відторгнуте свого часу від ВКЛ усе південне Подніпров'я. Крім того, Крим втратив контроль над стратегічно важливою Таванською переправою[626].

---

[623] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 911.

[624] Там же. – Арк. 911-912.

[625] Там же. – Арк. 905.

[626] Сыроечковский В.Е. Мухаммед-Герай... – С. 7. (Іслам – Кермен був побудований Менглі-Гіреєм у 1506 р. Ця фортеця прикривала з Півночі Очаків і разом з ним становила опору кримської влади у Північному Причорномор'ї від півострова Крим до Білгорода. Крім того, Іслам слугував опорним пунктом, з якого кримсько-турецькі агресори здійснювали свої руйнівні напади на ВКЛ, Польщу і Молдавію, оскільки під захистом фортеці перебувала Таванська переправа – найзручніше місце для переправи через Дніпро, через яку проходили основні торговельні шляхи між Заходом і Сходом. Стягнення мита з

Перші наслідки цих подій одразу ж далися взнаки. Десь наприкінці весни того ж року, між ВКЛ і заволзько-ногайськими ордами розпочалися переговори, ініціатором яких стала Литовська сторона, яка прислала до ординців спеціального гінця[627]. Зміст переговорів зводився до встановлення антикримського союзу і звільнення екс-хана Ших Ахмата. Фактично Сигізмунд І повернувся до політики своїх попередників Ольгерда і Вітовта, а саме - маніпулювання різними татарськими ордами з метою захисту власних кордонів. Недарма ногайські мурзи вихвалялись перед Сигізмундом І: "…Від перекопського не остерігайтеся, безпечні будьте, коли вже ми тут, і обіцяли "Перекоп і Кіркор взяти…"[628] Молдавский воєвода через свого гінця в лютому 1524 р. повідомляв до Криму, що заволжці і ногайці обіцяють Сигізмунду І повернути під його владу міста Іслам і Очаків[629]. Недарма у своєму посланні до Панів-Ради ВКЛ король писав: якби "…син царя заволзського…з обома ордами заволзською і ногайською на поле витягнув….", тоді б "цар Перекопський, чувши про це, не смів би з царства свого людей своїх посилати панств наших казити"[630].

Уряд ВКЛ погодився відпустити на волю екс-хана і навіть запропонував процедуру поступової передачі Ших Ахмата з рук у руки. Передбачалося, зокрема, що, спочатку до заволжців і ногайців буде послано "з вашими послами…дворянина нашого Матвія Заморанка, і що б ви перед тим нашим послом як цар, так і всі мурзи нам присягу вчинили на том що брата нашого Ших Ахмата, царя, матимете собі государем, потому як і предків його і його самого мали". Крім того, литовський посол мав визначити

купецьких валок на Тавані становило істотну статтю доходу Кримської скарбниці) – Там же - С. 7.

627 ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 911.

628 Там же. – Арк. 911-914.

629 Смирнов И.И. Указ. Соч. – С. 50.

630 ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 938.

“про той рік певний…”, коли відбудеться звільнення хана[631]. Місцем для цього було обрано південну Наддніпрянщину: “Аби вони і з усіма своїми улусами підкочували до Тавані близько міста його милості Черкас…А государ наш король його милість брата свого (Ших Ахмата. – *Авт.*) надавши йому необхідні речі, к тому часу з Києва до них відпустив…„[632].

В той час, як Литовська держава і заволзько-ногайські орди вели жваві переговори, в Кримському ханаті поступово розкручувався маховик внутрішньополітичної кризи. Відсутність найвищої ланки ієрархії влади змусила кримську знать, не гаючи часу, обрати нових хана і калгу. Ними стали діти Мухаммед-Гірея І Газі– і Бабу-Гіреї відповідно[633]. Але Сулейман І, не визнаючи цей крок кримських князів і мурз, прислав до Кафи Саадет-Гірея у супроводі 200 яничар[634]. Наявність турецьких гвардійців при хані є показовим фактом, оскільки яничари, за визначенням російського вченого Петросяна, були „важливим інструментом у руках султанів, за допомогою якого ті досягали мети по збереженню й зміцненню своєї влади на завойованих територіях”[635]. У країні, і без того постраждалій від зовнішніх ворогів, було встановлено двовладдя. Ситуація вимагала швидшого улагодження даного конфлікту. Тому у квітні 1524 р. було вирішено провести примирення на умовах проголошення ханом Саадет-Гірея, а Газі-Гірея калгою. Але під час принесення присяги останнього було вбито за наказом

---

631 Там же. – Арк. 916, 919.

632 Там же. – Арк. 938.

633 Виноградов А.В. Крымские ханы в XVI в. // Отечественная история. – 1992. - № 2. – С. 59, 62.

634 Некрасов А.М. Возникновение и эволюция Крымского государства в XV-XVI вв. // Отечественная история. – 1992. - № 2. – С. 51, 54.

635 Петросян И.Е. К истории создания янычарского корпуса. //Тюркологический сборник. – М., 1984. – С. 199.

дядька[636], який став, таким чином, єдиним правителем держави.

Новому хану дісталась важка спадщина внаслідок воєнних поразок його попередників. Небезпека нових вторгнень ззовні залишалась досить великою. Всю зиму 1523/24 рр. кримські війська стояли відмобілізовані в очікуванні нових нападів ногайців[637]. А навесні 1524 р. пройшла чутка, ніби 80-тисячне військо Сигізмунда I, розоривши Очаків, рушило на Білгород[638]. Не меншу загрозу для Криму становили переговори Ших Айдара, Агіша і Мамая з урядом Литовської держави щодо звільнення Ших Ахмата. Щоб зашкодити цьому і, якщо не привернути на свій бік, то, принаймні, нейтралізувати ногайців, Саадет-Гірей I дав згоду на шлюб свого брата, казанського хана Сахіб-Гірея I, з дочкою князя Агіша і свого сина - з донькою князя Мамая[639]. До того ж остаточно з'ясувалося, що більшість вояцтва, яке пішло на Астрахань, залишилося живим. За словами хана, до рідних домівок майже щодня повертаються кримські вояки окремими групами "по п'ятсот і по сто наші люди войовані до нас приходять ... як добрі так і прості..."[640] Тоді ж повернувся й Іслам-Гірей[641].

Наприкінці весни 1524 р. Саадет-Гірей I перейшов до більш активної зовнішньої політики, направивши кримську агресію на ВКЛ і КП, що було частиною європейської політики Османської імперії. Ще у 1523 р., невдовзі після свого прибуття до Криму, Саадет-Гірей I почав тиснути на Сигізмунда I. У своєму першому листі до короля і Панів-Ради ВКЛ хан вихвалявся, що, будучи ставлеником Сулеймана I,

---

636 Некрасов А.М. Указ. соч – С. 51.

637 Смирнов И.И. Указ. соч. – С. 49.

638 Малиновский А.Ф. Указ. соч. – С. 340.

639 ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 894, 905.

640 Там же. – Арк. 909.

641 Малиновский А.Ф. Указ. соч. – С. 339-340.

привів із собою до Криму величезне турецьке військо, "…з гарматами і з ручницями з чисельним військом, хвала Богу, прийшовши…"[642] В наступних листах він уже детальніше змальовує турецьку допомогу: "щасливий государ турецький цар то почув (мається на увазі про смерть Мухаммед-Гірея І – *Авт*.) і зі мною, братом своїм, тверду присягу вчинив, велике військо шістдесят тисяч війська Селістрийського санджака і, крім того, війська ще десять тисяч добрих людей полем прислав…А сам ... морем з двома тисячами холопів своїх прийшов до Кафи з ручницями…"[643] Крім турків, Саадет-Гірей І, за власним визнанням, зібрав у своїх руках усі війська "моїх батьків предків"[644]. Залякуючи урядовців ВКЛ своєю могутністю, хан тут же вимагав прислати до нього Великого посла з річними упоминками і татарських послів, які ще з часів Мухаммед-Гірея І перебували у Литовській державі, покарання О.Дашковича та іже з ним за напад на Іслам. У випадку ж невиконання його вимог Саадет-Гірей І погрожував нападом: "з турецьким військом татарському війську ... призволю людям і панству твоєму люто буде…"[645]

Сигізмунд І, володіючи, напевно, достатньою інформацією щодо реальних турецьких сил у Криму, послав до хана свого дворянина Андрія Шелуху з листами. В них король і Пани-Ради ВКЛ вітали Саадет-Гірея І зі вступом на престол і згадували дружбу з ханами, які правили раніше. В той же час, литовська сторона замовчувала питання упоминків і татарського полону, захопленого на пониззі Дніпра[646], який, до речі, перебував у "доброму здоров'ї в … українних городах" ВКЛ[647].

---

[642] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 884.
[643] Там же. – Арк. 894.
[644] Там же. – Арк. 897.
[645] Там же. – Арк. 894-898.
[646] Там же. – Арк. 887-892.
[647] Там же. – Арк. 911.

Кримська верхівка, роздратована впевненою позицією Вільно, спробувала вдатися до нових погроз. Особливо красномовним був лист князя Адрагмана. Татарський феодал скаржився на Андрія Немировича за те, що останній перехопив у 1523 р. кримських гінців, які саме поверталися до півострова, відібрав у них коштовності, а самих скарав на горло. Адрагман від імені уряду Кримського ханата вимагав покарати київського воєводу. В іншому ж випадку князь нагадував про долю Івана Ходкевича, який був київським воєводою у 1482 р., коли місто було знищене Менглі-Гіреєм І. Мовляв, тоді "Ходкевич ушапством своїм багато лиха вчинив…" і тепер з Андрієм Немировичем "так само буде, як над Ходкевичем (!)"[648].

Такий жорсткий політичний тиск був продуктом агресивних планів кримського нобілітету і Османської імперії. Для першого успішний наступ на сусідів давав як політичні, так і, враховуючи падіння політичного престижу ханату, необхідні економічні дивіденди. Османам, як уже зазначалося, було конче необхідно за допомогою кримців скувати сили ВКЛ і КП. Ставлячи Саадет-Гірея на престол, Сулейман І не просто знищував сепаратиські тенденції у ханаті, а й перетворював цю татарську державу на слухняну зброю у своїх руках. Недарма один з кримських аристократів, князь Булгак, говорив московському послу І.С.Морозову, який саме повертався з Туреччини, що султан підбиває Саадет-Гірея І воювати "литовського короля"[649]. Перехід турецько-татарського блоку від політичного наступу до військового не змусив себе довго чекати.

Навесні 1524 р. в рамках османської агресії у Європі на українські землі КП вдерлося 8-тис. турецьке військо і 4 тис. білгородських татар[650]. Нападники почали розорювати

[648] Там же. – Арк. 906.
[649] Смирнов И.И. Указ. соч. – С. 51.
[650] Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1026.

Подільську, Львівську, Саноцьку й Белзьку землі. Було знищено багато сіл і містечок[651]. Українське населення чинило шалений опір, зважаючи на власну потужність. У Зинькові й Красилові туркам вдалося захопити і спалити міста, але замків вони здобути не змогли. У Рогатині після того, як дерев'яні укріплення почали руйнуватися, захисники відступили до місцевого уфортифікованого костьолу, де, очолені Сенявським, відбили всі ворожі приступи. Король розіслав шляхті листи, аби вона виступила проти нападників[652]. Щоправда, як скаржився сучасник, чимало шляхтичів ігнорували ці накази[653]. Сигізмунд I звернувся навіть до мазовецьких княжат Станіслава і Яна, аби вони зі своїми загонами виступили проти турок і татар і поспішили до Бузька та Глинян[654].

Відповідно ординації 1519-1520 рр. ядром збору шляхетського ополчення стало наймане військо. До нього поспішали загони з Течина, Таркова, Віснича, Львова, Кам'янця, Бузька та інших міст. Хоча серед вояків був високий бойовий дух, гетьман Фірлей, пам'ятаючи Сокальську катастрофу, відмовився від атаки ворожого війська[655], і таким чином прирік українські землі, які він мав захищати, на розорення. На противагу пасивним діям головного війська, вояки передового корпусу, очолюваного Яном Тарновським, діяли більш рішуче. За повідомленням Бєльського, вони перехопили турецький загін, що повертався з-під Комірного, і, притиснувши його до болота, знищили. Ще ряд поразок агресори отримали на зворотному шляху під

[651] Панашенко В.В. Назв. пр. – С. 126.

[652] Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1027.

[653] Kazimierz Marawski Czasy Zygmuntowskie na tle prądów odrodzenia. – Warszawa, 1965. – S. 64.

[654] AGAD – Arh Radz – Dz. II. – Sygn. 13.

[655] Wlodzimierz DworzaczekOp. cit. – S. 23.

час переходу Дністра[656]. Крім цього, молдавські війська розгромили білгородців і відібрали весь полон[657]. Загалом було захоплено чимало турків, яких було відіслано в подарунок Сигізмунду I[658].

Влітку того ж року в наступ перейшли кримці. Їх 40-тисячне військо, очолюване калгою Озюбеком і царевичами Іслам-, Бучкак- і Янтура-Гіреями, закінчило мобілізацію і вирушило у похід на північний захід[659].

У ВКЛ і КП ще взимку, коли Саадет-Гірей I "до його милості (короля.-*Авт.*) писав вельми прикро…", почали вживати оборонних заходів, у Короні "…панове ради… через жадного датку царю перекопському давати не хочуть, а до того його упоминку приложивши, хочуть служебних на кордоні тримати"[660]

Хоча, як показали попередні події, головна проблема при обороні краю лежала навіть не в площині кількості вояків, а саме в мужності й рішучості керманичів польського війська. Адже вже не перший раз гетьман, маючи під командою кількатисячні сили, злякався ворога, а окремі урядники з не чисельними загонами сміливо кидалися в бій. Це черговий раз підтвердило той факт, що оборонна система українських земель КП від степовиків була вкрай неефективна. По великому рахунку все залежало від особистої рішучості кожного конкретного урядника чи ротмістра.

До військових заходів додалися й дипломатичні "з Волоським порозуміння взявши, проти його (тут Саадет-

656 Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1027; Wlodzimierz DworzaczekOp. cit. – S. 23.

657 Словяно-Молдавские летописи. – М., 1976. – С. 79.

658 Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1027.

659 Малиновский А.Ф. Указ. соч. – С. 343.

660 Документы МАМЮ. – С. 515.

Гірея І. – *Авт.*) з Божею допомогою хочуть оборону чинити"[661].

Литовська держава розташувала по "українним замкам" дві тисячі кінних дворян[662]. Багато уваги приділялося зміцненню Києва, оскільки у київському замку "ще багато лихих місць не відремонтовано, а спижів жодних, ані гармат, ані пороху, ані пушкаря не має і служебних теж мало"; Сигізмунд І наказував, аби до міста було послано майстрів на ремонт фортифікацій[663], кілька десятків, викуплених перед цим скарбом у пана воєводи віленського, гармат, а також селітри на виготовлення пороху[664]. Сам же король обіцяв надіслати з Корони "кілька десятків гаківниць і олова…"[665] Пани-Ради ВКЛ зобов'язувались Сигізмундом І перевірити чисельність київського гарнізону, "щоб були з тими почтами і з бронями, як раніше пописали, і ротмістра казали би, Ваша милість, належного установити (бо той, що є-"проста людина, а к потребі нічого не є заможний"), кого б Вашій милості" було видно[666]. До міста було направлено ротмістра Мислимицького "з почтом людей" і пушкаря Яна, так що вже у травні вони мешкали у Києві. Заслуговує на увагу той факт, що пушкар за королівським дозволом мав власних десять драбів[667]. Що ж до жита, яке повинно було бути відправлено до Києва з Віленського і Троцького повітів, то король наказував, аби замість жита ті місцевості оплатили його

---

[661] Там же. - С. 515.

[662] Там же. – С. 515, 521.

[663] Там же. – С. 515.

[664] Там же. – С. 515-516.

[665] Там же. – С. 516.

[666] Там же. – С. 516.

[667] Каманин И. Письмо канцлера Олбрахта Гаштовта к земскому подскарбию Богушу Боговитиновичу в начале XVI в. (1522-1530) о защите г. Киева от разорения его татарами. - Б.м.б.р. – С. 48; Lietuvos Metrika... Kn. 4 – C. 114.

вартість. А земський підскарбій Богуш Боговитинович за отримані кошти придбав би жито на Волині, “бо чули, що там жито дешевше, ніж у Великому князівстві,” і вже звідти прислав би жито до Києва[668]. Для забезпечення координації дій литовських і польських військ до Кракова поїхав князь К.Острозький[669].

Основним недоліком зазначених заходів була їх традиційна орієнтація на пасивну оборону. Тому Сигізмунд I запропонував план якщо не повного, то хоча б часткового захоплення ініціативи. Для цього, на думку короля, треба було направити козацьку флотилію на Тавань, аби вона перешкоджала кримцям форсувати Дніпро. Цей план є офіційним визнанням ролі козацтва у справі захисту українських земель від агресії степовиків. Сама ж ідея контролювати за допомогою українських козаків дніпровські переправи остаточно увійшла в життя у другій половині XVI ст. завдяки розвитку Запорозької Січі. У 1524 р., як завжди, на перешкоді став хронічний брак коштів. Так що, хоча Семен Полозович і Криштоф Кмітич за урядовим наказом “не мало козаків брали були і мешкали з ними довгий час у Києві”, грошей так і не отримали, тому більшість козацтва розійшлась. Щоправда, Полозовича з Кмітичем це не зупинило, і вони “з малим почтом“ козаків відправилися - таки у похід[670].

Наслідком оборонних заходів ВКЛ стало те, що кримці обминули її кордони і атакували КП. Розрахунок на те, що поляки ще не оговтались від весняного нападу білгородців і турків і очікують основного наступу кримців на київському напрямку, виявився вірним. Кримці глибоко врізалися у Львівську землю, спаливши при цьому передмістя столиці Руського воєводства. Розташувавши кіш поблизу

668 Документы МАМЮ – С. 516.
669 Zygmunt BorasOp. cit. – S. 13.
670 Документы МАМЮ – С. 523.

Мостицького, нападники розіслали свої загони в різні боки[671]. Особливо відзначилися вояки Іслам-Гірея, які, за визначенням Бєльського, "в різних сторонах великі шкоди починили, всі, містечка попалили, людей … піймали". Під замком Пручніком нападниками було завдано поразки, причому серед загиблих татар були й жінки, переодягнуті в чоловічий одяг. Тоді багато татар "хлопи косами посікли"[672].

Сигізмунд I ще на початку літа отримав повідомлення про наближення кримських чамбулів. До того ж київський воєвода попередив, що татарське військо зміцнене турецькими загонами: "…цар Турецький чималу допомогу людьми йому вчинив…". Тому король наказував, аби "…всі панові ради наші, з дворами своїми і з усіма слугами своїми, кінно та збройно, зібралися и на готові були…, і повітам би своїм казали теж зібратися і наготові бути"[673]. Ймовірно, подібні накази отримала й польська шляхта. Це непрямо підтверджує Бєльський, пишучи, що король, почувши про вторгнення татар, наказав малопольській шляхті рушити проти них. А це означає, що процес мобілізації вже йшов повним ходом. Сигізмунд I особисто відправився до Сандомира, куди мали поспішати й інші шляхетські хоругви. Кримці, довідавшись про збір шляхти, почали стягувати свої загони до головного коша і швидко відступати до рідних улусів. Голова держави з основними силами дійшов до Львова, але татар не наздогнав. Тільки королівському авангарду пощастило перехопити декілька чамбулів перекопців і відібрати в них ясир[674].

Оскільки стратегічне переслідування татар військами Польщі і ВКЛ, як правило, не практикувалося, то кримці, відірвавшись від коронної армії, відчували себе у безпеці і

---

[671] Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1027.
[672] Ibid. – S. 1028.
[673] АЗР. Т. II. – С. 156.
[674] Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1028.

спокійно почали переправлятися через Дніпро в районі Тавані. Саме в цей час їх зненацька атакувала козацька флотилія С.Полозовича і К.Кмітича. Українські вояки, не зважаючи на свою нечисленність, доволі успішно билися з перекопцями. Поки що відоме єдине пряме джерело, в якому описуються дії козаків. Це лист Сигізмунда I до Панів-Ради ВКЛ перед Берестейським сеймом від 10 грудня 1524 р. В цьому повідомленні король, не приховуючи власного задоволення, пише, що козаки "…до Таваня на службу нашу ходили і там будучи, послуги свої нам немало вчинили, і тих людей - неприятелів усіх татар, які в панстві нашому були, тиждень (!) (підкр. *Авт.*) через Дніпро не пропускали і на кажен день (підкр. *Авт.*) з ними битву мали і багатьох їх били, а інші самі тонули, яка ж послуга іх нам добре вдячна є"[675].

Свого часу Боплан, описуючи Тавань, зазначив, що „це протока і велика переправа для татар, оскільки ріка тече тут одним руслом і має не більше 500 кроків завширшки, руський берег (правий – *Авт.*) дуже високий і стрімкий, а протилежний – низький..."[676]. В іншому місці своєї праці французький інженер писав, що турецькі стріли летять не менш ніж на 500-600 кроків[677]. Зіставляючи повідомлення Біплана, бачимо, що постріл, зроблений з лука з правого берега (особливо зважаючи на його висоту), спокійно сягав протилежного. Якщо ж пригадати, що серед кримців були турки, частина з яких мала на озброєнні вогнепальну зброю, то залишається лише дивуватися, як жменьці українських вояків на відкритому місці вдалося протриматися під обстрілом багатотисячного війська цілий тиждень.

Судячи з усього, козакам вдалося або відбити ясир, або змусити татар просто кинути його. За повідомленнями

---

[675] ЦДІАК. - ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 7. - Арк. 948; Документы МАМЮ - С. 523.

[676] Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К., 1990. - С.45.

[677] Там же. - С. 49.

московських агентів у Криму, військо перекопців повернулося додому з худобою і нечисленним полоном[678]. Взагалі, кинути полон, який становив основу здобичі, татар могла примусити тільки велика небезпека. Такою небезпекою була сама ситуація, в якій опинилося кримське військо. Неможливість переправитися через Дніпро могла, в разі підходу основних польських і литовських військ, стати для кримців безвихідною пасткою.

Татарсько-турецькі походи 1524 р. були загрозливим сигналом для уряду ВКЛ. Поставала реальна перспектива повторення ситуації кінця XV - початку XVI ст., коли татарсько-турецькі орди трохи не щорічно нападали на території цієї країни. Наявність же у Криму протурецького хана Саадет-Гірея I тільки посилювала ці побоювання. Причому страх перед новими вторгненнями виявлявся ззовні у вигляді паніки. Наприклад, на початку серпня пройшли чутки, ніби до КП наближається велике турецьке військо. Як наслідок у Кракові виникла паніка. Про оборону ніхто не думав. Як зазначає Дворзачек, тільки завдяки особистому втручанню Яна Тарновського почався збір Посполитого Рушення. Але його мобілізація проходила настільки повільно, що ще у другій половині вересня кордон залишався відкритим. На щастя турецька небезпека далі чуток не матеріалізувалася[679].

У зверненні до Панів-Ради ВКЛ від десятого грудня.1524 р. Сигізмунд I прямо говорив про хана: “що він за звичаєм предків своїх перших царів несправедливими присягами и лестивими залицяннями хоче нас заводити собі і приязні, а з поради і за допомогою царя Турецького (підкреслення наше – *Авт.*) збирається у панства наші хоче плюндрувати; так же чутки до нас доходять, що на наступне літо ті оба царі поганські, Перекопський и Турецький, з

[678] Малиновский А.Ф. Указ. соч. – С. 343.
[679] Wlodzimierz Dworzaczek Op. cit. – S. 24.

великими силами хочуть людей своїх у панства наші посилати, хочучи казити…„[680]

В умовах такої небезпеки ззовні король наполягав, аби Краків і Вільно об'єднали свої зусилля в справі оборони[681]. На думку Сигізмунда I, на сеймі, що має відбутися, треба вирішити питання, що безпосередньо стосуються державної безпеки країни. Прийняти жорсткі укази щодо мобілізації військ, бо "деякі княжата і панята, й урядники наші, і шляхта мало послушенства к нам, господарю й Вашій милості Панам-Радам нашим мают," і не з'являються на місце збору згідно з урядовими наказами. Тому король вимагав, аби винних "без всякого милосердя наказуєм карати на горла" й конфіскувати „маєтки їх." Пани-Ради мали подумати, що робити з послами Мухаммед-Гірея I, які до сих пір мешкали у Вільно. А також щодо щорічних упоминків і грошей, захоплених при знищенні Іслама, яких вимагав хан[682]. Крім того, король звертав увагу на відносини із заволзькими і ногайськими ордами, які своїми походами у причорноморські степи фактично захищали кордони ВКЛ[683].

Окреме місце в листуванні короля з Вільно займало питання безпосередньо Києва та інших прикордонних міст. Сигізмунд I скаржився, що досі не виконане його розпорядження щодо ремонту київських укріплень і присилки до тамтешнього замку жита. Тому він наказав, аби до Великодня все було зроблено[684]. Що ж до військових сил на кордоні, то Сигізмунд I запропонував Вільно план, який у майбутньому повністю довів свою ефективність. На думку короля, на кордоні потрібно постійно утримувати 2-3 тис. "дворян наших на пенязях для…швидкої оборони панствам

[680] Документы МАМЮ. – С. 519.
[681] Там же. – С. 519.
[682] Там же. – С. 520.
[683] Там же. – С. 518.
[684] Там же. – С. 522.

нашим від того поганства”[685]. І набрати у Києві на службу 1-2 тис. козаків на чолі з дворянином королівським, аби вони “по Дніпру на перевозах” мешкали “і тих перевозів стерегли і боронили, скільки їм Бог милий допоможе”[686]. Оборонні заходи, запропоновані на Сеймі королем, у разі їх виконання, мали досить ефективно захистити Велике князівство від агресії з півдня. Але допомога прийшла з іншого боку і була неочікуваною не тільки для Вільно, а й для інших країн південної Європи.

Вперше за більше ніж п’ятдесят років своєї кримської політики ВКЛ змогло застосувати кроки, спрямовані на перехоплення ініціативи. Поразка під Астраханню, вторгнення волзьких орд і напади литовських вояків значно послабили Кримський ханат. В той же час нові способи оборони, застосовані ВКЛ у 1524 р., довели свою ефективність у боротьбі з кримською агресією. Великим головним болем для Вільно знову, як і наприкінці XV ст. стала загроза турецького вторгнення.

[685] Там же. – С. 522.
[686] Там же. – С. 523.

РОЗДІЛ 8. „ВІТОВТОВА” ПОЛІТИКА В ДІЇ.

Наприкінці 1524 р. у Кримському ханаті розпочалася внутріусобна війна, яка з періодичними перервами тривала до 1537 р. і в яку поступово були втягнуті всі сусідні країни. Фактично йшла боротьба між „партією незалежників”, очолюваною сином Мухаммед-Гірея I Іслам-Гіреєм, і „турецькою партією”, керівником якої були Саадет-Гірей I, а пізніше Сахіб-Гірей I[687]. Каталізатором, напевно, стали події, що мали місце під час походу кримців 1524 р. Як зазначав М.Бєльський, Іслам-Гірей був одним з керівників кримського війська, і саме татарські загони, очолювані ним, досягли найбільших успіхів під час рейду по українських землях Польщі. В той же час провина за поразки, завдані степовикам на зворотному шляху козаками, лежала на хані, який, маючи при собі турецьких вояків, не спромігся прикрити тил свого війська і забезпечити йому вільний відступ до півострова.

Напевно, навколо останнього сина Мухаммед-Гірея I почала згуртовуватися кримська знать, яка була невдоволена Саадет-Гіреєм I за його репресії і протурецьку політику. В листі до Сигізмунда I Іслам-Гірей, пояснюючи причини конфлікту між ним і ханом, прямо вказував, що останній, ставши ханом, “…братію нашу порізав, а потім (намагався) нас погубити і батька свого царство втратити…”[688] В той же час Саадет-Гірей I, пишучи до того ж Сигізмунда I, вказував, що Іслам-Гірей почав “вархалт” за “…порадою лихих людей,” і що “… він (Іслам-Гірей. – *Авт.*) не з власної волі те вчинив.”[689] Подальші події підтвердили, що за Іслам-Гіреєм стояли чималі сили.

[687] Більш детально див. Черкас Б.В. Політична криза. – С. 97-118.
[688] ЦДІАК.-Ф.КМФ.36.- Оп.1. - Спр. 7. - Арк. 958.
[689] Там же. - Арк. 1187.

За донесеннями московських послів хан вирішив убити свого племінника[690]. Проте Іслам-Гірей, пам'ятаючи долю своїх братів, був на сторожі і вчасно зміг врятуватися та зміцнити табір своїх прихильників. За їх допомогою він захопив біля Перекопа матір Саадет-Гірея І, а також його череди. Невдовзі Іслам-Гірей вступив до Кримського півострова і вірною йому частиною кримської знаті був проголошений ханом (хоча навряд чи це було легітимним). Саадет-Гірей І не з своєї волі відступив до Перекопа з малою кількістю людей. 4 листопада 1524 р. Іслам-Гірей розпочав облогу Перекопської фортеці, яка затягнулася на три місяці. Саадет-Гірей І скористався слушним моментом і завдяки своїм активним маніпуляціям знову залучив на свій бік більшість кримських князів і мурз, що змусило Іслам-Гірея відійти до Молочних Вод[691]. Не останню роль у цьому зіграли турецькі яничари, озброєнні вогнепальною зброєю. Взагалі, упродовж свого правління у боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами Саадет-Гірей активно використовував турецьких вояків з їх "гарматами" і "ручницями".

Оскільки успіх під час цих внутрішньокримських баталій коливався то в один, то в інший бік, а власних сил для остаточної перемоги не вистачало ні одній із сторін, то це змушувало конкурентів шукати підтримки ззовні. Зокрема, Саадет-Гірей І, який уже мав у союзниках могутнього султана Сулеймана І, намагався водночас заручитися підтримкою правителя ВКМ. 18 лютого 1525 р він надав Василію ІІІ шертну грамоту, в якій обіцяв "…в любові від дітей до внучат, братом і другом бути…", причому, грамота мала явне антиягеллонівське спрямування, оскільки хан обіцяв "на Жигимонта Короля Польського, і на Великого князя Литовського і на їх дітей, або іншій хто буде на Великом князівстві Литовському государ, і на польському

690 Малиновський А.Ф. Указ. соч. – С. 343.
691 Там же. - С. 343-344.

королівстві, і на їх дітей обидва за один будемо”[692]. Отже, цією грамотою був оформлений наступальний союз Москви і Криму, спрямований проти об’єднаних персональною унією Польської і Литовської держав. На перший погляд, повторювалася ситуація останньої третини XV ст., коли навколо ВКЛ існував блок агресивно налаштованих проти нього сусідніх держав, що, в свою чергу, призвело до катастрофічних наслідків для цієї країни. Але насправді ситуація для Вільно не була такою страшною. Москва, що й так втомилася від довгої війни з Литвою, втягнулась у затяжний конфлікт з Казанню. Це, в свою чергу, різко зменшило її політичну активність на західному напрямку. Що ж до турецько-татарського блоку, то тут на перешкоді став Іслам-Гірей.

Повернувшись у 1525 р. до Криму, бунтівний царевич не тільки завдав поразки прихильникам хана, а й знищив турецький експедиційний корпус з 1700 вояків, очолюваний головним турецьким чиновником на півострові кафінським пашою[693]. Іслам-Гірей у пошуках підтримки звернув свій погляд на Вільно. У серпні 1525 р. він на чолі своєї орди підкочував до Дніпра і надіслав до Сигізмунда I листа, в якому, називаючи себе “великим царем”, повідомив, що “влани і князі и карачеї и вся орда мене - брата вашого (Іслам-Гірея. - *Авт.*) полюбивши, на царство посадили”, тому він пропонував поновити союз, що існував між його батьком Мухаммед-Гіреєм I і Сигізмундом I, а за це обіцяв в “правді і присязі батька свого стояти…”[694] Крім того, Іслам-Гірей “через того свого посла” хотів дізнатися, чи зможе він у

[692] РДАДА, м. Москва. - Ф.123. - Оп. 2. - Спр. 22.

[693] Малиновский А.Ф. Указ. соч. – С. 347; ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 960.

[694] Там же. – Арк. 958-969.

випадку "трудності…від царя Турецкого (!)" відступити до королівських володінь"[695].

У Вільно уважно стежили за внутрішньокримським "вархалтом", що неочікувано врятував ці країни від османо-кримської агресії. До того ж, до Стамбула було відряджене польське посольство на чолі з Одровонжем з метою пошуку миру, що й було досягнуто в листопаді 1525 р. підписанням перемир'я на 3 роки[696]. З урахуванням таких політичних реалій будувалися й відносини з кримцями. Влітку 1525 р. послам Саадет-Гірея I була дана офіційна відповідь, в якій, повністю ігноруючи питання упоминків і сплату збитків, завданих вояками Дашковича, хану ставилося в вину напади кримських військ і погрожувалося покарати його послів. Щоправда, в кінці відповіді король пом'якшував тон, висуваючи власне бажання мирних відносин у майбутньому[697]. З іншого ж боку, посли від Іслам-Гірея були прийняті почесно. На цей раз королівський кабінет не забарився з відповіддю. Листи від опозиційного царевича були отримані 24 серпня, а вже 27 серпня до нього було послано Ястребського з повідомленням, що Сигізмунд I готовий з Іслам-Гіреєм "у вірному братстві і в справедливій приязні бути…" Головне ж, син Мухаммед-Гірея I отримав гарантію про надання йому притулку і захисту у випадку поразки від ворогів[698]. Від надання іншої, більш широкої допомоги: поставки зброї, провіанту і допоміжних військ, королівський кабінет утримався. Причини такої відповіді слід шукати в тому, що позиції Іслам-Гірея все ж були хиткими, та й псувати стосунки з Османською імперією, з якою йшли переговори, не було, на думку правителя ВКЛ, сенсу.

---

[695] Там же. – Арк. 961-962.

[696] Османская империя и страны... – С. 147; Janusz Mallek, Wojcjech Polak Podroz dyplomatyczna Jana Ocieskiego do Konstantynopola w roku 1531 w wielte jego diariusza. – Б.м.б.р. - S. 57.

[697] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 962-963.

[698] Там же. – Арк. 961-962.

І дійсно, незабаром війська вірних хану мурзи витиснули сина Мухаммед-Гірея І з Криму до Волзько-Каспійського степу[699], звідки він зміг повернутися тільки на початку 1526 р.[700] На цей раз усе скінчилося компромісом. Саадет-Гірей І призначив Іслам-Гірея калгою і дав йому на "мешкання Перекопську фортецю[701]. Сахіб-Гірею ж, який був до цього калгою, хан надав "міста що на Дніпрі…"[702]. Серед різних причин, що підштовхнули протиборчі сторони до примирення, було й те, що значно підупав авторитет Кримського ханату на міжнародній арені. Особливо це далося взнаки у відносинах з ВКЛ, які одразу після загибелі хана Мухаммед-Гірея І припинили сплачувати щорічні упоминкі[703]. В той же час, Сулейман І, готуючись до вторгнення в Угорщину і бажаючи утримати Польщу від військової протидії, підштовхував кримського хана до походу на українські землі ВКЛ і Корони[704], що могло бути здійснено тільки за умови політичної стабільності у Криму. Староста черкаський і канівський Остафій Дашкович у листуванні з Сигізмундом І прямо пов'язував підготовку татарських військ до нападу з фактом примирення між Саадет- та Іслам-Гіреями[705].

Небезпека нового вторгнення степовиків стрімко збільшувалася, що викликало відповідні заходи безпеки з боку Вільно і Кракова на українських землях. У березні у Польщі шляхта отримала королівський наказ "кінно і збройно на готові бути". Крім того, Краків зосередив на Поділлі

---

[699] Малиновский А.Ф. Указ. соч. – С. 348.

[700] Там же. – С. 349.

[701] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 1198.

[702] Там же. – Арк. 1189.

[703] Там же. – Арк. 1198.

[704] Панашенко В.В. Назв. пр. – С. 127.

[705] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 969-970, 1028-1029; Kolankowski L. Polska Iagiellonow. – Lwow, 1936. – S. 220.

“декілька тисяч людей на пенязях…”[706] Тут спрацювали заходи, які мали місце ще 1525 року по реформуванню системи фінансування найманців. Суть реформи полягала в тому, що війська мали утримуватися з податків, які виплачувалися по землях і воєводствах до рук воєводських комісій. А це, в свою чергу, зробило надходження грошей більш стабільною справою.

Аналогічні накази отримали піддані ВКЛ. Урядникам прикордонних міст нагадувалося, аби вони “велику чуйність мали”. Для зміцнення обороноздатності цих міст з казни виділялися відповідні кошти та інші необхідні речі[707]. Наприклад, О.Дашкович отримав “п’ятдесят камінів селітри, і десять камінів сірки …, декілька десятків кіп грошей і декілька поставів тканин”. Крім того, до Черкас і Канева Сигізмунд І вислав загін якогось Михайла Козака[708]. На жаль, брак джерельного матеріалу не дає можливості з’ясувати, чи тут йде мова про прізвище командира, чи про якийсь загін козаків, набраний на державну службу під впливом козацьких походів 1523-1524 рр. Завершувалася й підготовка до передачі Ших Ахмата заволжцям. Король зобов’язував литовських урядовців визначити, яким військом і під чиїм командуванням супроводити екс-хана Великої Орди до Києва і Черкас[709]. На кінець весни 1526 р. у Вільно отримали інформацію про те, що перекопці за підтримки турецьких військ і артилерії готують наступ саме на Київ і міста, розташовані поряд[710]. У зв’язку з цим, а також наближенням часу, коли мали підійти заволжці і ногайці за Ших Ахматом, Пани-Ради просили Сигізмунда І

[706] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 969-970.
[707] Там же. – Арк. 969-970.
[708] Там же. – Арк. 1029.
[709] Там же. – Арк. 970.
[710] АЗР. – Т.ІІ. – С. 173.

якнайшвидше прибути до Литви[711]. З Вільно попереджали короля, що ситуація тим складніша, що, з одного боку, "…Київ,…на той час у бронь і в потреб замкових є сильно недоукомплектований, людьми і оборонами, і живностями, й іншими потребами…" З іншого боку, нагадували про ворожі настрої щодо литовської держави ВКМ, яке "…підбиває проти вашої милості (Сигізмунда І. –*Авт.*) Турецького і Перекопського й інших сусідів"[712].

Намагаючись за допомогою дипломатичного листування приспати Вільно, Саадет-Гірей І, Іслам-Гірей та інші представники кримської знаті всіляко демонстрували єдність і мир, що начебто запанували в Криму, і обіцяли Сигізмунду І організувати похід на Москву[713]. Щоправда, Василія ІІІ вони теж запевняли у своїй готовності йти на ВКЛ[714]. Причому, кримські урядовці вдавалися до хитрощів не тільки у листуванні з урядами, а й з прикордонними старостами. Наприклад, Іслам-Гірей прислав до О.Дашковича свого посла з проханням супроводжувати його до королівського двору. Але Сигізмунд І, отримавши від Черкаського старости інформацію про це, не тільки заборонив йому залишати Канів і Черкаси, а й надіслав туди гроші й військове спорядження[715].

По відході татар до півострова було відправлено посла Михайла Григоровича з королівським листом, у якому Сигізмунд І нагадував хану, що його великий посол Дчан мурза перебуває у Литві в ролі заручника. І видача його може бути здійснена тільки за умови прибуття іншого кримського вельможі[716].

---

[711] Там же. – С. 173.
[712] Там же. – С. 174.
[713] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 1022, 1187, 1193.
[714] Малиновский А.Ф. Указ. соч. – С. 349.
[715] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 1029.
[716] Там же. – Арк. 972.

Наприкінці року велике кримське військо[717] повторило свій напад, спрямувавши його на Волинь і Полісся, в район Пінська. Використовуючи замерзлі річки й болота, татари змогли дійти до, як здавалося, найнедоступніших і захищених природою місць[718]. О.Гаштовт пізніше писав Ю.Радзивіллу, що татари діяли навколо Бобруйська й Речиці, чим завдали чимало клопоту місцевій шляхті[719]. Любецькому наміснику вдалося тоді розбити один з ворожих відділів[720]. Навздогін нападникам рушили загони Юрія Радзивілла, Андрія Немировича, Остафія Дашковича, князів Юрія Слуцького, Федора Сангушка, Івана та Олександра Вишневецьких, Олександра Чарторийського[721]. Очолив це 3,5-тисячне військо, створене головним чином з української шляхти, гетьман князь Костянтин Острозький[722]. Глибокий сніг і великий полон уповільнювали відступ кримців. У той же час вояки Острозького, йдучи, за словами Бєльського, "удень і вночі", змогли наздогнати ворога на річці Ольшаниці під Каневом[723]. 5 лютого 1527 р. князь Костянтин, оточивши вороже військо, що зупинилося на відпочинок, почав рішучий наступ. Наслідком битви став нищівний розгром кримців[724]. Загинуло від 20 до 26 тис. татар[725]. Недобитків,

---

717 Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1040; Kronika ... Marcieja Stryjkowskiego. – S. 394; Хроники Литовская и Жмойтская // ПСРЛ. – 1975. - Т. 32. – С. 107.

718 Грушевський М. Історія України-Руси... – С. 32.

719 AGAD – Arh Radz – Dz.XI. – Sygn. 17. – S. 24.

720 Ibid. – S. 24.

721 Kronika … Marcieja Stryjkowskiego. – S. 394.

722 Литвин Михалон. Указ. соч. – С. 67.

723 Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1040; Zygmunt Boras Op. cit. – S.13.

724 Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego... – S. 821; Борисенко В.Й. Курс Української історії. – К., 1998. – С. 116.

725 Kronika … Marcieja Stryjkowskiego. – S. 394; Евреиновская летопись // ПСРЛ. – 1980. - Т. 35. – С. 235; Литвин Михалон. Указ. соч. – С. 67;

що вирвалися з оточення, було перехоплено поміж Каневом і Черкасами О.Дашковичем і Ю.Слуцьким[726]. Кількість загиблих кримців, можливо, дещо й перебільшена джерелами, але в іншому випадку перемога й не набула б такого резонансу в Європі. Секрет численних втрат легко розкривається за допомогою С.Герберштейна та М.Бєльського. Сигізмунд Герберштейн пише, що Острозький атакував татар, коли ті "відпускали коней пастись, різали (скот) й пирували, а потім лягали спати", тоді князь "з першими променями сонця нападав на них й учиняв їм повний розгром"[727]. Польський хроніст додавав, що вояки Острозького в Ольшаницькій битві спочатку захопили татарських коней і змусили їх битися пішими[728]. А це в умовах глибокого степу унеможливило для кочовиків відхід і прирікало їх на поразку. Можливо, багато степовиків просто замерзло в степу. Князь Костянтин Острозький у супроводі 700 полонених татар прибув до короля у Краків, де йому було влаштовано великий тріумф[729]. Старовольський писав, що Острозький став єдиним воєначальником, якому було влаштовано тріумф у Вільно і Кракові[730]. До речі, це була остання воєнна перемога К.Острозького, який, незабаром

Хроники Литовская и Жмойтская... – С. 107; Szymon Starowolskij Op. cit. – S. 185; Marcin Kromer Op. cit. – S. 119.

726 Kronika ... Marcieja Stryjkowskiego. – S. 394.

727 Герберштейн С. Указ. соч. – С. 188.

728 Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1040.

729 Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1040. ; Цікаво, що Гаштовт, ворогуючи з Острозьким, спочатку намагався заперечити Ольшаницьку битву і відповідно перемогу, як факт – мовляв шість татар надісланих з полоном показали, що вже шість років як піймані, а тому ходять чутки, що за Києвом ніякої перемоги не було. //AGAD – Arh Radz – Dz.XI. – Sygn. 17. – S. 24.

730 Szymon Starowolskij Op. cit. – S. 187.

помер. За своє життя, за свідченням папського легата Якуба Пісо, князь отримав 33 перемоги над татарами[731].

Розголос від перемоги на Київщині розлетівся за кордон. Причому деякі країни, передусім Угорщина, навіть спробували взяти з цього конкретний зиск. Угорські посли з 1526 р. просили поляків надіслати до них війська на допомогу[732]. І якщо спочатку мова йшла про вояків саме з польських земель, то вже в листопаді 1527 р. посол Ян Статіліус писав Яну Тарновському про надіслання додатково п'ятисот литовських лучників і двох тисяч татар, очолюваних О.Дашковичем[733]. В травні 1528 р. французький і угорський посли просили кн. К.Острозького завербувати й відіслати до Угорщини татарський загін, очолюваний тим же О.Дашковичем[734].

Ольшаницький удар виявився настільки сильним для ханату, що Крим не зміг навесні того ж року зашкодити Литовській державі випустити з полону Ших Ахмата[735]. Цим актом литовський уряд створював серйозну небезпеку для Кримської держави, оскільки Ших Ахмат міг, якщо не відновити Велику Орду, то, принаймні, згуртувати Астраханський ханат, заволзькі і ногайські орди проти Криму. Євреінівський літопис так змальовує процедуру звільнення екс-хана: "Тієї ж ж весни по Великодню царя заволжського відпущено з Литви на царство Заволжське до сина його, і проводжали його багато повітів до Києва, а з Києва пенежні люди на полі вже зустріли його, які на зустріч його послані були від сина його. Ті його в орду Заволжську

[731] Ibid. – S. 184.
[732] Wlodzimierz Dworzaczek Op. cit. – W., 1985. – S. 30.
[733] Ibid. – S. 30-31.
[734] Zygmunt Boras Op. cit. – S. 14.
[735] Летопись Рачинского // ПСРЛ. – 1980. - Т. 35. – С. 170; Румянцевская летопись // ПСРЛ. – 1980. - Т. 35. – С. 213.

волості супроводили…"[736] Що ж стосується найближчої перспективи, то Вільно вдалося принаймні на півроку заблокувати Крим заволжцями і ногайцями. Це не тільки захистило південні кордони ВКЛ від походів перекопців, але й передусім відрізало їх від родючих південноукраїнських степів, що було згубним для економіки Кримського ханата. Тільки у вересні 1527 р. кримці спромоглися вийти за межі півострова. Військо, кероване Іслам-Гіреєм, напало на московські кордони, але прикордонні полки цієї держави вчасно зайняли переправи через Оку і після перестрілки змусили кримців відступити[737].

Так як компроміс 1526 р. не знімав протиріч між ханом і його племінником, то початок нового сполоху військових дій був лише питанням часу. Вже на початку 1528 р. у Кримському ханаті між прибічниками Саадет і Іслам-Гіреїв почалися сутички. В березні того ж року Саадет-Гірей І за допомогою турецьких військ завдав поразки конкуренту, причому в битві полягло багато кримської знаті[738]. Восени 1528 р. Іслам-Гірей відступив на Наддніпрянщину під Черкаси, просячи через О.Дашковича в уряду ВКЛ захисту і допомоги. Особливо наполягав царевич на отриманні "гармат і гаківниць і війська…"[739].

Перед Вільно відкривалися широкі горизонти для проведення старої, але перевіреної політики маніпулювання різноманітними ханами у Великому Степу задля досягнення власних цілей. Вже союзом із заволжцями і ногайцями було закладено першу цеглину в цій справі. Підхід же орди Іслам-Гірея давав можливість взяти ініціативу у відносинах з Кримом у свої руки. Досвід такої політики був у Литовської

---

[736] Евреиновская летопись... – С. 235.

[737] Малиновский А.Ф. Указ. соч. – С. 351.

[738] Черкас Б.В. Політична криза... – С. 107.

[739] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 1001; Черкас Б.В. Політична криза... – С. 107.

держави чималий. За часи правління великого князя Вітовта (1392-1430) спочатку Тохтамиш (1397-99 рр.), а потім Джелаль-Еддін (1410 р. і осінь 1411 р.), Бетсабула (зима 1413/14 рр.), Кепек (1414р.), Ієрем-Ферден (1416р.), Кадир-Берди (1419р.) Улуг-Мухаммед (поч.1424р.), переховуючись на території ВКЛ, намагалися за допомогою литовських військ здобути ханський трон у Золотій Орді[740]. Саме за допомогою такої політики Вітовту вдалося перемогти могутнього темника Едигея і його Орду[741]. З території ВКЛ, а саме Київщини, і за його збройної підтримки Хаджі-Гірей зміг підкорити Крим і утворити там державу[742]. Після його смерті, коли в Криму почалася боротьба за владу, ті претенденти на ханській "стілець", яким не пощастило в цій боротьбі, один за одним втікали до ВКЛ: у 1479 р. Нур-Девлет і Хайдар[743], у 1491р.-Ізтемір з племінником Девлешем[744]. Причому, Ізтемір, ставши литовським служивим царевичем, успішно воював проти Кримського ханату[745]. Пам'ять про ці події жила і в 20-х рр. XVI ст., недарма Сигізмунд I нагадував Іслам-Гірею: "…що предкам твоїм і іншім царям багатьом в їх важкий час тут у Великому князівстві Литовському відпочивали і всяке добро їм багато бувало…"[746].

Крім ханів та їх дітей, нерідким було, коли до ВКЛ втікали і представники татарської знаті, а то й звичайні

---

740 Сафаргалиев М.Г. Указ. соч. – С. 178, 185, 189-195, 198-199; Шабульдо Ф.М. Україна в державотворчих процесах... – С. 85.

741 Сафаргалиев М.Г. Указ. соч. – С. 193-194.

742 Хроника Быховца... – С. 98.

743 Некрасов А.М. Указ. соч. – С. 50.

744 Думин С.В. Татарские царевичи в Великом княжестве Литовском (XV-XVI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. –1989. – С. 108.

745 Сыроечковский В.Е. Мухаммед-Герай... – С. 7.

746 ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 982-983.

люди[747]. Особливо масового характеру такі втечі набували під час бушування в степу міжусобних війн чи голоду. Наприклад, у 1430 р. на території Литовської держави перебувало, за деякими даними, до 40 тис. татарських вояків. Як писав Вітовт ливонському магістру - „До нас прибула незчисленна кількість татар з межі Києва, які втомилися від Війни ... й прохають дружнього нагляду з нашого боку.”[748]

Тому не дивно, що Іслам-Гірей, як уже зазначалося, у 1525 р. звертався з подібним проханням до Сигізмунда I і отримав схвальну відповідь. Певно, ще до приходу ісламової орди, до українських земель прикочовували якісь татарські чамбули. Адже не на пустому місці в угорців виникла ідея про вербунок татарських вояків, про що говорилося попередньо, і, що не менш важливо, якийсь татарський загін перебував на угорській службі. Та й С.Герберштейн за ці роки подає історію, коли О.Дашкович напустив татарський загін на московські землі[749].

Уряд Литовської держави швидко зорієнтувався в цій складній ситуації і без зволікань надав Іслам-Гірею та його людям землі поблизу Черкас для кочування, прислав їм кожухи на зиму, а на літо - тканини[750]. Таким чином, Черкасько-Канівський район, як і у 1397 р., коли там кочував Тохтамиш[751], знову повинен був відіграти роль плацдарму для наступу на Крим. Остафію Дашковичу, який безпосередньо спілкувався з кримськими прибульцями, було надіслано листа з інструкцією, в якій дано загальні вказівки щодо того, як слід ставитися до Іслам-Гірея і його прибічників. В основному ж Сигізмунд I повністю

---

[747] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. Од. Зб. 17. – Арк. 181-181 об.; Lietuvos Metrika. Kn. 8. – С. 78.

[748] Сафаргалиев М.Г. Указ. соч. – С.234.

[749] Герберштейн С. Указ. соч. – С. 185.

[750] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 1004.

[751] Сафаргалиев М.Г. Указ. соч. – С. 178.

покладався на досвід і знання О.Дашковича у цій сфері[752]. В той час, як на Черкащині розміщували орду Іслам-Гірея, у Литовській державі відбувалися події, які мали зміцнити мілітарну силу країни, і, зрозуміло, підвищити його політичну міць у навколишньому регіоні. У 1528 р. по всій державі було проведено спеціальний перепис, результатом якого став реєстр князів, панів, землян і бояр-шляхти і почтів, з якими вони мали йти на війну[753]. На початку ж 1529 р. на вальному сеймі у Вільно було затверджено, аби з кожних восьми служб людей виставлявся один воїн у повному уставному озброєнні. До цього один ратник виставлявся з десяти служб людей[754]. Наслідки воєнних реформ не змусили себе довго чекати.

У червні 1529 р. на українські землі було послано колишнього посла у Криму Михайла Григоревича і "немалий відділ людей з гаківницями і з ручницями та з іншими бронями". Іслам-Гірей отримав повідомлення від короля, що Григоревич, як тільки "річки пустять з тими людьми, там на низ Дніпра буде…"[755] Хід військової операції по супроводженню Іслам-Гірея до Кримського ханату доволі непогано висвітлено Литовською Метрикою. Це дає можливість простежити, яку роль відігравали саме українські землі не тільки у даних подіях, а й у подібних подіях сторічної давнини.

Загони, прибулі з Григоревичем, складали, так би мовити, ядро майбутнього війська. На Київщині спеціальні люди повинні були підготувати човни для майбутньої флотилії. Окрім вояків, присланих з центру, до експедиційного корпусу приєдналися місцеві сили під головуванням О. Дашковича. Останній весь час згадується в

---

752 АЗР. – Т.ІІ. - С. 190-191.

753 Любавский М. Очерк истории... – С. 208-209.

754 Там же. – С. 208.

755 ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 982-983.

документах у парі з Григоревичем, з чого можна зробити припущення про їх рівноцінну владу над військом. Навесні 1529 р. Іслам-Гірей повідомив Сигізмунда І, що Ших Ахмат, "цар заволжський", вирядився проти Саадет-Гірея І і вже "на коня сів і в поля виїхав…"[756]. Переговори між королівським клієнтом і Ших Ахматом розпочалися взимку 1528/29 рр., і Ших Ахмат тоді обіцяв разом з Іслам-Гіреєм піти походом на Крим[757].

Таким чином, похід 1529 р. на Кримський ханат планувався як велика військова акція за участю ВКЛ, Астраханського ханату, заволзьких і ногайських орд. Момент для наступу на Крим було обрано вдало. Москва знову конфліктувала з Казанським ханатом і готувалася до військових дій з ним[758]. Порта була зайнята війною з Габсбургами і не могла надати Саадет-Гірею І миттєвої допомоги[759]. До того ж, Сулейман І мав з Польщею і Литовською державою перемир'я на п'ять років від 1525р.[760], яке йому невигідно було порушувати, аби забезпечити нейтралітет цих держав щодо військових дій на Балканах.

Похід на Крим відбувся у червні-липні 1529 р. Спершу події розгорталися якнайкраще для союзників. Об'єднання військ ВКЛ, очолюваних М.Григоревичем і О.Дашковичем з людьми Іслам-Гірея, пройшло за планом. На бік союзників почали переходити представники кримської знаті, і хоча їх було ще небагато, але це вже був загрозливий сигнал для Саадет-Гірея І. Проте, коли останній запропонував Іслам-Гірею примиритися на умовах передачі йому Очакова, то Іслам на це погодився. Пояснюючи свої дії Сигізмунду І, Іслам-Гірей писав, що Саадет-Гірей І запросив миру, аби

[756] Там же. – Арк. 983.
[757] Там же.. – Арк. 1017.
[758] Смирнов И.И. Указ. соч. – С. 62.
[759] Цьольнер Е. Історія Австрії. – Львів, 2001. – С. 184.
[760] Османская империя и страны... – С. 165.

“панство наше не гинуло”. Крім того, за словами Іслам-Гірея, порадившись з литовськими керівниками, він вирішив, що “людей у нас мало…” і що не можна “з тими людьми батьківщини своєї дістати…„[761]

Не випадково царевич згадує спільні наради з ватажками союзного війська. Судячи з усього, хоча він і мав формально очолювати об’єднані війська, але фактично Дашкович і Григоревич, зрозуміло, з подачі Вільно, підпорядкувалися Іслам-Гірею тільки на тій стадії, коли дії цього кримського дисидента не йшли врозріз з планами ВКЛ. А якщо так, то і припинення наступу на Кримський півострів слід розглядати, як цілеспрямовану політику Литовської держави. Вільно навряд чи було вигідно, аби в ханаті переміг хтось із конкурентів. Утримати переможця, нехай і Іслам-Гірея, під своїм захистом і, зрозуміло, контролем ця держава вже не могла. Занадто сильні позиції займали вже на той час Османська імперія і ВКМ, та й у самому Криму існували численні й могутні угруповання, які не підтримували союз із ВКЛ[762]. В той же час, наявність двох ханів давала можливість Вільно підтримувати одного з конкурентів і цим паралізувати агресію перекопців, не вступаючи у пряму конфронтацію із сюзереном Кримської держави – Османською імперією. Непрямо це підтверджується тим, що з литовського боку операцію очолювали хоч і відомі урядовці, але все ж не Пани-Ради. Наприклад, при Вітовті ханів супроводжував Радзивіл[763], а з Богатир-Гіреєм зустрічався О.Гаштовт. Отже, Дашкович з Григоревичем навіть з огляду на свій статус не могли посадити царевича на ханський трон.

Осадження Іслам-Гірея в Очакові було значним успіхом Литовської держави, оскільки це давало можливість через

[761] Черкас Б.В. Політична криза... – С. 108.

[762] Сыроечковский В.Е. Мухаммед-Герай и его вассалы // Ученые записки МГУ - В. 61. – Т. 2. – М., 1940. – С. 51-52.

[763] Сафаргалиев М.Г. Распад золотой Орды. – Саранск, 1960. – С. 191-192.

нього контролювати пониззя Дніпра зі стратегічно важливим Таванським перевозом. Крім того, через Очаків ВКЛ отримувало вихід до Чорного моря. Зігмунт Борас писав, що Іслам-Гірей отримав Очаків у ленне володіння від Сигізмунда І[764]. Проте джерела, які доволі повно описують ті події й статус литовських керівників, змушують нас не погодитися з цим твердженням. Що ж до подальших дій, то тут справи пішли не найкраще. Напевно, другим етапом операції повинен був стати об'єднаний наступ Ших Ахматової Орди і Іслам-Гірея, причому останнього мав підтримувати спеціальний корпус "в тисячу коней", посланий з Вінниччини і Брацлавщини[765]. Трапилось так, що Ших Ахмат, дізнавшись про примирення Іслама із Саадет-Гіреєм І, відмовив у допомозі, побоюючись пастки[766]. А допомога з Поділля, не знаючи, що Очаків уже в руках Іслам-Гірея, напала на його людей, які пасли стада в степу, і багатьох убила, а потім і сама потрапила до царевича в полон[767].

Енергійне втручання литовської сторони в конфлікти степових орд, а також міжусобну війну в Кримському ханаті, підкріплене до того ж умілим використанням воєнних сил дало змогу ВКЛ виправити ситуацію на півдні. Відпущення Ших Ахмата і підтримка Іслам-Гірея виявили свою ефективність у справі захисту українських земель.

---

764 Zygmunt Boras Poczet hetmanow polskich. – Cz. 1. – Poznan, 1991. – S. 57.

765 ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 1004-1005.

766 Там же. – Арк. 1018-1019.

767 Там же. – Арк. 1008-1009.

РОЗДІЛ 9. ОСТАННЯ СПРОБА КРИМУ ДІСТАТИСЯ СВОЄЇ СТАРОЇ МЕТИ.

Восени 1530 р. татари атакували Волинь і Київщину, детонатором для чого, можливо, послужила звістка про смерть "старого сторожа литовських кордонів" князя Костянтина Острозького[768]. Правда, не зовсім зрозуміло, чи це були перекопці, чи білгородці. Літописи, на жаль, не називають, які саме орди організували і здійснили цю воєнну акцію[769]. Можливо, напади були зорганізовані двома ордами. Недарма у першій половині 1530 р. Сигізмунд I попереджував Панів-Ради ВКЛ про можливість вторгнення степовиків[770]. Підстави для цього були серйозні. Авторитет влади Саадет-Гірея I стрімко падав разом з авторитетом усієї держави. Литовська і Польська держави не тільки не виплатили упоминків за минулі роки з часу загибелі Мухаммед-Гірея I, а й відмовлялися робити це і надалі. В цих умовах ханові була вкрай необхідна воєнна перемога, яка дала б гроші, зміцнила б позиції його влади. Відступ же Ших Ахмата і непорозуміння Іслам-Гірея з литовською стороною давали Саадет-Гірею I шанс для успішного походу на північ. Тоді ж уряд ханату вів переговори з Москвою з метою підтвердження старої угоди про антилитовський союз. У листопаді 1530 р. Саадет-Гірей I видав Василію III нову шертну грамоту. Вона загалом повторювала грамоту 1525 р., головними доповненнями було тільки те, що основними ворогами Кіркора і Москви визнавались не тільки Литва і Польща, але й "Ахматові цареві діти…"[771]

---

[768] Грушевський М. Історія України-Руси...-Т. 7. – С. 33.

[769] Хроники Литовская и Жмойтская... – С. 107; Грамоты Великих князей Литовских... - С. 170; Ольшевская летопись // ПСРЛ. – 1980. - Т. 35. – С. 192; Румянцевская летопись... – С. 213.

[770] Документы МАМЮ... – С. 525.

[771] РГАДА м. Москва Ф.123. – Оп. 2. – Спр. 23.

Литовська держава виступала головним оплотом антикримських й антиханських сил - заволжців та Іслам-Гірея, тому не випадково удар степовиків прийшовся саме по ній. Існувала ще одна причина нападу степовиків, прямо пов'язана з антиосманською позицією Вільна і Кракова. Восени 1529 р. турки отримали досить серйозну поразку під стінами Відня, і тому Сулейману I була конче необхідна татарська диверсія в бік володінь Сигізмунда I[772]. ВКЛ виявилося готовим до татарської агресії. На Волині стояло ополчення на чолі з князем Іллею Острозьким, сином померлого гетьмана. Волинцям вдалося перехопити татарські чамбули й розгромити їх[773].

На Київщині проти агресорів виступили наймане військо – "пенежні люди" - під проводом князя Івана Дубровицького і київське ополчення, очолюване місцевим воєводою Андрієм Немировичем загальною чисельністю 1500 чоловік[774]. Далися взнаки оборонні заходи уряду, вжиті заздалегідь. Ще у бутність Сигізмунда I у ВКЛ, там було вирішено положити спеціальний "податок як на наших (королівських – *Авт.*) людей господарських, так і вашої милості князівських і панських, духовних і світських з кожної служби людей по два гроша, тобто з коня по шістнадцяти грошей на виправу служебних до оборони". Правда, цей процес ішов дещо повільно, тому король у першій половині 1530 р. наказував більш жорстко ставитися до тих, хто не виконував урядового рішення[775].

Судячи з усього, уряду таки вдалося набрати належну кількість служебних. Це були, як і в 1524 р., литовські дворяни. В усякому разі, на це вказують і літописи. Хроніки

---

[772] Лорд Кинросс. Расцвет и упадок Османской империи. - М., 1999. – С. 208-209.

[773] Грушевський М. Історія України-Руси...-Т. 7. – С. 33.

[774] Крот В.А. Рашба Н.С. Назв. пр. – С. 108; Zygmunt Boras Op. cit. – S.18.

[775] Документы МАМЮ – С. 529.

Литовська і Жмойтська називають їх "лицарством литовським"[776], а Ольшевский літопис пише про дворян, "які були на пенязях"[777]. Не все було добре з київським ополченням. Немирович скаржився королю: "які князі і пани і зем'яни мають у Київському повіті маєтки свої, ті при нас на замку ніколи к потребі не бувають…" Тому Сигізмунд I видав суворий наказ, аби "тим князям і панам і зем'янам наказали, аби вони того часу без всякого затримання до Києва їхали і при пану воєводі будучи, місця свої в час пригоди осідали й нам служили"[778]. Таким чином, об'єднаними зусиллями служебних і ополченців ординці були перехоплені на р. Голтві та Полозор'ї і розгромлені[779].

У наступному році король через підскарбія земського Івана Горностая знову поставив питання перед Панами-Ради щодо відносин з Кримом і оборони України від кочовиків[780]. Сигізмунд I повідомив про прибуття кримського Великого посла Маакул-мурзи з іншими послами, через яких хан вимагає упоминок по-старому, "як і до цього". Беручи до уваги, що спокій минулих років "від царя Перекопського" був досягнутий як зовнішньополітичними успіхами Литовської держави, оскільки "на переказі" хану стояли литовські клієнти –Іслам-Гірей й Ших Ахмат, так і тим, що волинське ополчення перебувало у бойовому стані, король пропонував і надалі „всім зем'янам кінно і збройно наготові бути". Голова уряду наводить приклад Польщі, де замість сплати упоминків було вирішено набрати служебних і „прилеглим землям до тих служебних кінно і збройно до допомоги наготові бути і з божою допомогою…від того

---

776 Хроники Литовская и Жмойтская... – С. 107.

777 Ольшевская летопись... – С. 192.

778 Документы МАМЮ – С. 527.

779 Крот В.А. Рашба Н.С. Указ. соч. – С. 108.

780 Документы МАМЮ – С. 525-530; Любавский М. Литовско-Русский сейм... - С. 257.

неприятеля боронитись”[781]. Щоправда, стимулом для таких заходів поляків була не тільки і не стільки кримська загроза, як молдавська – принаймні слуга Юрія Радзивілла в листі до свого патрона саме з нею пов’язував воєнні приготування КП[782].

Далі король, скаржачись на зубожіння своїх володінь, просив, аби Пани-Ради ВКЛ знайшли гроші на оборону земську, а також відремонтували й забезпечили всім необхідним Київську фортецю[783]. На кінець свого послання король поставив вимогу щодо посилення контролю над сплатою коштів, призначених для найму служебних[784]. Пани-Ради скаржилися королю, що не можуть надійно зміцнити прикордонні замки.

У відповідь Сигізмунд І 27 листопада 1531 р. видав спеціальний лист земському підскарбію пану Івану Горностаю. Цей документ містить чималу інформацію щодо оборонних заходів короля та їх виконання урядовцями. Тон листа досить жорсткий, відчувається, що Сигізмунд І роздратований неефективним витрачанням державних коштів і невиконанням його наказів. Наприкла,д на Київ були видані чималі суми, але місту „нічого досить не учинено”[785]. Тому, на думку короля, Пани-Ради мають обрати чотирьох „добрих і гідних” людей, які мають по прикордонних замках кожен рік поперемінно їздити і слідкувати за належним виконанням королівських наказів[786]. Що ж до видачі зі скарбу грошей, то Сигізмунд І наказав Горностаю без його особистого розпорядження ні на забезпечення замків, ні на послів, ні на

[781] Документы МАМЮ. – С. 527.
[782] AGAD – Arh Radz – Dz. V. – Sygn. 5080. – S. 18.
[783] Документы МАМЮ. – С. 527.
[784] Там же. – С. 529.
[785] AGAD – Arh Radz Potock –Sygn. 309, Pub. 26. – S. 3.
[786] Ibid. – S. 3.

найманців не видавати „пенязів” [787]. Наступний рік показав, що побоювання Сигізмунда І щодо Криму й оборони України були небезпідставними.

На осінь 1531 р. ВКЛ впритул наблизилося до перспективи нового втручання у внутрікримські усобиці, бо якраз у той час у Саадет-Гірея І вибухнув конфлікт з могутнім татарським родом Ширинів. Для відносин між Вільно і Кіркором це мало неабияке значення, оскільки частина Ширинів на чолі із загиблим у 1528 році князем Мемешем підтримувала литовського клієнта Іслам-Гірея, а частина, під проводом Бахтіяра, - Саадет-Гірея І.[788] Крім того, в першій половині 1531 р. до ВКЛ прибуло Велике посольство кримців, що складалося з Ширинів і було очолюване їхнім же вельможею сином Бахтіяра Маакул-мурзою[789]. Прибуття посольства могло означати початок змін у зовнішньому курсі Криму: від протистояння з Литовською державою до союзу з нею. В усякому разі, посли склали присягу Сигізмунду І[790].

У листопаді царевич Бучкак-Гірей з п’ятитисячним військом сплюндрував Тульські та Бєльовські землі у ВКМ, після чого спокійно відійшов. Тоді ж у Криму за наказом хана було пограбовано московського посла Злобіна, а його супровід частково розселено по півострову, а частково продано у неволю[791]. Те, що посольство складали Ширини, а на Тулу напав представник їхнього угруповання, змушує думати, що спроба налагодження стосунків з Вільно йшла від них, оскільки поразки останніх років, завдані кримцям литовськими військами, підірвали й без того низький авторитет Кримської держави і Ширинів, зокрема. Але такий

[787] Ibid. – S. 3.
[788] Черкас Б.В. Політична криза... – С. 104, 107.
[789] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 15. – Арк. 260-260 зв.
[790] Там же. – Арк. 260-260 зв.
[791] Малиновский А.Ф. Указ. соч. – С. 355-356.

вплив роду призвів до зворотного ефекту. Хан звинуватив Бахтіяра й інших мурз у тому, що вони ніби готували на нього замах. Тому, не гаючи часу, Саадет-Гірей І разом зі своїм калгою Сахіб-Гіреєм виступив проти заколотників. Каральне військо, озброєне вогнепальною зброєю, захопило ширинівські улуси. Багато місцевої знаті було страчено, в тому числі князь Бахтіяр, Овліяр-мурза, царевичі Бучкак і Юсуф-Гіреї. Царицю Ширин-Бек за наказом кримського правителя було посаджено за грати у Кіркорі[792].

Королівський дворянин Сава з листом від Сигізмунда І приїхав до Криму якраз під час конфлікту[793]. Але для Саадет-Гірея І королівські пропозиції були вже вчорашнім днем. Він відправляє до Литовської держави свого посла Сюлдюка з вимогою повної сплати річних упоминків, погрожуючи об'єднатися з Василієм ІІІ. Щоправда, тут хан хитрував, оскільки в той же час він поновив свої контакти з Москвою: прийняв послів, підтвердив шерть і пообіцяв воювати "проти Польського короля". А Василій ІІІ, у свою чергу, надіслав до Криму упоминки, які на фоні відсутності литовських грошей, були конче необхідні хану[794].

Не менш важливим для Вільна було те, що Сюлдюк привіз ханські слова щодо статусу кримських послів та досягнутих з ними домовленостей: "Аби вже не мали його собі за посла, (тут Маакул мурзу. – *Авт.*) а ховали б його самого і тих усіх Ширинів, які при ньому суть як воля н(а)ша (тут: Сигізмунда І. – *Авт.*) буде…". Саадет-Гірей І просив тільки відпустити його старого слугу посла Магмедімія[795]. Офіційна відповідь литовського уряду зводилася до обіцянки

[792] Там же. – С. 356-358. Смирнов И.И. Указ. соч. – С. 59; ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 15. – Арк. 232 зв.

[793] Там же. – Арк. 232.

[794] Малиновский А.Ф. Указ. соч. – С. 359.

[795] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 15. – Арк. 232.

вислати Магмедімія з власним Великим послом[796]. На ділі ж до Києва було переведено супровід Маакул-мурзи, на що вказує грошова виплата від 22 грудня 1531 року, адресована "татарам Маакул-мурзи за мешкання їх Київське 130 кіп грошей"[797].

Напевно, у Вільно сподівалися, що конфлікт у Криму розростеться до нової внутрішньої війни, а відтак Маакул-мурза зі своїм супроводом, перебуваючи у Києві, може стати сильною картою. Знаменно, що тоді було затримано й Магмедімія[798]. Перспектива об'єднання Іслам-Гірея з Ширинами для нового наступу на кримців була, напевно, спокусливою. Бєльський пише, що приблизно в той час Іслам-Гірей прислав своїх послів до короля з вимогою вислати 15 тис. золотих, аби цей царевич зміг далі утримувати своїх уланів і мурз. І, як зазначає польський хроніст, царевичу було обіцяно упоминкі[799]. Судячи з усього, ми тут маємо справу з неточністю автора. Хоча сам сюжет, швидше за все, оснований на реальних подіях. Ймовірно, він є відгомоном зносин між Іслам-Гіреєм і Сигізмундом І, в яких перший просив у короля фінансової (і не тільки) допомоги на створення антиханської коаліції.

Відсутність Іслам-Гірея в ханаті, у зв'язку з його перебуванням у Донсько-Волзьких степах, а також енергійні дії Саадет-Гірея І, якому, фактично, вдалося застати заколотників зненацька, не дали змоги опозиції вчасно виступити. Єдиною серйозною втратою хана на цьому етапі стала спричинена тиском невдоволеної жорстокими репресіями кримської знаті висилка Сахіб-Гірея до Стамбула[800]. Іслам-Гірей, активно листуючись у той час з

[796] Там же. – Арк. 232 зв.
[797] Там же. – Арк. 261.
[798] Малиновский И. Указ. соч. – С. 192.
[799] Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1049-1050.
[800] Малиновский А.Ф. Указ. соч. – С. 359.

кримськими феодалами, прийняв до себе майже 100 вигнаних із півострова ширинівських мурз[801].

Наприкінці року Іслам-Гірей знову підступив до Перекопа. Так почався останній етап збройної боротьби між Саадет та Іслам-Гіреями. Важко сказати, в якій мірі ці антиханські сили користувалися підтримкою ВКЛ, але в Кіркорі й Москві вважали, що така допомога існувала[802]. За відсутності належного джерельного матеріалу, можна впевнено стверджувати тільки про політичну підтримку, особливо щодо можливості переховування у володіннях Литовської держави.

Саадет-Гірей I, маючи у своєму розпорядженні турецьких вояків і користуючись тим, що вірні йому війська стоять відмобілізовані, завдає норовливому племінникові поразки. Але Іслам-Гірею знову вдалося відірватися від переслідування. Використовуючи вже знайомий прийом, що виправдав себе кілька років тому, Іслам-Гірей відступає під Черкаси та Канів (останній став, так би мовити, його штаб квартирою[803]). Зупинившись під захистом цих міст, царевич відправив послів до короля, прохаючи про допомогу[804]. 21 лютого 1532 року Сигізмунд I переправив татарські листи до Панів-Ради ВКЛ з наказом дати відповідь щодо подальших дій, наголошуючи, що “та річ потребує великої поспішної відправки”[805]. Поспіх, про який говорив Сигізмунд I, пояснювався по-перше зносинами Іслам-Гірея з Василієм III, про які доповідав Остафій Дашкович[806]. Черкаський староста повідомив, що „…прийшов посол Ісламів від великого князя Московського до ісламових татар, ті ж татари і той посол

[801] Там же. – С. 359.
[802] Там же. – С. 360.
[803] Acta Tomiciana. - T. 14. – S. 260.
[804] Архив ЮЗР – Ч. 8. – Т. 5. – С. 4.
[805] Там же. – С. 4.
[806] Там же. – С. 4.

Ісламів тепер перебуває в Черкасах, і кажуть, що (князь) Московський знаменито їх там обдаровував, і до його залицяються, аби він до нього схильність мав.” А по-друге все це пояснювалося і небезпекою нового вторгнення кримців. У цей час Саадет-Гірей I намагався створити антиягеллонівську коаліцію за прикладом тієї, що існувала наприкінці XV ст. І йому це вдалося. Виникла вісь: Молдавія–Крим–Москва, метою якої були українські землі Польщі і Литви. Кожна із сторін повинна була завдати одночасного удару: Молдавія – по Покуттю, Крим – по Черкасах, а Москва – по Києву[807].

Саадет-Гірею I захоплення хоча б Черкас давало великі політичні дивіденди: знищувався оплот опозиції, забезпечувався північний кордон Кримського ханату, відкривалися нові території для кочів’їв і, найголовніше, втілювалася в життя давня мрія кримських правителів про захоплення Середньої Наддніпрянщини. Московський посол у Криму Злобін прямо писав, що метою хана є не тільки Черкаси, а й Київ[808]. Вочевидь, підготовка до наступу на Київ велася ще раніше. Як зазначалося вище, ще взимку 1523-1524 рр. з Криму на адресу литовського уряду йшли прямі погрози щодо цього міста. А у 1526 р. “цар Турецький взяв порозуміння з царем Перекопським, прагнучи людей своїх з гарматами направити під замки…українні, а передусім під Київ, хочучи того славного і знаменитого замку…Києва добувати…”[809] Але блискуча перемога К.Острозького на Ольшаниці звела ворожі плани нанівець.

На нашу думку, в 1531 році хан повертається до ідеї захоплення Києва, і прибуття яничар з гарматами[810] було

---

[807] Ластовський В. Назв. пр. – С. 79.

[808] Кузнецов А.Б. Дипломатическая борьба России за безопасность южных границ (пер. пол. XVI в.). – Минск,, 1986. – С. 81.

[809] АЗР – Т.II. - С. 174.

[810] Ластовський В. Назв. пр. – С. 82.

обумовлене саме цим. Султану ж, з огляду на початок чергової воєнної кампанії турків у Європі, була конче необхідна нова виправа кримців проти Ягеллонів[811]. До того ж, втягуючи Москву у конфлікт, кримському правителю вдавалося автоматично зменшити її тиск на Казань. Участь Порти обумовлювалася її політикою в цьому регіоні. Сутність турецької політики полягала у підтримці в Криму вірного їй хана і мала за мету не припустити зміцнення позицій ВКЛ у Східній Європі, адже це автоматично загрожувало б позиціям османів у Північному Причорномор'ї та на Кримському півострові. До того ж, у 1533 р. закінчувався термін польсько-турецького перемир'я[812]. В той же час Папа Римський в умовах загрози турецького нападу на Італію просив у короля допомоги[813]. Сулейман I, зацікавлений у продовженні перемир'я, воєнним ударом з півдня підштовхував Сигізмунда I до цього кроку. Таким чином, знову на Україні, навколо прикордонного міста Черкаси, вирішувалася доля східноєвропейської політики.

Наприкінці січня 1532 р. Саадет-Гірей I оголосив мобілізацію з центром збору в Ісламі. Через одинадцять днів кримські війська й турецькі союзники уздовж Дніпра рушили на Черкаси. Як підрахував В.Ластовський, кримсько-турецькі війська наблизилися до міста наприкінці лютого – на початку березня 1532 р.[814] Це вторгнення кардинально відрізнялося від звичайних нападів кримців на Україну і було подібне до походу Менглі-Гірея I на Київ у 1482 р., оскільки агресори не розсилали чамбули за ясиром, а сконцентрували власні сили навколо конкретного населеного пункту.

---

[811] Іналджик Г. Османська історія. Класична доба 1300-1600. – К., 1998. – С. 46.

[812] Османская империя и страны... – С. 167.

[813] Acta Tomiciana... T. 14. – S. 10

[814] Ластовський В. Назв. пр. – С. 82.

Чисельно у війську домінували кримські вояки, але ударну силу становив саме півтора тисячний турецький корпус. Бєльський писав, що це були яничари[815]. Якщо так, то хан мав у своїх руках досить могутню силу, оскільки в першій третині XVI століття яничари – султанська гвардія – були одними з найкращих вояків у Європі. З огляду ж на те, що загальна чисельність яничар на всю величезну Османську імперію коливалась у межах 10-12 тисяч чоловік, то кількість їх при хані була досить значною[816]. Злобін у своєму повідомленні звернув увагу Василія III на численну й сильну вогнепальну зброю кримсько-турецького війська. Причому, малася на увазі як ручна зброя, так і гармати[817].

Про наявність у Саадет-Гірея I артилерії сповіщав Вільно і Сигізмунд I[818]. Бєльський повідомляє точну кількість гармат у хана – 50 штук[819]. Для порівняння, найсильніший замок воєводства Київський у той час мав 30 гармат[820]. Причому, серед облогової артилерії були досить великі гармати, кулі від яких Остафій Дашкович пізніше привозив на Петрківський сейм: “До ради привіз великі кулі стрільби татарської”[821]. Сам хід облоги відомий мало. Сигізмунд I, оголошуючи мобілізацію, писав, що Саадет-Гірей I “замку нашого добуває”[822]. Про штурм писав і Бєльський, додаючи, що татари і турки сильно обстрілювали Черкаси і намагалися підпалити дерев’яні укріплення[823]. Це

[815] Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1055.
[816] Іналджик Г. Назв. пр. – С. 94; Петросян И.Е. Указ. соч. – С. 197.
[817] Ластовський В. Указ. соч. – С. 82.
[818] Архив ЮЗР – Ч. 8. – Т. 5. – С. 1.
[819] Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1055.
[820] Архив ЮЗР – Ч. 8. – Т. 5. – С. 8; ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 15. – Арк. 187 зв. - 188.
[821] Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1059.
[822] Архив ЮЗР – Ч. 8. – Т. 5. - С. 1.
[823] Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1055.

було небезпечно, адже у 1482 р. саме підпал стін дав змогу кримцям оволодіти Києвом. Цей облоговий спосіб степовиків ми зустрічали і в попередніх подіях. Судячи з реєстру виплат на ремонт замку від 1533 р., татарам і туркам вдалося пошкодити 20 городен[824] з 29 існуючих[825].

Отже, штурми і атаки на фортецю йшли майже з усіх боків. Але, не дивлячись на це, Саадет-Гірею I так і не вдалося захопити замок. Далося взнаки те, що між мобілізацією кримців і їх походом до Черкас пройшло не менше місяця. Цього часу виявилося достатньо, щоб такому воєначальнику, як Дашкович, зібрати навколишнє населення, й без того звикле до частих війн, і організувати оборону. Серед більш пізніх виплат мешканцям Черкас дві з трьох адресовані міщанам, причому, кожна з них сама по собі більша за виплату загальну. З цього виходить, що, по-перше, замкнувшись у замку, міщани автоматично кинули свої дома в острозі, і ті, зрозуміло, були знищені під час облоги. І по-друге, саме міщани становили основну частину гарнізону і, відповідно, несли більшість матеріальних і фізичних втрат. Хоча, ясна річ, при старості були його особисті та замкові слуги, а також місцева шляхта і козаки. На те, що кошти для оборони йшли зі старостинської скарбниці Дашковича, недвозначно вказує знову ж таки виплата "Старості черкаському и канівському пану Остафію Дашковичу за шкоди від Саадет-Гірея - царя Перекопського прийняв і за справу Ординську п'ятсот кіп грошей зі скарбу (ця сума справляє враження ще більше, коли згадаємо, на скільки бережливий щодо витрат був Сигізмунд I)"[826]. Основною втратою оборонців був відступ Іслам-Гірея зі спільниками за Дніпро[827].

---

[824] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 15. – Арк. 187 зв.
[825] Архив ЮЗР – Ч.7. – Т. 1. – С. 77.
[826] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 15. – Арк. 187 зв.
[827] Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1055.

Отримавши повідомлення про облогу Черкас, Сигізмунд I одразу сповістив Панів-Ради та регіональних урядовців. По всьому ВКЛ була оголошена мобілізація. Конкретні ж оборонні заходи мали такий вигляд. Загальнодержавне земське ополчення після збору мало бути розташоване там, де вкажуть Пани-Ради. Його роль зводилася до того, аби не пропустити прориву кримців до внутрішніх областей держави: "Аби той неприятель наш не мав великої сміливості далі у панство наше рушити"[828]. Що ж стосується захисту України і деблокади Черкас, то тут оборонний план передбачав використання місцевих сил. Волинське ополчення під головуванням князя Іллі Костянтиновича Острозького повинно було зібратися у Полонному й звідти, розвідавши про безпечність шляху на Київ, "до того замку нашого швидко тягнути і як можучи тим замкам рятунок чинити"[829].

Бєльський зазначав, що облога тривала 13 днів[830], тоді як Томіцький, будучи сучасником тих подій, в одному із своїх листів називав 12 днів[831]. Згідно з позицією М.Бєльського, причиною закінчення облоги був той факт, що війська Саадет-Гірея I зазнали великих втрат[832]. Свідчення старожил під час ревізії Черкас у 1552 р. доповнюють це твердження іншим фактом: "За держання пана Остафія, коли цар Перекопський доставав їх на тому місці, де тепер замок стоїть, рятовано там їх тоді, прибулими (вояками) з Києва водою Дніпром"[833].

Таким чином, серйозні втрати, підхід українських військ і постійна небезпека появи з тилу кочуючого в степу Іслам-Гірея змусили Саадет-Гірея I припинити облогу і

[828] Архив ЮЗР – Ч. 8. – Т. 5. – С. 2.
[829] Там же. – С. 1-2.
[830] Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1055.
[831] Acta Tomiciana... T. 14. – S. 260.
[832] Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1055.
[833] Архив ЮЗР – Ч.7. – Т. 1. – С. 91.

розпочати переговори з Дашковичем. Останній, взявши татарських заручників, приїхав до хана у ставку. Там, за словами Бєльського, О.Дашкович і Саадет-Гірей І пообідали і нібито побраталися, так що, як каже польський хроніст, черкаський староста хана "з неприятеля приятелем королю Сигізмунду І пану своєму учинив"[834]. Так чи інакше, але з документів відомо, що Саадет-Гірей І попросив Остафія Дашковича супроводити до короля кримських послів – князя Тохтамиша і Салтан-Кула. Причому, як інформував Сигізмунд І Панів-Ради ВКЛ, "він (хан. – *Авт.*) у больших речах своїх дав доручення старості нашему Черкаському пану Остафію нам від себе мовити…"[835] Відступаючи від Черкас і побоюючись переслідування, хан взяв заручником у О. Дашковича одного з його служебників[836].

Чергова поразка від Литовської держави посилилася для Криму ще одною зовнішньополітичною втратою. ВКМ не тільки не втрутилось у Черкаську кампанію, а навпаки, вдало використало її у власних інтересах. Скориставшись тим, що кримські війська були скуті на Середньому Подніпров'ї, Москва зробила державний переворот у Казані і скинула з престолу тамтешнього хана Сафа-Гірея, замінивши його на свого ставленика. Внаслідок перевороту було покладено край одинадцятирічному правлінню у Казані династії Гіреїв[837]. Таким чином, план Саадет-Гірея І по захопленню центральної України, відволіканню Москви від Казані й знищенню Іслам-Гірея дав прямо протилежні результати. Вже у червні-липні 1532 р. черкаський староста повідомив Сигізмунда І про те, що Іслам-Гірей, за згодою османського посла в Криму Айдарбека оволодів Очаковом і Перекопом, а Саадет-Гірей І перебуває у Кіркорі. Дашкович попередив

[834] Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1056.
[835] Малиновский И. Указ. соч. – С. 189.
[836] Там же. – С. 206.
[837] Смирнов И.И. Указ. соч. – С. 65.

уряд про спроби турків примирити ворогуючих Гіреїв. Він докладно інформував про загальну політичну ситуацію в Криму, в тому числі й про перебування там екс-хана Сафа-Гірея[838].

Перемога під Черкасами зупинила татарсько-турецьку агресію, спрямовану на Україну, але не зняла її в перспективі. Взагалі, 1532 рік позначився для Литовської держави і Польщі напруженням у зовнішньополітичній сфері. Корона з перемінним успіхом вела війну з Молдавією. Крім того, як уже зазначалося, закінчувалося перемир'я з Османською імперією. Для продовження його і встановлення "вічного миру" до Порти було послано польського посла Петра Опалинського[839]. ВКЛ же знаходилося на порозі війни з Москвою. Хоча литовським послам і вдалося 24 березня1532 р. продовжити перемир'я з ВКМ ще на рік, проте реальний стан справ вказував на готовність Василія III в будь-який момент розпочати військові дії. Сама угода про продовження перемир'я була підписана московським урядом з неохотою, під тиском Черкаської перемоги ВКЛ.

У травні через свого посла Василій III виговорював Саадет-Гірею I за те, що той, "дійшовши з військом своїм до Черкас, раптом з похода свого повернувся в Перекоп"[840]. Саме в цей час, "по Божому в небо вознесінні у неділю", в Києві отримали листа від московита, що був перед цим служебником воєводи, в якому Андрій Немирович попереджувався про підготовку московських військ до наступу на місто[841].

Політика Вільно мала відповідати тому стану речей, що склався. Сигізмунд I у своєму посланні від 12 травня наказував Панам-Ради подумати про склад посольства до

---

838 Малиновский И.Указ. соч. – С. 193.

839 Kolankowski L. Polska Iagiellonow... – S. 229.

840 Малиновский А.Ф. Указ. соч. – С. 362.

841 ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 15. - Арк. 159 зв.

Криму. Що ж стосується кримських послів, то Солтан-Кула було відправлено одразу, а Тохтамиш мав їхати, на думку короля, разом з литовським Великим послом[842]. Повідомлення про підготовку Москви захопити Київ змусило короля і Панів-Ради прискорити оборонні заходи. До Києва було послано підключника Віленського Олехна Федоровича Кривця із завданням ремонтувати замок. Підскарбій земський пан Іван Горностай отримав від Сигізмунда І усне розпорядження щодо перевірки київського арсеналу й забезпечення його всім необхідним. Що ж до гарнізону, то було вирішено послати до Києва "декілька повітів" на заставу[843]. Вибір припав на місцеву шляхту, підсилену вояками з Пінсько-Турівського регіону[844].

На дипломатичному фронті Пани-Ради запропонували королю два варіанти: або послати до хана "великі" упоминки з паном Онікеєм Горностаєм, або "рівні" - з д'яком Андрієм Мацкевичем. Сигізмунд І, керуючись думкою задобрити хана, не даючи йому при цьому підстав розглядати себе як господаря становища, наказав відправити до Криму великі упоминки, але з Мацкевичем. Князя Тохтамиша, Магмедімія та інших татарських послів було направлено до Мозиря назустріч з литовським послом, а вже звідти вони мали разом їхати до Саадет-Гірея І. Виняток становив тільки Маакул-мурза, якого Сигізмунд І залишив при собі[845]. В королівському листі, адресованому Саадет-Гірею І, хану давалося зрозуміти, що Литовська держава і Польща готові прийняти його пропозиції щодо миру, привезені Тохтамишем, Солтан-Кулом і О.Дашковичем. Однак спочатку хан мав обов'язково скласти присягу перед литовським послом разом з "князями і вланами своїми", а

[842] Малиновский И. Указ. соч. – С. 189.
[843] Там же. – С. 190.
[844] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 15. – Арк. 228-228 зв.
[845] Малиновский И. Указ. соч. – С. 192-193.

“докончан’є” зі своїм Великим послом у супроводі литовського посла прислати до Сигізмунда І. Тільки тоді король і Пани-Ради ВКЛ присягнуть у відповідь і вишлють упоминки[846]. Щоправда, тут оговорювалося, що упоминки будуть, як за Вітовта, Казиміра й Олександра, тобто такі, що мають разовий характер і менші за прийняті при Сигізмунді І.[847]

Новий перерозподіл влади, який почався у Кримському ханаті, а саме захоплення Іслам-Гіреєм Очакова і Перекопа, змусив Сигізмунда І скорегувати початковий план. Він запропонував Панам-Ради послати до Іслам-Гірея окремого посла з упоминками. На думку короля, литовські посли мали поїхати разом. Пани-Ради ж повинні були подумати, кого і з чим послати, а також про те, як забезпечити вільний і безпечний проїзд одного з послів до Саадет-Гірея І[848]. Врешті-решт було вирішено направити до Саадет та Іслам-Гіреїв двох окремих послів: дворян Андрія Мацкевича та Гліба Есьмана відповідно. Виходячи з того факту, що виплата упоминків не гарантувала спокій державі з боку татар, а також розуміючи, що Перекопська Орда “ знищена і вельми упала”, литовський уряд не став посилати до Криму великих або “урочистих” упоминків[849]. Замість цього було вирішено запропонувати кримським правителям по дві тисячі золотих (половину – грошима, а половину – тканинами) щороку. Така виплата, на думку урядовців ВКЛ, повинна була мати вигляд добровільного подарунка за конкретно виконану роботу[850]. У випадку ж відмови Саадет-Гірея І пристати на пропозиції литовської сторони, уряд ВКЛ залишав за собою право за

[846] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 15. – Арк. 164-164 зв.
[847] Там же – Арк. 170.
[848] Малиновский И. Указ. соч. – С. 193.
[849] Там же. – С. 202.
[850] Там же. – С. 200-202.

допомогою воєнної сили стверджувати свої позиції у даному регіоні[851].

Питання зміцнення замків і збільшення військ на Київщині займало помітне місце в листуванні Сигізмунда I і Панів-Ради. За королівським наказом, підскарбій земський перевірив припаси та забезпечення служебних київського гарнізону й поповнив нестачу[852]. Проблемним залишалося питання, ополчення яких саме повітів і з яким почтом мають їхати до Києва. Пани-Ради скаржилися, що діючий реєстр вже вичерпав себе, оскільки "мало не половину того почту померло". Проте король видав категоричний наказ виставляти вояків згідно діючого реєстру: "аби ті почти згідно попису служби були виставлені і що б ні в чому той почот людей не був зменшений"[853].

Пани-Ради пропонували королю "не рушити зем'ян Дорогицьких, Белських, Мелницъких", а зібрати з них гроші, за які найняти кілька сот служебних і дворян, бо "велика послуга з тих людей княжих, ніж з повітів, нам була"[854]. На це Сигізмунд I відповів, що мовляв, під час його останнього мешкання у ВКЛ вже було встановлено плату з кожної служби по два гроша, "або з коня по 16 грошей, на висилку служебних на оборону", і за ці гроши була набрана й направлена до Києва жовнірська рота у 200 коней. Новий же плат недоречний, бо "тоді б одно піддані наші к тяжкості прийшли"[855]. Тому король видав наказ і розіслав відповідні листи, аби до замку їхали вояки з навколишніх земель, ті, хто "у повіті Київському і біля Мозиря і Овруча і у Волевщині маєтки свої мають". В той же час хоругви з центральних земель, на думку Сигізмунда I, не треба туди направляти,

[851] Там же. – С. 201.
[852] Там же. – С. 198.
[853] Там же. – С. 200.
[854] Там же. – С. 203.
[855] Там же. – С. 204-205.

оскільки "маєтки їх від Києва далеко і самі далеко. І швидко вони не прийдуть і продуктів на них немає". Що ж стосується зазначеного вище ополчення Київщини, то у королівському наказі обумовлювалося, що у заставу особисто повинні їхати тільки "рівнійші…зі слугами своїми", а "преложнійші князі і пани нехай би слуг своїх, згідно тих маєтків виставили…"[856]

Для зміцнення цієї застави до Києва було послано Волинське та Подільське ополчення. Час збору всіх військ був призначений "на народження Матері Божої". Тоді ж до Києва було послано 4 гармати з 10, закуплених у Польщі[857]. Така пильна увага, приділена Київщині, пояснювалася, з одного боку, тим, що у Чернігові йшла підготовка московських військ до будівництва фортеці: "від Києва в 7 милях, у маєтку пана воеводи Віленського (Ольбрахта Гаштовта – *Авт.*), хоче двір свій і людей наших послати там свого (підкреслення наше – *Авт.*) замку будувати і вже їжу приготував"[858]. З іншого ж боку, знову пішли тривожні чутки про загрозу з Криму. Десь на початку літа українські козаки захопили торгову валку, яка належала кафінським купцям. О.Дашкович через свою агентуру в ханстві отримав інформацію про підготовку як Саадетом, так і Іслам-Гіреями акції помсти[859].

Мобілізація ополчення на українських землях ВКЛ й укріплення прикордонних замків принесли свої плоди, і татарського вторгнення у 1532 р. не відбулося. А незабаром Саадет-Гірей І остаточно втратив владу і, поступившись нею племіннику, відплив до Стамбула[860]. Ставши єдиновладним правителем Кримського ханства, Іслам-Гірей І одразу почав шукати союзників зовні. Враховуючи його колишні контакти

[856] Там же. – С. 205.
[857] Там же. – С. 204-205.
[858] Там же. – С. 203-204.
[859] Там же. – С. 203.
[860] Кузнецов А.Б. Указ. соч. – С. 64.

з Вільно, не дивно, що саме туди він поспішив направити своє посольство, засвідчуючи власну приязнь. Для підвищення статусу цих послів Іслам-Гірей І разом з ними відпустив і служебника Остафія Дашковича, який з березня перебував у закладі в Орді[861]. Окрім союзних пропозицій, новий кримський хан просив Сигізмунда І відпустити додому Маакул-мурзу[862], а також свого слугу Яньш Дчувана, який мешкав у Гаштовта[863]. Вочевидь, кримський правитель мав підтримку серед ширинів, верхівка яких сильно постраждала від Саадет-Гірея І, і наявність у державі сина Бахтияр-мурзи була конче необхідною новому хану.

Король діяв оперативно. Давши догану Мацковичу за те, що той без королівської згоди повернув з Києва до Литви, він наказав Панам-Ради поквапитися з відповіддю Іслам-Гірею І[864]. Сигізмунд вимагав, аби з Вільно Мацкевичу була дана інструкція, як поводитись і що казати хану. Упоминки, що їх готували для Саадет-Гірея І, мали бути дещо збільшені. Мацкевич мав доставити їх Іслам-Гірею І[865]. Що стосується Маакул-мурзи, якого утримували в закладниках, то Сигізмунд І справедливо зауважив, що від цього мало толку, мовляв, раніш у закладі перебував Чжен-Гірей-мурза, але це не завадило кримцям нападати на Польську й Литовську держави, доки їх не побив на Ольшаниці князь К.І.Острозький[866]. Тому король вирішив Маакул-мурзу “та інших татар, які з ним при нас є” разом з Іслам-Гіреєвими

[861] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 15. – Арк. 157 зв.
[862] Там же. – Арк. 158 зв.
[863] Там же. – Арк. 227 зв.
[864] Там же. – Арк. 157 зв.
[865] Там же. – Арк. 158.
[866] Там же. – Арк. 159.

послами відпустити[867]. Те ж стосувалося і Яньш Дчувана, якого мав захопити із собою Мацкевич[868].

Офіційна відповідь хану в основному збігалася з тою, яку планувалося направити Саадет-Гірею I (див. Вище. – *Авт*.). Доповненням було нагадування Іслам-Гірею I про допомогу грошима і людьми, яку він отримав раніше від ВКЛ. Цікаво, що в цьому документі теж фігурує Дашкович у ролі головного інформатора щодо подій у Криму[869]. Вочевидь, король навмисне згадував персону черкаського і канівського старости у текстах листів до ханів, з огляду на високий авторитет Остафія Дашковича серед кримських феодалів. Поспіх, з яким Сигізмунд I давав відповідь Іслам-Гірею I, пояснюється передусім побоюваннями литовсько-польського монарха, аби новий хан не пристав на пропозиції інших правителів, маючи, напевно, на увазі молдавського і московського[870]. Тут повною мірою виявляється намагання Сигізмунда I зруйнувати вісь Молдавія–Крим–Москва. Оволодіння кримським престолом Іслам-Гіреєм I вселяло впевненість у короля щодо цього. Та й стосунки нового хана з Василієм III не складалися. Грамота, надіслана з Криму до Москви, як зауважив О.Ф.Малиновський, містила високомірні й образливі для московського правителя слова[871].

Таким чином, ханат вносив розкол у антиягеллонівську коаліцію і на деякий час забезпечував спокій українським землям ВКЛ і КП. Це було тим доречніше, що Андрій Немирович отримав від свого агента з Криму повідомлення про домовленість Василія III і Петра Рареша щодо спільного наступу на Україну. Причому, московський монарх обіцяв

---

[867] Там же. – Арк. 159 зв.
[868] Там же. – Арк. 227 зв.
[869] Там же. – Арк. 165.
[870] Там же. – Арк. 157 зв.
[871] Малиновский А.Ф. Указ. соч. – С. 366.

“сам і з людьми своїми має під замок наш Київ бути на день святого Юрія майбутнього свята восени…”[872] З огляду на це, король наказав, аби ті, хто мав їхати до Києва на службу, поквапилися і „щоб кожен з них на том замку нашем ажъ до другого року від нас установленого, який у листах наших їм буде виписаний мітками…і без науки нашої звідти не з’їжджати…”[873]

Незабаром по приїзді Мацкевича до Іслам-Гірея І було прислано з Криму жалуваний ярлик. Специфікою його було те, що даний ярлик був звичайною копією Мухаммед-Гіреєва ярлика, виданого Богатирем Гаштовту у 1517 році. Іслам-Гірей І змінив тільки початок, а сам текст, включаючи імена Мухаммед, Богатир та Алп-Гіреїв, залишив. Це цілком задовольняло Вільно, оскільки зміст документа, особливо щодо антимосковського союзу, в повній мірі відповідав моменту. Сама ж незрозуміла, на перший погляд, форма, а саме звичайний плагіат старого тексту, пояснюється поспіхом, з яким новий хан хотів видати ярлик і тим самим показати Сигізмундові І і Панам-Ради, що він є справжнім і законним правителем Криму.

Справа в тому, що Іслам-Гірей, зайнявши ханський “стілець”, звернувся до Сулеймана І з проханням прислати до Криму кого-небудь ханом. Як влучно підмітив В.Д.Смирнов, за допомогою цього політичного маневру він хотів привернути до себе прихильність султана.[874] Для Сигізмунда І було вигідно забезпечитися з боку Іслам-Гірея присягою і ярликом, хоча на той момент він уже володів інформацією про рішення Сулеймана І з приводу Кримського ханата. Польський посол у Стамбулі Опалинський повідомив Краків, що Сулейман І, залишаючись вірним своїй політиці, вирішив

[872] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 15. – Арк. 159 зв.
[873] Там же. – Арк. 160.
[874] Смирнов В.Д. Указ. соч. - С. 400.

поставити ханом Сахіб-Гірея[875], який мав антимосковські погляди і намагався нав'язати їх султанові. На початку 1533 р. між Сигізмундом І і Сулейманом І було укладено "вічний мир" і одночасно з цим до Криму було прислано Сахіб-Гірея. Такий збіг не був випадковим. Сулейман І таким чином забезпечував своєму ставленику спокій з боку ВКЛ, яке, з огляду на події 1528-1529 і 1532 років, могло підтримати свого клієнта Іслам-Гірея І. Тим більше, що в цей час на Київщині спостерігалося скупчення литовських військ. Тоді ж султан надіслав попередження Сигізмунду І, щоб "з ваших україн не почалося" якого-небудь воєнного виступу[876].

На нашу думку, тут мова йде не тільки про молдавський кордон. Те, що документ перекладено староукраїнською мовою, крім бажання Сигізмунда І повідомити Панів-Ради про мир, пояснюється ще й тим, що в цей час відбувались напади на турецько-татарське прикордоння саме з українських земель ВКЛ. Пригадаємо хоча б розгром черкаськими козаками валки кафінських, тобто турецьких підданих, купців. Та й сам Сахіб-Гірей І вже в перші місяці свого правління "посилав…часто про тих козаків"[877]. Крім політичного прикриття, Сахіб-Гірей І мав ще й сильний турецький воєнний супровід, який складався з: 60 пушкарів, 300 латників, 1000 сейменів, 40 фур'єрів, 30 чаушей, 60 зеаметників і тімаріотів. До того ж, уряд Туреччини почав відраховувати Сахіб-Гірею І суму на утримання особистої гвардії, т. з. "псарні гроші"[878]. За таких обставин Іслам-Гірею І нічого не залишалося, як погодитися на титул калги .[879]

Намагання Саадет-Гірея І втілити в життя стару мрію кримських правителів щодо захоплення Києва, Черкас і

---

[875] Османская империя и страны... – С. 168.
[876] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 15. – Арк. 161 зв.
[877] АЗР – Т.ІІ. - С. 186.
[878] Смирнов В.Д. Указ. соч. – С. 404-405.
[879] Там же. – С. 400.

центральних українських земель загалом в результаті запеклої боротьби місцевого населення закінчилися поразкою. Ця невдача врешті-решт стала фатальною для хана і змусила його назавжди залишити Крим. Оборона Черкас показала, що українські землі слугували могутнім мілітарним резервом ВКЛ, використання якого дало змогу цій державі ефективно вплинути на ситуацію у Кримській державі.

РОЗДІЛ 10. СТАРОДУБСЬКА ВІЙНА І УГОДА 1540 Р.

Новий 1533 р. обіцяв Вільно непогані перспективи в політиці. З османами було підписано мир, і в Стамбулі намітилося зростання антимосковських течій, про які Сигізмунд І міг знати від Опалинського. Це, як зауважив Греков, спонукало польських урядовців "до дій, які дали певні результати"[880]. Захоплення Османською імперією Угорщини і підписання "вічного миру" зблизило Стамбул, Краків і Вільно[881]. На думку турецького вченого Галіла Іналджика, неабияку роль у такому перебігу османської зовнішньої політики відіграв Сахіб-Гірей І, якому вдалося переконати Сулеймана І в намірі уряду ВКМ захопити колишню золотоординську територію у басейні Середньої і Нижньої Волги[882]. А це було невигідно Стамбулу, який збирався воювати з Персією за розширення свого впливу на Месопотамію і Кавказ[883]. Щоправда, остаточне розуміння небезпеки з боку Москви у Туреччині отримали на середину XVI століття[884]. Але вже Сахіб-Гірей І отримав фактично дозвіл на розширення кримської агресії супроти ВКМ, не забуваючи при цьому і кордонів Литовської держави, а також Польщі.

Сахіб-Гірей І, на відміну від Саадет-Гірея І, котрий змалку жив у Туреччині, як політичний діяч сформувався під

---

880 Османская империя и страны... – С. 168.

881 Там же. – С. 172.

882 Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400-1700 рр. Кримський ханой, османи та піднесення Російської імперії //Кримські татари, історія і сучасність (До 5—річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ,13-14 травня 1994 р.) К.,1995. – С. 119; Іналджик Г. Османська історія... – С. 49.

883 Кримський А. Назв. пр. – С. 150-151.

884 Іналджик Г. Османська історія... – С. 49.

безпосереднім впливом політичного оточення свого батька Менглі-Гірея I та брата Мухаммед-Гірея I і, отже, брав активну участь у здійсненні ними великодержавного курсу Кримського ханату у Східній Європі. Під час війни Мухаммед-Гірея I з Москвою у 1521-1522 рр., як відомо, Сахіб-Гірей був Казанським ханом, супротивником Василія III[885]. У зв'язку з послабленням Криму після смерті Мухаммед-Гірея I і поступаючись перед воєнно-політичним тиском Москви, він був змушений залишити Казань у 1524 р. і повернутися до Криму[886]. Ставши правителем Криму і все ще вважаючи себе законним, але позбавленим влади володарем Казані, Сахіб-Гірей I не міг оцінити призначення Василієм III ханом у Казань у 1532 р. Джан-Алі інакше, як ворожу акцію[887]. Відтак природньо, що новий хан фактично став продовжувачем великодержавного курсу своїх попередників. Уже в червні кримці, керовані Сафа-Гіреєм, піддали руйнуванню московський кордон між Мещерою і Касимовим[888]. 14 серпня 1533 р. 40-тисячне військо перекопців на чолі з Іслам- і Сафа-Гіреями напало на Рязанщину[889].

Хоча вірогідність нападу на ВКЛ з боку Кримського ханату у першій половині 1533 р. була досить малою, проте у Вільно не збиралися залишатися в стороні від зазначених подій. Тим більше ситуація, як це бувало вже не раз, могла в будь-який момент кардинально змінитися. Тому влітку того ж 1533 р. до нового хана було направлено Великого посла Онікея Горностая з пропозиціями союзу. Литовці

885 Смирнов И.И. Указ. соч – С. 41-42.

886 Там же. – С. 54.

887 Там же. – С. 66.

888 Каргалов В.В. Указ. соч. – С. 83.

889 Малиновский А.Ф. Указ. соч. – С. 365; Кром М.М. Стародубская война (1534-1537 гг.) // Очерки феодальной России. – Выпуск, 3. – М., 1999. – С. 102.

пропонували хану, як до того його батьку і брату, 15 тис. золотих (половину – грошима, а половину – тканинами) щорічно, окрім тих років, у які хан або його піддані плюндрували ВКЛ чи КП. Щоправда, Сахіб-Гірей І, під впливом власних успіхів у війні з Москвою, зайняв більш жорстку позицію. Він вимагав, аби 15 тис. упоминків було обов'язково доставлено в листопаді, як було домовлено з О.Горностаєм. У випадку ж відсутності упоминка хан погрожував не затвердити присягу[890].

Серйозною проблемою на переговорах стало козацьке питання. Українські козаки з Середньої Наддніпрянщини здійснювали часті напади на улуси степовиків. Неодноразові ж скарги Сахіб-Гірея І, до литовського уряду, залишалися без наслідків[891]. Особливо хана вивело з себе те, що під час його нападу на ВКМ козаки з Черкас і Канева шарпали кримські фланги і давали притулок путивльським козакам – підданим Москви[892]. Можливо, бажаючи помститися за ці козацькі походи і за допомогою пограбування українських земель підняти бойовий дух свого війська перед великим походом на Рязанщину, у другій половині липня 1533 р. кримці під проводом Сахіб- і Іслам-Гіреїв підкочували до Поділля й зупинилися у 15 милях від Брацлава. До короля надійшла інформація, що хан з калгою збираються здійснити напад на Волинь та українські землі КП[893]. Тому Сигізмунд І першого серпня 1533 р. оголосив мобілізацію на Волині і Поділлі, оскільки саме вони мали прийняти перший удар нападників. Король наказував, аби вся місцева шляхта "кінно, і у зброї були наготові зі всім почтом своїм" служила аж до Різдва Христова. При цьому, в наказі заборонялося залишати край

[890] АЗР – Т.ІІ. - С. 186-187.
[891] Там же. – С. 186.
[892] Там же. – С. 186.
[893] Acta Tomiciana. T. 15. – S. 428; Archiwum książąt Sanguszkow... T. 3. - C. 420.

навіть тим, хто мав раніше королівські грамоти про від'їзд до Вільно чи інших частин країни[894]. Відбулись бої, так би мовити, місцевого значення. Вздовж кордону йшов польський обоз з Язловецьким на чолі, і татари його розбили[895]. Судячи з усього, вчасні воєнні приготування дали змогу уникнути ворожого нападу, так що того ж 1 серпня Томіцький у листі до архієпископа Гнезнинського писав, що на Русі панує спокій[896].

Через деякий час у тому ж серпні 1533 р. кримці знову перейшли Дніпро і почали групуватися у небезпечній близькості від кордонів ВКЛ. За повідомленням О.Дашковича, степовики стояли за якихось 13 миль від Черкас[897]. Ходили чутки, що вони збиралися йти на молдаван[898]. По всій країні було розіслано воєнні листи про збір земського ополчення[899]. На цей раз кримці таки напали на Київщину та Поділля, але їх було вчасно перехоплено і розгромлено прикордонними загонами. На Поділлі чи Волині нападників у числі 800 розбив князь Ілля Острозький, причому 12 полонених він відіслав королю в подарунок[900]. На Київщині ж степовиків погромив Андрій Немирович[901]. У жовтні Опалинський писав до правителя Бранденбургу князя Альберта, що татари два рази розбили польські відділи[902]. Проте важко сказати - мова йшла про того ж Язловецького, чи були інші бої.

---

[894] Ibid. – С. 420-421.
[895] Acta Tomiciana. T. 15. – S. 484/485.
[896] Ibid. – S. 524.
[897] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 15. – Арк. 218.
[898] Acta Tomiciana. T. 15. – S. 549.
[899] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 15. – Арк. 218-219 зв.
[900] Acta Tomiciana... T. 15. – S. 549.
[901] Ochmanski I. Op. cit. - S. 363.
[902] Acta Tomiciana... T. 15. – S. 688.

Не зважаючи на татарський напад, загалом ситуація склалася для ВКЛ непогано, оскільки походи кримців на Рязанщину змусили Василія III виставити проти них значні воєнні сили, а це, в свою чергу, дещо послабило напругу на литовсько-московському кордоні[903]. Смерть же Василія III на початку грудня 1533 р. і прихід до влади трирічного Івана IV[904] взагалі звели нанівець московські плани щодо наступу на Литовську державу. Але це була не єдина подія, що вплинула на подальшу політику Вільно і Кракова. Приблизно у травні – червні 1534 р. в Кримському ханаті спалахнуло нове вогнище міжусобної війни, цього разу між прибічниками Іслам і Сахіб-Гіреїв[905].

Згадувані московські і кримські події, як уже зазначалося раніше, серйозно вплинули на зовнішню політику ВКЛ. Під впливом деструктивних інтриг, що почалися при московському дворі, на Віленському сеймі, зібраному 15 лютого 1534 р. було вирішено розпочати війну за повернення втрачених раніше білоруських і українських територій[906]. По великому рахунку прикордонна війна між ВКЛ і ВКМ, як влучно підмітив в свій час В.Сироєчковський, не стихала і в роки перемир'я[907]. Не були виключенням і двадцяті роки XVI ст. Бойові дії між обома країнами точилися по всьому кордону. Причому з литовського боку відзначилися ті ж персони, що і на татарському кордоні – Семен Полозович і Остафій Дашкович. Показовими щодо масштабу цих баталій є скарги московських воєвод на С.Полозовича: „Семен Полозов(ич), з Речиці в його

---

903 Карамзин Н.М. История государства Российского. – Кн. 2. – Т. 8. – СПб., 1842. – С. 84-85.

904 Каргалов В.В. Указ. соч. – С. 86.

905 АЗР Т. II. – С. 328-329.

906 Kolankowski L. Polska Iagiellonow... – S. 229-230; Кром М.М. Стародубская война... – С. 99.

907 Сыроечковский В.Е. Пути и условия... – С. 201.

(московські. – *Авт.*) волості і села гомельські багатьох людей приславши, війною до самого міста Гомеля повоювали й людей його велів, піймавши, до себе привести...” Цікаво, що речицький намісник змусив усіх полонених присягнути”[908]. Ще в квітні 1525 р. Василій III скаржився Сигізмунду I, що С.Полозович нападає на „волості і села Стародубські, Гомельські, Попову Гору, в Дроків, у Маслов десяток, у Крюків десяток та інші”[909]. В жовтні 1532 р. Полозович разом з кн. Федором Вишневецьким - знову під Гомелем[910]. Щоправда, невірно думати, що напади були однобічні. Литовські скарги на московських підданих були ідентичні[911].

12-14 березня 1534 р. вийшов універсал, за яким на 4 квітня призначалася мобілізація земського ополчення в районі Мінська[912]. Після цього дата збору ще кілька разів переносилася, спочатку на 23 травня, а потім 29 червня. Щоправда на початку липня збір війська ще не закінчився[913]. На гроші з серебщизного податку планувалося найняти 2000 драбів[914]. У цьому питанні литовська влада була більш спритною, і на кордон було послано 2000 кінноти і одну тисячю піхоти[915]. Зважаючи на те, що московські воєводи сильно укріпили прикордонні міста, король подбав про потужну облогову артилерію[916].

Відповідно до воєнних приготувань важливим залишалося питання щодо позиції Кримського ханату. Там у

---

908 Lietuvos Metrika Kn. 15. –V., 2002. - C. 228.

909 Памятники дипломатических сношений... - Т. 35. – С. 693, 703.

910 Там же. – С. 861.

911 Там же. – С. 700-701.

912 Kolankowski L. Polska Iagiellonow... - S. 230; AGAD – Arh Radz – Dz.XI. – Sygn. 17. – S. 59-60.

913 Кром М.М. Стародубская война... – С. 101.

914 AGAD – Arh Radz – Dz.XI. – Sygn. 17. – S. 30-31.

915 Кром М.М. Стародубская война... – С. 101.

916 AGAD – Arh Radz – Dz.XI. – Sygn. 17. – S. 30-31.

другій половині 1534 р. Іслам-Гірей відкрито виступив проти Сахіб-Гірея[917]. Проте турецька допомога дала можливість хану розбити племінника і змусити його сховатися за стінами Перекопської фортеці. Іслам-Гірей втратив більшість знаті, що його підтримувала[918]. Сигізмунд І писав гетьману ВКЛ Юрію Радзивіллу, що при царевичі залишилися лише "посполиті" люди[919]. В той же час Сахіб-Гірей І, хоча і вийшов переможцем з битви, проте не мав достатніх сил не тільки для закінчення війни, але й не зміг закріпити свій успіх, а тому відступив до Кіркора[920]. Фактично в Криму встановилося двовладдя. Тут виникає питання: наскільки кримська усобиця була вигідна литовській стороні. З одного боку, слушними виглядає твердження М.Крома, що для ВКЛ, яке мало союзну угоду з Сахіб-Гіреєм І, внутрішньокримський конфлікт перешкоджав здійснити обіцяні ханом військові дії проти ВКМ[921], про що Сигізмунд І писав кримському володарю в наступному 1535 р.[922] Проте було б дивним якби король написав хану, що його війна з племінником вигідна ВКЛ! Інша справа листування Сигізмунда І з литовськими урядовцями. Коли Сигізмунд І отримав від О.Дашковича повідомлення про "великий замяток в Орді Перекопській", то він якнайшвидше поквапився проінформувати про це гетьмана Юрія Радзивілла. Останній збирав у районі Мінська війська, і король заспокоював його тим, що, поки у Криму війна, "війська наші від тієї Орди ніякої перекази прийняти не зможуть"[923]. Так радість короля не виглядає дивною з огляду

---

[917] Карамзин Н.М. Указ. соч. - С. 17-18.
[918] АЗР – Т.ІІ. - С. 329.
[919] Там же. – С. 329.
[920] Там же. – С. 329.
[921] Кром М.М. Стародубская война... – С. 104.
[922] Там же. – С. 104.
[923] АЗР – Т.ІІ. - С. 339.

на те, як часто в попередні роки кримці не дотримувалися угод.

Розділивши країну навпіл, ворогуючі сторони розіслали окремі загони на московські землі. Як наслідок, в районі Коломни були зібрані московські війська, щоб дати відсіч татарам[924]. Це в свою чергу ослабило оборону західного кордону ВКМ[925].

Припинення нападів степовиків на Київщину дало змогу Вільно активно задіяти воєнну силу воєводства. В той час, як основні сили литовських військ чисельністю від 20 до 40 тис. чоловік стояли біля Могилева в очікуванні нових підкріплень[926], на ВКМ у березні 1534 р. рушили дві бойові групи. Перша, князя Олександра Вишневецького, йшла на Смоленськ, а друга, Андрія Немировича, - на Сіверщину[927]. Отже, кампанія 1534 р. велася фактично силами Київського воєводства, оскільки Немирович був місцевим воєводою, а Вишневецький – намісником Речицького замку[928]. Не дивлячись на малі сили, Немировичу вдалося знищити посад у Стародубі і місто Радогощ разом з місцевим намісником[929]. Воякам Вишневецького поталанило менше – їх було відбито від смоленського передмістя[930].

Поки на півночі відбувалися баталії, на півдні, у Криму, Онікей Горностай вів активні переговори з обома ворогуючими таборами. На щастя, ці угруповання самі

---

924 Каргалов В.В. Указ. соч. – С. 89.

925 Кром М.М. Стародубская война... – С. 102.

926 Kolankowski L. Polska Iagiellonow... – S. 230; Acta Tomiciana. – T. 16 (2). – №. 404, P. 57.

927 Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ. – 1904. - Т. 13. – С. 80-81.

928 Архив ЮЗР – Ч. 8. – Т. 5. – С. 6.

929 Каргалов В.В. Указ. соч. – С. 89; Патриаршая или Никоновская летопись... – С. 80.

930 Там же. – С. 81.

шукали підтримки зовні. Іслам-Гірей, зміг закріпитись у Перекопі[931]. Отже, він закрив, чи принаймні істотно ускладнив, для Сахіб-Гірея І, доступ до північних країн. Така позиція давала царевичу можливість тримати під прицілом зносини хана з Вільно і Москвою, а також мати плацдарм для самостійних воєнних походів за межі Криму. Сахіб-Гірей І попросив допомоги у Сулеймана І, крім того, він і Іслам-Гірей обіцяли Сигізмунду І "добрими приятелями бути". Царевич, користуючись своїм розміщенням, направив до ВКЛ посольство у супроводі королівського толмача Кузулмана[932]. Онікей Горностай, ще коли почалися бої між прибічниками Іслам і Сахіб-Гіреїв, поспішив сховатись у Кафі, аби ніякої "трудності і шкоди в той час не прийняв"[933]. Складна політична ситуація, в якій опинилася Перекопська Орда, значно полегшила литовському послу переговорний процес. Врешті-решт обидва кримських лідери пішли на значні поступки. Окрім загальних обіцянок щодо дружби і союзу, кримці дозволяли королівським підданим вільно їздити за сіллю до Хаджібея і на торги до Перекопа та Кафи, а також, сплативши старі мита, везти товари назад до Києва й Луцька[934]. Причому, Сахіб-Гірей І зобов'язувався забезпечити ці купецькі валки надійною охороною[935]. Кримці обіцяли не нападати на ВКЛ і КП та стримувати від цього білгородців. Винних же у нападах Сахіб-Гірей І мав схопити і разом з їхніми родинами вислати до короля[936].

Ця стаття, і особливо згадування в ній білгородських татар, багато в чому була обумовлена їхньою активністю в середині 1534 р. В той час, як московські війська нищили

[931] АЗР – Т.ІІ. - С. 329.
[932] Там же. – С. 329.
[933] Там же. – С. 329.
[934] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 15. – Арк. 225, 210 зв.
[935] Там же. – Арк. 210 зв.
[936] Там же. – Арк. 210 зв.-211.

білоруські й литовські землі ВКЛ[937], 10-тисячне татарське військо підступило до Поділля. Отримавши від полонених інформацію про оборонні заходи польського великого гетьмана Яна Творовського і зібрані при ньому війська, степовики відмовилися від наступу. Вони спалили передмістя Заславля і відійшли[938]. За іншими даними, татари вельми сильно повоювали Волинь і вивели 15 тис. полону[939]. В одному з листів за 6 червня 1534 р. сучасник писав, що кілька тисяч татар спустошили володіння князя І.Острозького і рушили на Поділля[940].

Серйозним успіхом Горностая стала домовленість із кримськими правителями про зменшення річних упоминків. Сахіб-Гірей І мав отримувати 200, а Іслам-Гірей – 60 поставів „лунських" тканин з виплатою 30 червня. У випадку ж татарського нападу упоминок взагалі не виплачувався[941]. Хан мав посилати своїх послів тільки в крайньому випадку, фінансуючи їх з упоминку. Основні ж зносини мали відбуватися через гінців, але тут також мало місце застереження, що кримський гонець повинен був мати не більше трьох чоловік супроводу[942]. Прийнявши присягу від хана, Горностай повернувся до ВКЛ у супроводі Сахіб-Гіреєва посла Девлет-мурзи[943].

Ці „фінансові" успіхи О.Горностая були тим доречніші, що литовська скарбниця і так була переобтяжена воєнними витратами на війну з Москвою, а поляки, як скаржилися О.Гаштовт і П.Гольшанський, не хочуть давати свою долю

[937] Кром М.М. Стародубская война. – С. 117.
[938] Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1065.
[939] Кром М.М. Стародубская война... – С. 117.
[940] Acta Tomiciana... T. 16 (1). – S. 602.
[941] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 15. – Арк. 211.
[942] Там же. – Арк. 211.
[943] Там же. – Арк. 215 зв.

упоминку[944]. Вже у квітні у Вільно було споряджено нового Великого посла Василя Тишкевича. Новому послу ставилося за обов'язок взяти з Сахіб-Гірея І присягу, ідентичну присязі 1517 р. між Богатир-Гіреєм і Ольбрахтом Гаштовтом, бо докончальний лист, надісланий ханом, був, на думку короля, "не потому написан", як за пращурів[945]. Крім того, Тишкевич мав закріпити домовленості між Горностаєм і Сахіб-Гіреєм І. Що стосується упоминків, то Девлет-мурза передав ханське прохання затримати їх у Києві до спеціального повідомлення[946].

У першій подорожі Василя Тишкевича до Криму багато білих плям. Офіційна версія Сигізмунда І, викладена Сахіб-Гірею І у грудні 1537 р., зводилася до того, що Тишкевича з упомінками було направлено до хана, але Іслам-Гірей перехопив литовського посла і привласнив упоминки собі[947]. Але дана версія була викладена уже після Ісламової смерті, коли королю було конче необхідно приховати свої контакти з опозиційним царевичем. Певно у першій половині 1535 року Василь Тишкевич, староста черкаський і канівський[*], їхав до Криму з головним завданням – змусити татар до нового походу на Московську державу. Саме в цей час закінчувалася підготовка наступу ВКЛ на Стародуб[948]. І упоминки, які він віз, призначалися саме для цього. В той же час питання, хто саме мав організувати цей похід – Іслам чи Сахіб-Гірей, - великого значення не мало. Більше того, швидше за все саме Іслам-Гірей був тією силою, на яку у Вільно робили ставку у справі організації військової операції кримців. Бо навряд чи Сигізмунд І і Пани-Ради мали ілюзії щодо того, що царевич

---

[944] AGAD – Arh Radz – Dz.XI. – Sygn. 17. – S. 38, 52.

[945] ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 15. – Арк. 224 зв., 226.

[946] Там же. – Арк. 231.

[947] Там же. – Арк. 231 зв.

[*] Дашкович помер навесні 1535 р. - *Авт*.

[948] Kolankowski L. Polska Iagiellonow... - S. 231.

погодиться пропустити їхнього Великого посла з цінностями до хана. Був ще один не менш важливий момент.

У 1534 р. Іслам-Гірей приділив значну увагу встановленню союзницьких відносин з Москвою. Цим він вирішував дві проблеми. По-перше, виступаючи ворогом Сахіб-Гірея, сподівався отримати від ВКМ суттєву допомогу, і по-друге, підвищував своє значення в очах Сигізмунда І. Добиваючись підтримки Москви, Іслам-Гірей, як причину ворожнечі із Сахіб-Гіреєм називав його спільні з Сигізмундом І наміри воювати проти ВКМ[949]. Московські урядовці спершу поставилися до Іслам-Гірея обережно[950], бо не довіряли йому[951], але потім вирішили використати сина Мухаммед-Гірея І у війні проти ВКЛ. Енергійні переговори і великі дарунки з Москви привели до того, що 21 січня 1535 р. Іслам-Гірей видав шертну грамоту ВКМ. У ній царевич обіцяв Івану ІУ бути вірним союзником проти "…Ахматових дітей і Казимирових королевих дітей Сигізмундом королем почав…"[952]

Відносини Іслам-Гірея і ВКМ занепокоїли уряд ВКЛ Ось чому дипломатична служба ВКЛ вжила енергійних заходів, аби залучити царевича на свій бік. Невдовзі після підписання угоди між останнім та Іваном ІУ (а точніше його матер'ю О.Глинською), князь Стригін на наказ з Москви їхати послом до Іслам-Гірея, відмовився на тій підставі, що той у присутності литовського посла в Криму Онікея Горностая присягнув Сигизмундові І бути ворогом ВКМ[953]. Відповідно і В.Тишкевич, відправляючись до Криму, певно виходив з кон'юктури, яка склалася.

---

[949] Кузнецов А.Б. Указ. соч. – С. 89.
[950] Карамзин Н.М. Указ. соч. – С. 18.
[951] АЗР - Т. II. - С. 327.
[952] РГАДА. - Ф. 123. - Оп. 2. - Спр. 24.
[953] Карамзин Н.М. Указ. соч. – С. 18.

Літні події засвідчили успіх литовського посольства. В середині серпня 1535 р. маси степовиків на чолі з Іслам-Гіреєм підступили до Рязанщини. Москва змушена була припинити підготовку наступу на Вільно й завернути послані раніше до Стародуба полки[954]. Внаслідок цих дій війська Литовської держави, зміцнені загонами з Польщі, змогли з 16 липня по 29 серпня здобути Гомель, Почеп, Радогощ і Стародуб[955]. До кінця війни кримці систематично тероризували московські кордони[956], сприяючи цим Вільно. У лютому 1537 р. було підписане п'ятирічне перемир'я між ВКЛ і ВКМ з відправною датою 25 березня[957].

Зменшення напруги на Сході не принесло Вільно полегшення, оскільки в тому ж році загинув Іслам-Гірей. Царевич залишив Крим і направився до ногайців[958]. Судячи з усього, до цього його змусила втрата підтримки з боку кримського населення. Феодали, які підтримували Іслам-Гірея, або загинули, або перейшли до табору прихильників Сахіб-Гірея I, який здійснював небезуспішну зовнішню політику; просте ж населення втомилося від руйнівних міжусобних воєн. Іслам-Гірей не очікував з боку ногайців якоїсь небезпеки. Цим скористався місцевий мурза Баки, який, аби прислужитися Сахіб-Гірею I, а можливо, і за його намовлянням зібрав 1000 чоловік, зненацька напав і вбив сина Мухаммед-Гірея I[959].

---

954 Каргалов В.В. Указ. соч. – С. 91.

955 Kolankowski L. Polska Iagiellonow... – S. 231; Ryszard Przybylinski Hetman Wielki Koronny Mikołaj Mielecki (ok. 1540-1585). – Toruń, 2003. – S. 35-36.

956 Каргалов В.В. Указ. соч. – С. 91-93.

957 Любавский М. Литовско-Русский сейм... – С. 269; Похлебкин В.В. Указ. соч. – С. 379.

958 Смирнов В.Д. Указ. соч. – С. 402.

959 ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 15. – Арк. 230.

Загибель головного кримського опозиціонера одразу позначилася на політиці цієї східноєвропейської татарської держави. Вже сьомого грудня 1537 р. Сахіб-Гірей І прислав до короля свого гінця Текеша з повідомленням про смерть царевича і про те, що хан повністю взяв у свої руки всю Перекопську Орду[960]. А незабаром до короля прибув і Великий посол хана князь Бумак. Він привіз ту ж інформацію з доповненням про необхідність надіслання попередніх і теперішніх упоминків[961]. Вимоги Сахіб-Гірея І, на перший погляд, були досить незначними. Та й сама кандидатура посла мала заспокоїти Сигізмунда І, оскільки Бумак був братом Адрагмана[962], Проте при королівському дворі не впадали в оману щодо зміцнення позицій хана і, відповідно, Кримського ханату у Східній Європі. Тому, не гаючи часу, до Саадет-Гірея І було відправлено королівського гінця Хаску (разом з ним повертався і Текеш). Хаска повинен був передати Сахіб-Гірею І відповідь, мовляв, у ВКЛ задоволені кінцем розбрату серед кримців, упоминки готові і будуть надіслані взимку разом з відповідним Великим послом у супроводі Бумака[963].

Король вирішив у березні зібрати у Вільно сейм, на який направив від себе лист з Іваном Горностаєм. Давши загальний огляд Сахіб-Гіреєвих прохань, Сигізмунд І попередив Панів-Ради, що хан, маючи у своїх руках всю Орду, може в будь-який момент напасти, бо Іслам-Гірея вже нема і, відповідно, немає кому стримувати агресивні плани кримського уряду. Причому, король зазначав, що сплата упоминків не зменшить цю небезпеку. Тому Пани-Ради, на думку литовського володаря, мали подумати про

[960] Там же. – Арк. 230-230 зв.
[961] Там же. – Арк. 231-231 зв.
[962] Там же. – Арк. 180 зв. – 181.
[963] Там же. – Арк. 230 зв.-231 зв.

забезпечення кордону належною обороною[964]. На сеймі було вирішено не збирати шляхту, а з кожних восьми служб селян (з кожної за уставою виставлялося по одному кінному вояку) зібрати по 20 грошей і "за ті пенязі відправити ... на замки українні тисячу коней"[965]. У випадку ж явної загрози ворожого вторгнення мало зібратися все земське ополчення у відповідному місці[966]. У червні того ж року Сигізмунд I, на прохання Панів-Ради, наказав підскарбію земському Івану Горностаю видати 5000 кіп грошей на найом і відправку до Києва ще однієї 1000 коней[967]. У вересні король наказав зі своїх дворів продати деякі продукти і за виручені гроші послати до Києва й міст на московському кордоні "збіжжя і живностей і спижів…"[968]

У цей час ситуація на півдні ставала критичною. Хан прямо заявив свої претензії на великі упоминкі і взагалі, як зазначав король, писав „з пихою". Причому, Сахіб-Гірей I не обмежився погрозами, а "вже почав і людей своїх в землі наші (королівські – *Авт.*) посилати"[969]. У 1537 р. білгородські, добруджські й очаківські татари здійснили напад на Поділля. Щоправда, в районі Панковець їх було розгромлено польним стражником Миколою Синявським[970].

Така агресивність хана лежала не тільки в площині внутрішньокримських відносин, а й у тій політичній напрузі, яка вимальовувалася на середину 1538 р. у Східній Європі, особливо у басейні нижнього Дунаю. Молдавський правитель Петро Рареш протягом 30-х років XVI ст. вів війну з Польщею за Покуття. У 1537 році він активізував зносини з

---

964 Там же. – Арк. 182 зв. – 184.
965 Архив ЮЗР – Ч. 8. – Т. 5. – С. 16.
966 Любавский М. Литовско-Русский сейм... – С. 271.
967 Там же. – С. 270.
968 АЗР – Т. II. - С. 347.
969 АЗР. – Т.II. - С. 346.
970 Ryszard Przybylinski Op. cit. – S. 36.

Габсбургами, відтак займаючи антиосманську позицію. Туреччина, що вже завоювала добру частину Угорщини і заглибилася таким чином доволі сильно у Центральну Європу, потребувала все більшого забезпечення флангів. Ті умови залежності, які мала Молдавія від Османської імперії, вже не задовольняла останню. А ворожа до османів позиція Рареша і його зносини з Габсбургами послужили каталізатором наступу турків на цю маленьку дунайську державу.

У вересні 1538 р. Сулейман I на чолі величезної армії, чисельність якої, за розрахунками сучасників, становила 250 тис. вояків і 300 гармат[971], вступив до Молдавії. Кримці мали атакувати Рареша зі сходу[972]. Сигізмунд I побоювався, що турки не зупиняться на Молдавії і рушать далі на північ, до ще не зайнятих угорських територій[973]. У цій ситуації Сахіб-Гірей I намагався здобути якомога більше власних дивідендів, та й турки щедро забезпечували його грошима і зброєю[974].

У вересні роз'їзди з українських земель повідомили про перехід Дніпра кримцями, які мали до того ж гармати і гаківниці[975]. По ВКЛ було оголошено збір земського ополчення. Шляхта литовських і білоруських земель збиралася у своїх воєводствах, і тому весь тягар оборони ліг, як і раніше, на плечі українського населення. Київське, волинське і подільське ополчення перекрили кордон[976]. Це виявилося вчасним, з огляду на те, що саме в цей час трапились згадані вище наскоки кримців. Можливо, Сахіб-Гірей I випробовував сили прикордонників. Але київському

[971] АЗР – Т.II. - С. 346; Любавский М. Литовско-Русский сейм... – С. 272.
[972] Османская империя и страны... – С. 192.
[973] Любавский М. Литовско-Русский сейм... – С. 272; АЗР – Т.II. - С. 346.
[974] Там же. – Т.II. - С. 346.
[975] Любавский М. Литовско-Русский сейм... – С. 271.
[976] Там же. – С. 271.

воєводі А.Немировичу вдалося перекрити шлях нападникам і завдати їм поразки[977]. Ті ж із степовиків, хто уникнув загибелі чи полону, відступили до Хаджибейського лиману. Дорогою вони захопили багато людей, які працювали на пасіках. Щоправда, цей успіх виявився тимчасовим. Загін на чолі з Бернардом Претвичем наздогнав кочовиків і розгромив їх ущент. Було звільнено ясир і захоплено 170 коней, половина з яких виявилася турецькими. Знаменно, що згадуваний бій став по суті бойовим хрещенням майбутнього героя прикордонних воєн з Ордою[978].

Поразка, завдана молдаванами під Штефенештем, остаточно охолодила бойовий запал Сахіб-Гірея І і змусила його відступити до Очакова, не чіпаючи кордонів ВКЛ і КП[979]. Невдачі перекопців додали впевненості литовській стороні на переговорах у Криму. В листі до хана король дорікав йому за те, що "приязнь нашу бачити не хочеш, і з пихою до нас пишеш, яко би не хотячи о приязнь нашу дбати". Що стосується упоминків, то Сигізмунд І прямо казав, що платили їх Мухаммед-Гірею І за те, що він воював проти ворогів ВКЛ, а "не з повинності". Тому Литовська держава, за твердженням короля готова платити за союз обумовлені раніше з Сахіб-Гіреєм І упоминкі[980], тобто 200 поставів „лунських" тканин. Якщо ж хан не пристане на пропозиції литовського посла і буде надалі загрожувати кордонам, то Сигізмунд І відверто попереджав про готовність до військових дій[981].

Навесні 1539 року татари переправилися через Дніпро, загрожуючи як ВКЛ, так і КП. По Литовській державі було

---

977 Ochmanski I. Op. cit- S. 363.

978 Сергійчук В.І. Барський староста Б.Претвич. // УІЖ. - № 3. – 1990. – С. 125.

979 Любавский М. Литовско-Русский сейм... – С. 273.

980 АЗР – Т.ІІ. – С. 348.

981 Там же. – Т.ІІ. - С. 348.

розіслано спеціальні листи про збір земського ополчення. Сигізмунд I суворо наказував Панам-Ради, аби вони "чуйність велику мали"[982]. На початку травня з Києва, Канева і Черкас прийшли повідомлення про рух кримського війська "у верх Дніпра …, мимо Чернігова на Лоєву гору". Тепер під прямою загрозою вторгнення опинилися центральні райони країни[983]. Погрози Сигізмунда I хану не були пустим звуком. Саме в той час українські козаки сміливо нападали на окремі татарські загони в районі дніпровських переправ[984]. Сигізмунд I наказав литовським урядовцям зібрати військо "на місці слушнім і пригожім…". Виняток робився тільки для волинських загонів. Прикордонні старости повідомляли про підготовку білгородськими козаками (1000 коней) разом з очаківськими (кількасот коней) нападу на Поділля і Волинь. Тому волинцям наказувалося зібратися "на Бережном між Городком и Дубровицею"[985]. А вже звідти вони "в час потреби" мали йти до основного війська[986]. Татарські козаки таки напали на подільські землі КП і ВКЛ. В цей час знову добре зарекомендував себе Бернард Претвич, який, очоливши загони з Брацлавщини, Белзщини та інших місцевостей, наздогнав татар за Бериндою і в трьох нічних зіткненнях розбив їх. Переможцям дісталося 560 коней, у тому числі 200 турецьких. Через деякий час білгородці і очаківці разом з турецьким загоном в триста чоловік повторили напад, тепер у напрямку Вінниці. Не маючи достатніх сил, Претвич уникнув відкритого бою і організував засідку під Чаплакчеєю. Ця воєнна хитрість завершилася повним успіхом. Білгородці

[982] Архив ЮЗР – Ч. 8. – Т. 5. – С. 18.
[983] Там же. – С. 17.
[984] Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского (1545-1572).- М., 1843. – С. 21.
[985] Там же. – С. 19.
[986] Там же. – С. 20.

були розбиті, а їхній ватажок Атока потрапив у полон і був посаджений на палю[987]. Хоча у червні надійшла заспокійлива інформація про зникнення загрози татарського вторгнення, проте війська все одно не розпускалися ще декілька місяців[988]. Судячи з усього, остаточно воєнне напруження було зняте у жовтні внаслідок походу кримців на Москву.

Таким чином, активні маневри татар вздовж українських земель навесні - влітку 1539 р. були демаршем Сахіб-Гірея І. Бо саме в той час між кримськими урядовцями і Василем Тишкевичем йшли активні переговори. Результатом їх стало укладення на початку 1540 р. нової угоди і видача ханом ярлика. В основі угоди лежали ті ж пункти, що і в угодах 1517, 1532 років. Хану вдалося знову виторгувати 15-тисячні упоминки та їх дворазову на рік сплату. В той же час самі упоминки залишалися тканинними: один постав „лунської" тканини за 33 золотих. Визначення цієї виплати було, як і в старому варіанті, "за добрість", а не „з повинності." Що стосується кримських гінців і послів, то стосовно перших все залишалося по-старому; перекопські посли ж отримали право приїзду, хоча і в обмеженій кількості – валкою у 10-20, а найбільше 45 чоловік. Утримання всіх інших гінців і послів мало відбуватися за рахунок упоминків[989].

Стародубська війна, в якій розоренню протиборчими сторонами піддавалися головним чином українські землі, розірвані між ВКЛ і ВКМ, показала всю трагічність народу без держави. В той же час на півдні почала відчуватися зміна стратегії нападів військ Кримського ханату, а саме - поступовий відхід від масштабних військових операцій і застосування малої війни загонами від кількох тисяч до кількох десятків вояків. Підписання угоди 1540 р., основні

[987] Сергійчук В.І. Назв. пр. – С. 125.
[988] Любавский М. Литовско-Русский сейм... – С. 283.
[989] АЗР – Т.ІІ. - С. 362-364.

положення якої базувалися на принципах, сформованих за часи Менглі та Мухаммед-Гіреїв, стабілізувало стосунки з Кіркором. Останньому вже не вистачало сил для наступу на українські землі ВКЛ рівня перших ханів, а Литовська держава вже не мала можливостей для проведення кримської політики на зразок 1528-1528 чи 1532 рр.

РОЗДІЛ 11. УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО НАПРИКІНЦІ XV - ПЕРША ПОЛОВИНА XVI СТ.

Перші згадки українських козаків відносяться до початку 90-х рр. XV ст. Мова йде про згадування козацького імені в офіційних документах тієї доби. Хоча це скоріше є фактом, що навздоганяє вже існуюче явище. Адже ще за 1489 р. існує принаймні дві згадки в джерелах, які можна пов'язати з козаччиною. По-перше в хроніці М. Бєльського описано, як козаки вказували шлях і служили розвідниками польсько-литовському війську під час виправи останнього на татар[990]. І по-друге, приблизно у 1488 – на початку 1489 р. в районі Таванської переправи "пана Юр'єві люди Пацевича"* напали на московський купецький караван, що повертався з Криму[991]. Щоправда, в другому випадку слово козак не згадується. Але місце і сам характер подій відповідають пізнішим козацьким нападам.

У 1492 р. кияни і черкасці на нижньому Дніпрі захопили татарське судно і пограбували підданих кримського хана. Великий литовський князь Олександр Ягеллончик звинувачив у цьому саме козаків[992]. Наступного року вже хан називає нападників на московського посла Суботу козаками з Черкас[993]. По великому рахунку обидві вищезазначені згадки є лише вершиною айсбергу козаччини, що стрімко розвивалася. В грудні 1499 р. хан Менглі-Гірей І скаржився московському володарю Івану III на підданих ВКЛ, які

---

990 Kronika Marcina Bielskiego... – S 882.

* Пан Юрий Пацевич, київський воєвода у 1486–1489 рр. (Див. Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 349.)

991 Памятники дипломатических сношений... – Т. 35. – С. 23.

992 Lietuvos Metrika. – Kn. 5. – Vilnius, 1993. – C. 66.

993 Грушевський М. Історія України-Руси… – Т. 7. - С. 83.

регулярно на човнах нападають на околиці Очакова і “багато лиха чинять”, а також безмитно беруть сіль[994].

Підтвердження цього знаходимо в уставній грамоті київським міщанам. У ній оподаткуванню козаків, що займаються уходництвом, вже присвячено окремі пункти[995]. До того ж у цьому документі зазначено, що міщани мають повідомляти місцеву владу про тих купців і козаків, які зупинились у них на подвір’ї „згідно давнього звичаю.”[996] Отже, козаки є вже постійним елементом принаймні на Київщині.

З початку XVI ст. маємо цілу низку повідомлень про українське козацтво. В 1500 р. черкаські і київські козаки влаштували засідку московському послу, але невдало[997]. Взимку 1502/1503 рр. вони на човнах перекрили дніпровські переправи і розбили кримське посольство[998]. Ймовірно, саме після цих подій київському ключнику Семену Полозовичу король наказав зробити обшук серед козацтва. Щоправда, згідно з документом, Семен Полозович просто забрав на місто, відповідно до закону, за яким речі померлого, у випадку відсутності родичів, “приходять на намісника Черкаського,” речі померлого козака. Цікаво, що частину отриманого Полозович роздав слугам “на однорядки” (уніформу. – *Авт.*), а вже коштовні каміння і перлини віддав особисто королю[999]. Останні події цікаві тим, що вперше довідуємося про конкретні імена козаків, а також їх службу в

[994] Памятники дипломатических сношений... – Т. 35. – С. 290.
[995] Грушевський М. Історія України-Руси... – Т. 7. – С. 81.
[996] Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 514.
[997] Там же. – С. 518.
[998] Грушевський М. Історія України-Руси... – Т. 7. – С. 84; Голобуцкий В. Назв. пр. – К., 1957. – С. 65.
[999] Яковлев А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI в.в. – К., 1907. – С. 7.

почтах прикордонних урядників, у даному випадку самого київського воєводи князя Дмитра Путятича[1000].

Літом 1504 р. козаки знову на дніпровській переправі напали на турецьких купців і кримське посольство. Литовський правитель наказав черкаському наміснику спіймати нападників. Для чого останній буцімто навіть по полях їх розшукував і когось таки упіймав[1001]. Але, як показують події 1507 р., цей трус був усього лише фарсом, оскільки козаки перебувають у Черкасах і ведуть себе по відношенню до хана досить нахабно. За скаргою Менглі-Гірея I від нього втік слуга. Коли ханський посол побачив утікача в Черкасах, то спробував заарештувати його. Але останнього захистили місцеві козаки[1002]. Весною і літом 1510 р. козаки часто з'являються в околицях новозбудованої кримської фортеці Іслам і, за словами хана, роблять великі „шкоди". Найголоснішою акцією козацтва стало захоплення табуна в 150 коней. Причому, як зазначав кримський правитель, табун відвели до Черкас[1003].

Напевно, були й інші козацькі напади, повідомлення про які через брак джерел не дійшли до нас. Наслідком козацької активності став план Менглі-Гірея I по перебудові Очаківської фортеці, перегородженню Дніпра ланцюгами[1004] і засипання річки Ярими, що обтікає острів Товань, лісом і камінням. Згідно з документом, козаки по цій малій річці непомітно обходили татарські міста[1005]. Щоправда, не відомо - чи намагався хан втілити в життя цей оборонний проект. Скоріше за все – ні, оскільки на майбутнє десятиліття

[1000] Яковлев А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI в.в. – К., 1907. – С. 7.

[1001] Pulaski K. Stosunki z Mendli – Girejem... – S. 269.

[1002] Lietuvos Metrika. – Кn. 8. – С. 78.

[1003] Pulaski K. Stosunki z Mendli – Girejem... – S. 359.

[1004] Ibid. – S. 379.

[1005] Ibid. – S. 380.

припадає спад козацької активності, пов'язаний, напевно, з повстанням М.Глинського і двома литовсько-московськими війнами.

Вже в перші два десятиліття козацької діяльності, принаймні відомої на сьогодні, вимальовується основний напрям походів українських козаків – нижня течія Дніпра й Південного Бугу. Цей напрям диктувався географічними, стратегічними і політичними чинниками. Річки служили зручним шляхом для козаків, які, використовуючи човни, спускалися з середньої Наддніпрянщини до гирла Дніпра і тим же маршрутом поверталися назад. Стратегічно межиріччя Південного Бугу і Дніпра було дуже вигідною територією. Тут знаходилися основні водні переправи, через які проходили великі торгові шляхи з Криму до західних країн, а також старий - "З Варяг у Греки"[1006]. Тут перебували літні кочів'я кримців. Крім того, в районі Хаджибея видобувалася і експортувалася на північ сіль[1007], а дещо північніше Тавані починалася зона уходів, які активно експлуатувалися українським населенням, і козаками, зокрема[1008].

Політична причина полягала в тому, що Північне Причорномор'я, про що мова йшла вище, у XV ст. належало ВКЛ і було відібране у нього тільки у 80-х роках XV ст. Кримським ханатом[1009], правителі якого перетворили цей район на плацдарм для наступу на сусідні країни, передусім ВКЛ і КП. Отже, козацькі походи до цих територій підривали владу кримців і відповідали державному курсу Вільно, яке офіційно не відмовлялося від Північного Причорномор'я.

Як уже зазначалося, друга декада XVI ст. характеризується зменшенням козацької активності. Після

[1006] Сидоренко О.Ф. Назв. пр. – С. 100-118.

[1007] Acta Tomiciana... – T. 6. – S. 103.

[1008] Каманин И. К вопросу о козачестве... – С. 9.

[1009] АЗР – Т. II. – С. 361-362.

поразки кримців під Вишнівцем 1512 р. хани чотири роки утримувалися від великих походів на українські землі ВКЛ і КП, що, однак, не завадило білгородським татарам напасти на прикордоння в березні 1515 р.[1010]

М.Стрийковський, описуючи військові дії під Вишівцем і Білгородом у 1516 р., виводив козаків як активних учасників тих подій. Щоправда, тут скоріш за все маємо справу з поглядом другої половиниXVI ст. Інша справа згадки в документальних матеріалах, які прямо вказують на козацьку активність у 1519[1011] і 1522 рр.[1012] Причому друга дата є не зазначенням конкретної дії козаків, а підсумком їх діяльності напередодні.

Етапною подією в історії козацтва є події 1524 р., а саме бої козаків на дніпровській переправі в районі Тавані, і королівський проект по їх вербуванню та організації. .Якщо приналежність Михайла Козака[1013] і його загону (1526 р.) до козацтва є поки що дискусійною, то постійна присутність останніх принаймні у Черкасах є фактом, підкріпленим королівським листом О.Дашковичу за 1528 р. В цьому документі сказано: „...опитував бояр і міщан черкаських і козаків, старих людей...”, „...і ти б черкасцям і козакам наказав...“[1014]

Розгром кримців на Ольшаниці 1527 р.[1015], походи під Очаків 1529 р.[1016], перемога над кримськими чамбулами у 1530 р. на Голтві і в Полозор’ї[1017] та успішна оборона Черкас

[1010] Kronika ... Marcieja Stryjkowskiego... – T. 2. – S. 386; АЗР – Т.ІІ. - С. 118.

[1011] ЦДІАУК. – Ф. КМФ 36, Оп. 1, од., зб. 7. – Арк. 790-791.

[1012] Acta Tomiciana... – T. 6. – S. 103.

[1013] ЦДІАУК – КМФ 36, оп. 1, од. зб. 7. – Арк. 1029.

[1014] АЗР – Т.ІІ. - С. 188.

[1015] Литвин М. Указ. соч – С. 67.

[1016] Черкас Б. В. Політична криза... – С. 108-109.

[1017] Черкас Б. В. Політична криза... – С. 109.

1532 р.[1018] - мали, безумовно, позитивно вплинути на зростання чисельності й організаційності українського козацтва. Принаймні з тридцятих років XVI ст. згадування в документах козаків є постійним (у 1532, 1533, 1535 та ін.)[1019]. Невипадковим є і збільшення кількості вояків, яких спочатку король, а через дев'ять років черкаський староста пропонували оселити на дніпровських островах від 1-2 тисяч (1524 р.). до двох тисяч плюс кілька сот вершників (1533 р.)

Під час литовсько-московської війни 1534-1537 рр. вперше у військових діях фігурують українські козаки. Якщо козаки полоцького воєводи, що ходять на розвідку за московський кордон[1020], можуть бути в рівній мірі, як литовськими татарами, так і українськими козаками, то походи Дашковича в московські землі Бєльський прямо пов'язує з козацтвом[1021]. За його інформацією черкаський староста в березні 1535 р., зібравши 3000 козаків, „довго і широко… московські землі воював."[1022] А взагалі, як свідчать листи сучасників тих подій, Дашкович зробив два походи на московські землі - у 1534[1023] і 1535[1024] роках. Обидві військові акції закінчилися перемогою черкаського намісника. Проте в цих джерелах нічого не сказано про козаків. У той же час у другому поході Дашкович розбив, як свідчили сучасники, трьох тисячний московський загін[1025]. Так як оперувати він міг лише власним почтом слуг і

[1018] Ластовський В. Назв. Пр. – С. 82; Черкас Б.В. Остафій Дашкович... – С. 63.

[1019] Малиновский И. Указ. соч. – С. 203; АЗР. – Т. II. – С. 186; Lietuvos Metrika Kn. 15. – С. 234.

[1020] АЗР. – Т. II. – С. 330.

[1021] Kronika Marcina Bielskiego… - S.1068.

[1022] Ibid. - S.1068.

[1023] Acta Tomiciana. – T. 16 (2). – S. 111.

[1024] Acta Tomiciana. – T. 17. – S. 322.

[1025] Ibid. – T. 17. – S. 322.

ополченням підпорядкованих йому Черкас і Канева, чого було явно недостатньо для операцій такого рівня, тим більше в містах мали залишатися сильні гарнізони на випадок татарського нападу. Тому можна із застереженням прийняти повідомлення Бєльського про козаків Дашковича.

Цінним джерелом щодо взаємовідносин козацтва і суспільства в той час є скарги черкасців, надіслані до короля після смерті О.Дашковича в середині 30-х рр. XVI ст. Тоді черкасці попросили короля зняти ряд „новин", введених покійним старостою в місті. З королівської грамоти дізнаємось не тільки про постійне перебування козацтва у Черкасах, але й його повинності по відношенню до старости і населення загалом. Так у документі зазначено, що козаки „здавна" ділилися частиною трофеїв зі старостою за своїм бажанням, а Дашкович все „на себе привласнив". Напевне він перетворив періодичну данину з козацьких трофеїв на постійну. Вільне, до нього, пересування козаків через місто О.Дашкович теж взяв під жорсткий контроль[1026]. На Різдво староста забов'язав козаків давати йому по куниці. У випадку ж відсутності цього, сплачувати грошима – по 12 грошей з кожного[1027]. Останній податок, згідно з уставною грамотою київського воєводи до черкаського старости і мешканців міста, був зменшений до 6 грошей[1028]. Проте в цій же грамоті з'являється нове про козаків. Зазначено, що, у випадку загибелі чи потрапляння в полон до татар козака, половину його майна староста забирає собі і на потреби міста, половину віддають тому, кому даний козак „поручив". Щоправда, все це діє за умови відсутності у козака дружини чи дітей[1029]. Отже, згідно з цим документом козацтво є складовою частиною місцевого життя, має родини, майно і

[1026] Яковлев А. Бунт... – С. 91.
[1027] Там же. – С. 92.
[1028] АЗР – Т. II. – С. 354.
[1029] Там же. – С. 353-354.

підпорядковується не тільки загальним, але й спеціально під нього винайденим законам. Причому козаками називають не всіх прийшлих людей. Так у грамоті за 1536 р. окремо зазначені наймити[1030], „інший люд загальний"[1031] та „люди прихожі"[1032].

40-ві роки XVI ст. позначилися черговим сполохом козацької активності. У 1540 р. вони розбили один з татарських загонів, що йшов на московські землі, було вбито 20 чоловік і захоплено 250 коней. Потім козаки перехопили й пограбували гінців кримського і казанського ханів до короля[1033]. На додаток тих кримців, які випасають у степу худобу, за повідомленням Сигізмунда I „багатьох *часто* (виділення *Авт.*) козаки н(а)ші б'ють і статки їх відбирають,..."[1034] Після цих подій хан погрожував розірвати тільки що підписану союзну угоду. Під тиском Сахіб-Гірея I Сигізмунд I у другій половині 1541 р. надіслав цілу низку досить різких за тоном листів до київського воєводи і черкаського та канівського старост з вимогою вгамувати козацтво, натякаючи, що саме дані урядники є підбурювачами вищезазначених нападів. Крім того, на Київщину було послано дворянина Стрета задля перепису всіх козаків[1035].

Подальша активність козацтва і відсутність інформації з приводу результатів місії Стрета спонукають думати, що королівські заходи завершилися безрезультатно. Вже в наступному 1542 р. король повідомив хана, що за його інформацією козаки „лежать" по Дніпру з „немалим почтом", мають коней і стережуть на татарських і литовських

[1030] Яковлев А. Бунт... – С. 91.
[1031] Там же. – С. 92.
[1032] Там же. – С. 94.
[1033] Lietuvos Metrika Kn. 25. – Vilnius, 1998. – С. 141.
[1034] Метрыка Вялікага Княства Літускага. – Кн. 28. – Менск, 2000. – С. 70.
[1035] Там же. – С. 53-54, 70-71, 92-93, 100-1002.

гінців[1036]. Що ж до останніх, то король міг спеціально згустити фарби, оскільки козацька загроза давала йому можливість затримати відправлення поминок до Криму[1037]. В грамоті ж черкаського і канівського старости Онікея Горностая за 1544 р. знову серед мешканців Черкас згадані козаки: „...а черкасці, як бояри, так міщани і козаки,...“[1038]

В 1545 р. Сахіб-Гірей І представив цілу низьку скарг на козацькі напади, що свідчили про поширення козаччини з Київщини на Поділля. Десь у 1544 – на початку 1545 р. в степ витягнули одночасно кілька козацьких загонів з Черкас, Канева, Брацлава, Вінниці та інших прикордонних міст очолювані „старшими козаками Карпом, Андрушой, Лесуном і Яцком Білоусом.” Загальна кількість цих вояків сягала понад вісімсот чоловік. Одночасне перекриття козаками доволі великих просторів одразу далося взнаки: „громили по *кілка раз* (виділено *Авт.*) каравани купців Турецьких и Перекопських, які того року йшли з Орди до Москви через поля, а інші вже з Москви, назад до Орди”, чим заподіяли чималої шкоди[1039]. Окрім караванів козацьких нападів знову зазнали військові загони та гінці кримців.

Спочатку в 1543/44 рр. при поверненні з Угорщини війська кримців один з татарських загонів був знищений на дніпровській переправі[1040]. А вже літом 1544 р., гінця царевича Емін-Гірея при поверненні з ВКЛ було вбито козаками, а купця, який подорожував разом з ним, пограбовано[1041]. При чому царевич наголошував на те, що козаки „не раз і не два то чинять.“[1042]

[1036] АЗР – Т. ІІ. – С. 395.
[1037] Там же. – С. 395.
[1038] Там же. – С. 402.
[1039] Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского... – С. 20.
[1040] Там же. – С.21.
[1041] Там же. – С. 22.
[1042] Там же. – С. 23.

З ханських скарг і королівських відповідей дізнаємося про місцевості, в яких найчастіше оперують козацькі загони „на Тавані, по Дніпру, на Бургуні*, на Чорній Криниці, на Дробних Криницях, на Самарі.” Саме на тих „урочищах вище описаних, завжди на воді і на полі людей наших (татар. – *Авт*.) імають.”[1043] Певно саме про ці події згадував Михалон Литвин, пишучи: „...коли вони (Татари. – *Авт*.) перепливають, як завжди, без суден, прив’язавшись до коней, беззбройні та голі, то їх розбивають ті, які кидаються на суднах з островів, з очеретяних заростей та івняка.”[1044]

Крім прямих військових походів, козацтво продовжує брати безмитно сіль у Хаджибеї. Щоправда, хан називає їх „соляниками”, а не козаками[1045]. Але попередні скарги саме на козаків, як чумаків, дають підстави стверджувати, що в 40-х рр. на соляних промислах діють саме вони. Видобуток солі, з огляду на непримириму позицію обох сторін, проходив у вигляді військових операцій. У 1544 р. „соляники” розгромили кримців і захопили в полон знатного татарина[1046].

Як і в попередні часи, скарги хана не привели ні до якого практичного результату. Вже на початку весни 1545 р. козаки з Києва, Черкас і Канева здійснили два успішних напади на великі кримсько-османські купецькі каравани. Один, що йшов з Москви до Криму, був атакований в урочищі Ебрава. А другий, що, навпаки, прямував до ВКМ,

---

* Бургунь, як і Тавань, була дніпровською переправою (див. Михалон Литвин. Указ. соч. – С. 99.)

[1043] Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского... – С. 22.

[1044] Михалон Литвин. Указ. соч. – С. 99.

[1045] Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского... – С. 22.

[1046] Там же. – С. 22.

розбитий в урочищі Санчарові[1047]. На додаток козаки на 32 чайках спустилися по Дніпру і захопили Очаків[1048].

Цікаво, що при ревізії Брацлавського замка, здійсненої у тому ж 1545 р., пропонувалося тримати у фортеці постійний гарнізон з найманців не тільки для оборони від татар, але й задля вгамовування козаків і недопущення їх на турецькі землі[1049].

На перший погляд козацькі походи виглядають як хаотичні і грабіжницькі. Проте аналіз документів дає підстави думати, що обвинувачення Сигізмунда І і Сахіб-Гірея І в бік прикордонної адміністрації мають під собою підстави. Тут і чітке визначення кримською стороною міст, з яких починаються козацькі походи, прізвища деяких козацьких ватажків, в яких можна з легкістю розпізнати українських панів і князів. В принципі прикордонні урядники не особливо і приховували свій зв'язок з козаччиною. Наприклад, після розгрому татарського загону у 1543/44 рр. один із захоплених, який був до того ж знатного роду, виявився у полоні київського воєводи. Причому останній, не звертаючи ніякої уваги на бурю скарг і звинувачень з боку хана, продав полоняника його брату за 30 тис. „дєнєг"[1050]. А схоплений під Хаджибеєм підданий хана Саричора, ще в 1548 р. продовжував залишатися в полоні у Троцького воєводи[1051]. Більше того, деякі епізоди дають підставу для підозри самого короля, чи принаймні представників уряду ВКЛ.

Наприклад, загибелі того ж гінця у 1544 р., передувала доволі зухвала вимога його господаря царевича Емінек-Гірея, аби ВКЛ щорічно сплачувала йому 1000 золотих, окрім звичайних упомінків і подарунків. Гонець якраз віз відмову

[1047] Там же – С. 23.

[1048] Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 1. – С. 21.

[1049] Zrodla dziejowe. – T. VI. – S. 122.

[1050] Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского... – С. 22.

[1051] Там же. – С. 41.

Сигізмунда I[1052]. Крім того, ця подія мала ще інші наслідки. Справа в тому, що уряд ВКЛ вже давно скаржився хану, що той присилає посольства з дуже роздутим штатом. Утримання їх, у свою чергу, призводило до істотних напружень державної скарбниці. А після смерті гінця Сахіб-Гірей, за його зізнанням, не міг підібрати послів, бо всі відмовлялися, турбуючись за власне життя. Тому до ВКЛ поїхав один Великий посол від ханату[1053].

Що ж до погрому караванів, то причина полягає в боротьбі за контроль над торговими шляхами. Відповідаючи на скарги хана, Сигізмунд I зазначив, що купці йшли новими шляхами в обхід Києва, Черкас і Канева, аби не сплачувати мито[1054]. Король зазначав, що на майбутнє купці нехай йдуть старим шляхом через ВКЛ, причому повідомити про себе і отримати належний супровід вони мають ще на Тавані.[1055] У випадку ж нападу на купців „на нових шляхах” - в обхід ВКЛ, литовська влада відповідальності нести не буде[1056]. Отже, за всіма взаємними обвинуваченнями і виправдовуваннями, викликаними козацькими нападами, чітко простежується основна думка Вільно – Тавань залишається литовською територію.

Козацькі походи на південь стали таким частим і звичним явищем, що новий кримський хан Девлет-Гірей I у 1552 р. вже в одному з перших листів до короля скаржиться на них. Як він зазначав, з Черкас, Канева, Києва та прикордонних міст „козаки кінні і водяні під замки цесаря Турецького і під наші замки і улуси” підходять і шкодять, на полях захоплюють овець, коней, волів. Під Давлет-Керменем українські вояки зненацька напали на яничар і розгромили їх.

[1052] Там же. – С. 23.
[1053] Там же. – С. 22.
[1054] Там же. – С. 26.
[1055] Там же. – С. 27.
[1056] Там же. – С. 32.

Цікаво, що хан називає їх „водяними козаками”, маючи на увазі флотилію[1057]. На ці, вже звичні, скарги, Сигізмунд II відповів не менш звично – грізно наказавши прикордонній адміністрації вгамувати козаків[1058].

В історіографії утвердилась думка, що найом козаків на державну службу відбувся у 60-х роках XVI ст. Дійсно, якщо ставити питання про набір козаків на кількарічну державну службу, то можна погодитися з попередніми дослідниками цього питання. Що ж стосується взагалі козацтва на державній службі, то, на нашу думку, це сталося набагато раніше. Вже перше згадування про українських козаків під 1489 р. прямо вказує, що вони були провідниками війська королевича Яна Ольбрахта, тобто, прямо працювали на уряд і мали, якщо не платнею, то здобиччю, від цього відповідний зиск. Козацький похід 1524 р. теж був повністю організований державою, а згадування під 1526 р. загону якогось Михайла Козака, що був присланий королем до Черкас, дає право припускати, що деякі козаки таки були найняті тоді Сигізмундом I. Крім прямого найму королем, існував ще інший тип державної служби, а саме – у почтах українських урядників. Як уже зазначалося на початку нашої роботи, воєнна система ВКЛ передбачала, що кожен, хто ставав на чолі будь-якої адміністративно-територіальної одиниці, обов’язково повинен був утримувати за рахунок місцевих прибутків відповідний військовий контингент, т.зв. служебників або слуг. У документах 1502-1503 рр. прямо вказується, що козаки є на службі у київського воєводи. Теж саме стосується і старост. Навряд чи О.Дашковичу вистачило б своїх сил відбити наступ кримсько-турецького війська з досить потужною артилерією. Проте часто бувало, що місцевих доходів просто не вистачало на утримування необхідної кількості слуг, як це було, наприклад, з новим справцею київського воєводства - князем Андрієм

[1057] Там же. – С. 62.
[1058] Там же. – С. 71.

Коширським на початку 1541 р.[1059] Не дивно, що вже через півроку цей князь звинувачувався Сигізмундом І в організації козацьких походів[1060]. Виходячи з цього, присутність козаків серед служебників київських воєвод фактично була державною службою.

Українське козацтво репрезентувало собою кардинально нову воєнну силу на кордоні ВКЛ. Земське ополчення і наймані війська були орієнтовані на стратегічну оборону, розраховану на рідкі вторгнення ворога. Але в умовах безперервних нападів кочовиків з метою максимально швидкого пограбування територій без в'язування у серйозні бої, така оборона була спроможна лише послабити ворога і зменшити шкоди. Козацтво ж було орієнтовано, за прикладом степовиків, на стратегічний наступ. Воно не чекало, коли і звідки прийде орда, а само шукало ворога, намагаючись випередити його.

[1059] Архив ЮЗР. – Ч. 8. - Т. 5. – С. 22-23.

[1060] Метрыка Вялікага Княства Літускага. – Кн. 28. – С. 70-71.

ПОГЛЯД ІЗ СЬОГОДЕННЯ (ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ).

Розташування України на Великому кордоні, який з заходу на схід проходив по її землях, забезпечувало її населенню колосальні можливісті у справі освоєння лісових, лісостепових і степових масивів. Вдале географічне розташування, наявність широкої річкової системи, чорноморське узбережжя - все це перетворювало український люд на посередника в торгівлі між Європейською та Азійською цивілізаціями. Великий Шовковий шлях був тією могутньою магістраллю, яка несла через Україну матеріальні й духовні цінності великої частини людства. Проте, окрім товарів, цей трансконтинентальний шлях приносив в українські степи кочові орди, які у зв'язку зі специфікою своєї економіки рано чи пізно змушені були вступати у конфлікт з місцевим осілим населенням. У цій ситуації багато чого залежало від ефективності зовнішньої політики країн, до складу яких входили українські землі. В досліджувану нами добу ВКЛ завдяки надзвичайним зусиллям вдалося дещо виправити наслідки катастрофічного провалу ординської політики кінця XV - початку XVI ст. Чималу роль у цьому зіграло використання людських і матеріальних ресурсів саме українських земель. Майже всі стани українського суспільства були в тій чи інші мірі задіяні в кримській політиці. В той час, як в центральних районах держави службові стани все більше уваги приділяли економічній діяльності, українська шляхта, слуги, міщани та ін. несли на собі весь тягар дипломатичної й військової служби. Супроводження гінців і послів, охорона кордону, ремонт укріплень, часті воєнні сутички, що іноді переростали в великі битви за участю десятків тисяч вояків, були важким тягарем для України. Водночас постійний воєнний стан, перманентна загроза загибелі, навіть при переможному переслідуванні відступаючого ворога, виховували бійцівські й вольові якості збройного люду та сприяли формуванню

більш високого рівня військової культури суспільства, про що із захопленням писали сучасники. Ряд змін у соціальній системі ВКЛ і потреба утримувати на кордоні професійну військову силу, особливо в умовах хронічної нестачі грошей у державній скарбниці, змушувало литовський уряд шукати різніх шляхив до вирішення цієї проблеми. Намісницькі загони, іноземні найманці, „пенежні” дворяни, територіальні ополчення хоча й приносили користь, проте надійно перекрити кордон внаслідок своєї оборонної стратегії не могли. Але зрештою український народ спромігся утворити нову воєнну силу, здатну ефективно діяти саме в степових умовах, силу, орієнтовану на наступ. Фактично, козацтво являло собою черговий варіант колонізаційного руху осілого населення України на південь.